

POLSKA AKADEMIA NAUK
WYDZIAŁ NAUK HUMANISTYCZNYCH I SPOŁECZNYCH
KOMITET SŁOWIANOZNAWSTWA

SLAVIA
ORIENTALIS

Rocznik LXXIII

Nr 4

Warszawa 2024

Wydawca:
Komitet Słowianoznawstwa Polskiej Akademii Nauk

Publikacja dofinansowana ze środków Polskiej Akademii Nauk

REDAKTOR NACZELNY
Andrzej Dudek

SEKRETARZ REDAKCJI
Bartłomiej Brządkiewicz

KOMITET REDAKCYJNY
Adam Bezwiński • Maria Cymborska-Leboda • Adam Fałowski • Stefan Kozak •
Izabella Malej • Eliza Małek • Jolanta Mędelska • Michael Moser •
Siergiej Nikołajew • Andriej Ranczyn • Janusz Rieger • Lucjan Suchanek

RADA NAUKOWA
Przewodnicząca: Anna Woźniak – Polska (Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II) •
Fłorij Bacewicz – Ukraina (Львівський національний університет ім. Івана Франка) •
Iryna Bahdanowicz – Białoruś (Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, Мінск) •
Feliks Czyżewski (emeritus) – Polska (Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin) •
Maria Plioukhanova – Włochy (Università degli Studi di Perugia) •
Swietłana Titarenko – Rosja (Санкт-Петербургский государственный университет)

© Copyright by Komitet Słowianoznawstwa PAN
Warszawa 2024

Od roku 2024 kwartalnik jest publikowany wyłącznie w formie elektronicznej:
<https://journals.pan.pl/slo>

ADRES REDAKCJI
„Slavia Orientalis”
Uniwersytet Jagielloński w Krakowie
Katedra Rosjoznawstwa
30-059 Kraków, ul. Władysława Reymonta 4
E-mail: slavia-orientalis@uj.edu.pl

Skład i łamanie:
LogoScript Sp. z o.o.
logoscript@logoscript.pl
www.logoscript.pl, tel. (+48) 691 667 844

SPIS TREŚCI

PAMIĘCI TYCH, KTÓRZY ODESZLI

Witold Kowalczyk – Profesor Jan Orłowski (21 stycznia 1932 – 27 listopada 2024).	9
--	---

LITERATUROZNAWSTWO I KULTUROZNAWSTWO

Галина Білавич, Надія Федчишин – Гаївковий фольклор Західної України: від етнографічних досліджень Франтішека Ржегоржа до сучасного побутування	15
---	----

Dorota Głuszak – <i>Mirabilia</i> w rosyjskich przekładach gazet zagranicznych z XVII wieku	31
---	----

Наталія Білик – «Небо великих надій»: архітектурний екфразис у романі П. Загребельного <i>Диво</i>	45
--	----

Agnieszka Gozdek – Pomędzy życiem a śmiercią. Wczesna twórczość A. Miré	61
---	----

Alina Liubych – Tożsamość osobowa w świetle motywów akwaticznych w twórczości Wasyla Stusa	77
--	----

JĘZYKOZNAWSTWO

Ірина Нечитайло – Українські прамовні діалектизми в індоєвропейській ретроспективі	93
--	----

Анатолій Загнітко, Елла Кравченко – Поетика іменності та безіменності у художньому тексті. (Частина I. Ім'я vs тимчасова безіменність)	109
Зоряна Куньч – Розвиток лексичної сполучуваності детермінованої лексики на прикладі терміна <i>інфекція</i>	127
Алена Руденка – Концепт «родина» по данным беларусскоязычных текстов	147
Tamara Graczykowska – Uwagi o feminatywach w moskiewskiej „Trybunie Radzieckiej” (1927-1938).	165

RECENZJA

Przemysław Żurawski vel Grajewski: PIERRE GONNEAU, LA GUERRE RUSSE OU LE PRIX DE L'EMPIRE. D'IVAN LE TERRIBLE A POUTINE, ÉDITIONS TALLANDIER, PARIS 2023, SS. 539.	181
--	-----

CONTENTS

IN MEMORY OF THE DEPARTED

- Witold Kowalczyk – Professor Jan Orłowski (21 January 1932 – 27 November 2024). 9

THE STUDY OF LITERATURE AND CULTURE

- Halyna Bilavych, Nadiya Fedchyshyn – The Haivka Folklore of Western Ukraine: From the Days of František Řehoř's Ethnographic Research to Now. 15
- Dorota Głuszak – *Mirabilia* in Russian Translations of the 17th Century Foreign Newspapers 31
- Natalia Bilyk – “The Sky of Great Hopes”: Architectural Ekphrasis in P. Zahrebelny's Novel *Miracle* 45
- Agnieszka Gozdek – Between Life and Death. A. Miré's Early Works 61
- Alina Liubych – Personal Identity in the Light of Water Motifs in the Work of Vasyl Stus 77

LINGUISTICS

- Iryna Nechytaylo – Ukrainian Protolinguistic Dialectisms in the Indo-European Retrospective 93
- Anatolii Zahnitko, Ella Kravchenko – The Poetics of Nameness and Namelessness within Artistic Text (Part I. Name vs. Temporary Namelessness) 109

Zoriana Kunch – Development of the Lexical Connectivity of Determined Vocabulary on the Example of the Term <i>Infection</i>	127
Alena Rudenka – The Concept of “Homeland” in Belarusian Texts	147
Tamara Graczykowska – Observations on the Feminatives in the Moscow Newspaper “Trybuna Radziecka” (1927-1938)	165

REVIEW

Przemysław Żurawski vel Grajewski: PIERRE GONNEAU, LA GUERRE RUSSE OU LE PRIX DE L’EMPIRE. D’IVAN LE TERRIBLE A POUTINE, ÉDITIONS TALLANDIER, PARIS 2023, SS. 539.. . . .	181
---	-----

СОДЕРЖАНИЕ

ПАМЯТИ УСПОШИХ

Витольд Ковальчик – Профессор Ян Орловски (21 января 1932 – 27 ноября 2024).	9
--	---

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ И КУЛЬТУРОЛОГИЯ

Галина Билавич, Надия Федчишин – Гаивковый фольклор Западной Украины: от эпохи этнографических исследований Франтишека Ржегоржа к современному бытию	15
Дорота Глушак – Сверхъестественные явления в русских переводах иностранных газет XVII века	31
Наталия Билык – «Небо великих надежд»: архитектурный экфразис в романе П. Загребельного <i>Чудо</i>	45
Агнешка Гоздек – Между жизнью и смертью. Раннее творчество А. Мирэ	61
Алина Любич – Личностная идентичность в свете водных мотивов в творчестве Василия Стуса	77

ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Ирина Нечитайло – Украинские протоязыковые диалектизмы в индоевропейской ретроспективе	93
--	----

Анатолий Загнитко, Элла Кравченко – Поэтика безымянности и безымянность в художественном тексте (Часть I. Имя против временной безымянности)	109
Зоряна Куньч – Развитие лексической сочетаемости детерминированной лексики на примере термина <i>инфекция</i>	127
Алена Руденка – Концепт «родина» по данным беларусскоязычных текстов	147
Тамара Грачиковска – Замечания по поводу феминативов в московской газете „Trybuna Radziecka” (1927-1938).	165

РЕЦЕНЗИЯ

Przemysław Żurawski vel Grajewski: PIERRE GONNEAU, LA GUERRE RUSSE OU LE PRIX DE L'EMPIRE. D'IVAN LE TERRIBLE A POUTINE, ÉDITIONS TALLANDIER, PARIS 2023, SS. 539.	181
--	-----

PAMIĘCI TYCH, KTÓRZY ODESZLI

PROFESOR JAN ORŁOWSKI (21 STYCZNIA 1932 – 27 LISTOPADA 2024)

Dnia 27 listopada 2024 r. zmarł śp. prof. dr hab. Jan Orłowski – wybitny polski slawista, rusycysta, literaturoznawca, wieloletni nauczyciel akademicki na Wydziale Humanistycznym UMCS. Lubelskie i polskie środowisko naukowe poniosło wielką stratę.

Prof. Jan Orłowski urodził się 23 stycznia 1932 r. we wsi Wola Szczygiełkowa, w ziemi kieleckiej. Ukończył liceum pedagogiczne w Bodzentynie, filologię rosyjską na UW (1957), zaś pedagogikę – w WSP w Gdańsku (1963). W latach 1962-1967 pracował jako nauczyciel języka rosyjskiego i gramatyki opisowej tegoż języka w II Studium Nauczycielskim w Lublinie. Pisać i drukować drobne artykuły zaczął w roku 1959. Ukazywały się one w czasopismach pedagogicznych – „Głos Nauczycielski”, „Nowa Szkoła”, „Życie Szkoły”, „Rodzina i Szkoła”. Twórczość ta miała charakter publicystyki oświatowo-wychowawczej. Zainteresowanie metodyką nauczania języka rosyjskiego zaowocowało trwającą prawie czterdzieści lat współpracą z czasopismem szkolno-przedmiotowym „Język Rosyjski”. W czasopiśmie tym w latach sześćdziesiątych Profesor publikował najpierw artykuły z zakresu metodyki nauczania języka rosyjskiego, a następnie artykuły popularnonaukowe, często o charakterze okolicznościowo-rocznicowym, na temat znanych pisarzy rosyjskich – Niekrasowa, Tołstoja, Błoka, Achmatowej, Garszyna, Czechowa, Twardowskiego i in. Później współpracował także z czasopismem „Języki Obce w Szkole”, w którym w latach 1991-1996 był członkiem Komitetu Redakcyjnego.

W 1967 roku prof. Jan Orłowski jako podówczas starszy asystent rozpoczął pracę na Wydziale Humanistycznym Uniwersytetu Marii Curie Skłodowskiej. Prowadził zajęcia z historii literatury rosyjskiej, głównie ćwiczenia, oraz wykłady z historii literatur słowiańskich. Oceniając później własną pracę naukową, prof. Orłowski podkreś-

łał, iż rok 1967 stanowił zasadniczy zwrot w jego pracy zawodowej i w jego zainteresowaniach naukowych. W czerwcu tegoż roku poznał bowiem docenta Ryszarda Łużnego z Uniwersytetu Jagiellońskiego, kończącego swoje zajęcia w UMCS (wykłady i seminaria z literatury rosyjskiej), na które przyjeżdżał z Krakowa. Owa znajomość zapoczątkowała wieloletnią, bliską współpracę naukową, a później przyjaźń z prof. Łużnym, która trwała aż do jego śmierci.

Prof. Orłowski został pierwszym doktorantem prof. Łużnego. Zainteresował się w owym czasie badaniami nad polsko-rosyjskimi powiązaniem literackimi w wieku XIX. Jego uwagę zwróciła szczególnie twórczość Mikołaja Niekrasowa. Postanowił zbadać przejawy oddziaływania na polskie życie literackie spuścizny Niekrasowa. Zgłosił promotorowi chęć napisania rozprawy doktorskiej na temat *Poezja Mikołaja Niekrasowa w polskich przekładach i krytyce literackiej do roku 1914*. Prof. Łużny zaaprobował ten temat. W latach 1968-1970 prof. Orłowski zaczął odchodzić, w publikowanych artykułach i recenzjach, od problemów dydaktyki na rzecz literaturoznawstwa. Popularne artykuły okolicznościowe o różnych pisarzach rosyjskich (Kryłow, Hercen, Turgieniew, Jesienin) zamieszczał w prasie lubelskiej – w „Kamienie” i „Sztandarze Ludu”. W kwartalniku „Slavia Orientalis” zadebiutował w roku 1969 recenzjami książek o poezji rosyjskiej. Pierwszy artykuł związany ze studiami nad Niekrasowem – *Н.А. Некрасов и поэзия Мицкевича* opublikował w węgierskim periodyku naukowym „Studia Slavica”. Kolejne jego publikacje, związane z tematem przyszłej pracy doktorskiej, ukazały się w roku 1970 w „Slavii Orientalis” (*Początki sławy literackiej Mikołaja Niekrasowa w Polsce*) oraz w „Przeglądzie Humanistycznym”. Obrona rozprawy doktorskiej prof. Orłowskiego odbyła się 20 maja 1971 r. na Wydziale Humanistycznym UMCS. Recenzentami byli: prof. Marian Jakóbiec z Uniwersytetu Wrocławskiego i prof. Janina Garbaczowska z UMCS. Praca, pozytywnie zaopiniowana do druku w serii prac Komitetu Słowianoznawstwa PAN przez prof. Wiktora Jakubowskiego, ukazała się w roku 1972 nakładem Wydawnictwa „Ossolineum” pod nieco zmienionym tytułem: *Niekrasow w Polsce (Lata 1856-1914)*. Obrona rozprawy doktorskiej nie zakończyła jednak zainteresowania prof. Orłowskiego twórczością Niekrasowa. W roku 1977 przygotował on i ogłosił w serii „Biblioteka Narodowa” *Wybór poezji* Niekrasowa. Oprócz obszernego wyboru wierszy i poematów książka ta zawierała opracowanie monograficznego zarysu twórczości pisarza i omówienie jego roli w literaturze rosyjskiej w przełomowej epoce lat 40-tych – 60-tych XIX stulecia.

Gromadząc materiały do pracy na temat popularności Niekrasowa w polskim życiu literackim, Profesor zwrócił uwagę na fakt dużej popularności, zwłaszcza w krakowskim życiu literacko-artystycznym, także niektórych dzieł Aleksego K. Tołstoja, a szczególnie jego dramaturgii. W ten sposób zarysował się temat jego rozprawy habilitacyjnej – *Aleksy K. Tołstoj. Z dziejów polsko-rosyjskich związków kulturowych*. Pracę tę opublikował w Wydawnictwie UMCS w roku 1974, zaś jego kolokwium habilitacyjne miało miejsce 11 czerwca 1975 r. na Wydziale Humanistycznym UMCS. Recenzentami byli: prof. Marian Jakóbiec, prof. Ryszard Łużny i prof. Maria Grzędzińska. Artykuły naukowe na temat spuścizny pisarza prof. Orłowski publikował

jednak już przed habilitacją. W „Przeglądzie Humanistycznym” ukazał się artykuł *Aleksy K. Tołstoj wobec Polski* (1972, nr 4), a w „Slavii Orientalis” – *Poematy A.K. Tołstoja a tradycje romantyczne literatury rosyjskiej* (1973, nr 2). W przypadku twórczości A.K. Tołstoja można było śledzić nie tylko ukazywanie się polskich przekładów jego dzieł, lecz również ich inscenizacje w polskich teatrach, przenikanie motywów jego twórczości do publicystyki politycznej i nawet malarstwa (Henryk Siemiradzki, Jan Matejko). Do tego dochodziły osobiste kontakty i korespondencja A.K. Tołstoja ze znanymi Polakami (Piotr Moszyński, Teofil Lenartowicz, Karolina Sayn-Wittgensteinowa). Bogactwo materiału badawczego sprawiło, iż prof. Orłowski jeszcze kilkakrotnie powracał po habilitacji do spuścizny pisarza. Część jego prac została przekazana do muzeum A.K. Tołstoja w Krasnym Rogu.

Pracę naukową prof. Orłowskiego w Instytucie (był to wtedy Instytut Filologii Obcych) utrudniało bardzo duże obciążenie dydaktyczne. Jako adiunkt prowadził on przez kilka lat po cztery seminaria magisterskie w ciągu każdego roku akademickiego. Wkrótce po habilitacji Profesor zainteresował się oddziaływaniem polskiej kultury na życie literackie w Rosji. Zagadnienia te badali wcześniej Wacław Lednicki, Marian Jakóbiec, Zbigniew Barański, Ryszard Łużny, Bohdan Galster i inni. Dotyczyły one głównie epoki romantycznej. Prof. Orłowski przygotował kilka artykułów na temat dziedzictwa Mickiewicza i Chopina, które stawało się natchnieniem dla poetów rosyjskich. Opublikował też w roku 1976 w numerze 9 „Przeglądu Humanistycznego” artykuł *Mickiewicz w poezji Karoliny Jaenisch-Pawłowej*. Potem rozpoczął badania nad mało znaną i słabo zbadaną podrzędną beletrystyką okresu pierwszej wojny światowej. Okazało się, że w poezji rosyjskiej lat 1914-1917 miał miejsce swoisty fenomen kulturowy – pojawiła się ogromna ilość polskich motywów i propolskich sympatii. Prof. Orłowski opracował je naukowo w pracy *Polska w zwierciadle poezji rosyjskiej okresu I wojny światowej* (Lublin 1984). Kontynuację tych badań stanowiło wiele późniejszych artykułów: *Reakcje Dostojewskiego na sprawy polskie* („Przegląd Humanistyczny” 1982, nr 5-6), *Kalendarium pobytu Walerego Briusowa na ziemiach polskich* („Studia Polono-Slavica Orientalis. Acta Litteraria” XI, Wrocław 1988), *Walery Briusow a literatura polska* („Przegląd Humanistyczny” 2002, nr 1). Podejmował także refleksję nad motywami polskich legend historycznych w poezji rosyjskiej, polonofilstwem Balmonta, mitem Polski w poezji Cwietajewej, polskimi wątkami w twórczości Sergiusza Sołowjowa. Dokonania naukowe Profesora zostały docenione w roku 1986, kiedy otrzymał tytuł naukowy profesora.

W roku 1992 ukazała się w Warszawie bardzo interesująca praca prof. Orłowskiego *Z dziejów antypolskich obsesji w literaturze rosyjskiej. Od wieku XVIII do roku 1917*. Przedmiotem analizy stał się tutaj negatywnie postrzegany obraz Polski w dziełach pisarzy rosyjskich oraz kreowane w nich najczęściej negatywne stereotypy polskich postaci literackich. Książka ta została bardzo przychylnie oceniona zarówno w kilku recenzjach krajowych, jak i w Rosji („Nowyj Mir” 1994, nr 5). Rozwinięcie i pogłębienie tej tematyki przedstawił prof. Orłowski w kolejnej, obszerniej książce: *Miecze i gałzki oliwne. Antologia poezji rosyjskiej o Polsce (Wiek XVIII-XX)*, Warszawa 1995. Antologia została poprzedzona rozbudowanym szkicem wprowadzającym *Pol-*

ska w zwierciadle poezji rosyjskiej. Do obiegu naukowego zostało wprowadzonych wiele interesujących, zupełnie zapomnianych w Polsce utworów poetyckich, np. cykl *Piękna Polska* Marii Morawskiej, oraz nigdy niepublikowanych wierszy, zachowanych w rękopisach, autorstwa Jurija Oleszy, Marii Morawskiej i in.

W ostatniej dekadzie XX wieku prof. Orłowski podjął studia nad spuścizną Daniela Andriejewa – jego oryginalną mitotwórczą poezją oraz myślą historiozoficzną: *Daniel Andriejew – współczesny rosyjski myśliciel religijny* („Zeszyty Naukowe KUL” 1991, nr 1-2), której korzenie tkwią w duchowym dziedzictwie kultury rosyjskiej „srebrnego wieku”. Były to w Polsce badania pionierskie. Pionierski charakter miało też wprowadzenie w następnych latach do obiegu naukowego w Polsce poezji Jana Bernarda, współczesnego poety rosyjskiego ze Stawropola o polskim rodowodzie (urodzonego w Warszawie, w 1937 r.), który stał się prawdziwym polonofilem we współczesnej literaturze rosyjskiej. Polskie motywy weszły na stałe do jego poezji, w której główną formą wypowiedzi pozostaje niezmiennie sonet. Wśród tych motywów najczęściej pojawiały się tematy chopinowskie. Jan Bernard poświęcił Chopinowi trzy zbiory sonetów: *Serce Fryderyka Chopina* (2008), *Pożegnanie z Laskiem Bulońskim* (2010) i *Świat Chopina* (2012). Prof. Orłowski podjął próbę przekładu 40 wybranych sonetów z owych trzech zbiorów i opublikował wiersze w książce: Jan Bernard, *Sonet o Fryderyku Chopinie*. Wybrał, przełożył opracował Jan Orłowski (Polihymnia, Lublin 2015).

Prof. Orłowski – świetny Uczony, był jednocześnie bardzo dobrym organizatorem procesu nauczania. W naszym Instytucie wybraliśmy Pana Profesora w demokratycznej procedurze na dyrektora Instytutu Filologii Słowiańskiej UMCS. Funkcję tę pełnił przez cztery kadencje (1981-1987 i 1990-1996). W latach 1978-1981 oraz 1987-1990 prof. Orłowski był też prodziekanem Wydziału Humanistycznego UMCS, zaś w latach 1984-2002 – kierownikiem Zakładu Literatury Rosyjskiej II. Za swoją pracę był wielokrotnie nagradzany, m.in. siedmiokrotnie nagrodą naukową MEN, „Złotym Krzyżem Zasługi” (1978), „Medalem Komisji Edukacji Narodowej” (1983), „Krzyżem Kawalerskim Orderu Odrodzenia Polski” (1987). O szczególnie wysokiej pozycji Profesora w środowisku naukowym świadczy także fakt, iż od roku 1992 (przez 3 kadencje) był wybieranym członkiem Komitetu Słowianoznawstwa PAN. Prof. Orłowski był też członkiem Lubelskiego Towarzystwa Naukowego (od 1975) i Towarzystwa Naukowego KUL (od 1976). Niezwykle bogaty jest również Jego dorobek jako eksperta-recenzenta w przewodach doktorskich i habilitacyjnych oraz jako opiniodawcy o przyznanie tytułu naukowego – łącznie liczy ponad 50 pozycji na UMCS i in. polskich uniwersytetach (KUL, UW, UJ). Istotne było także członkostwo Profesora w komitetach redakcyjnych czasopism „Języki Obce w Szkole”, „Przegląd Rusycystyczny”, „Roczniki Humanistyczne KUL” i serii wydawniczej „Rossica Lublinensia. Literatura – Mit – Sacrum – Kultura”.

Bardzo ważną rolę odegrał prof. Orłowski w powstaniu filologii słowiańskiej (w tym rosyjskiej) w Katolickim Uniwersytecie Lubelskim. Był członkiem Rady Naukowej nowego kierunku, której przewodniczył prof. Ryszard Łużny. Współtworzył również program studiów.

* * *

Do przedstawionych powyżej informacji chciałbym dodać kilka osobistych refleksji. Miałem możliwość uczestniczenia w zajęciach Pana Profesora jako student pierwszego roku filologii rosyjskiej w UMCS. Profesor był wykładowcą bardzo kompetentnym, życzliwym dla studentów, ale wymagającym. Kiedy później, ja i moi koledzy już jako asystenci, przygotowywaliśmy się do obron prac doktorskich, Pan Profesor recenzował nasze artykuły i pomagał w redagowaniu prac naukowych. Zawsze można było na Niego liczyć. Czuwał nad naszym dalszym rozwojem naukowym, często interesując się tym, co badamy. Dzięki prof. Orłowskiemu poznałem prof. Ryszarda Łuźnego, który później został promotorem mojej rozprawy doktorskiej, i z którym współpracowałem naukowo do końca jego życia. Prof. Orłowski zawsze pamiętał o kolejnych rocznicach śmierci prof. Łuźnego i brał udział w związanych z tym konferencjach naukowych na UJ w Krakowie. Z innych wspólnie przeżywanych z Profesorem wydarzeń wspominam uczestnictwo w konferencjach naukowych w kraju oraz nasze wyjazdy na konferencje za granicę do Ołomuńca, na kwerendę biblioteczną do Pragi oraz długą, przez całą Europę, podróż autobusem do Hiszpanii, na II Zjazd Sławistów w Baezie (Grenada) w 1996 r. Wiele czasu mieliśmy wtedy na rozmowy, w których Profesor podkreślał, że za swoich nauczycieli uważa prof. Mariana Jakóbca i prof. Ryszarda Łuźnego. Mówił też, że wszystko, co pisał wynikało przede wszystkim z potrzeby pisania, nie zaś z nakazu zawodowego. Zależało mu na oczyszczeniu rusycystyki z polityczno-ideologicznych obciążeń, na przybliżaniu polskiemu odbiorcy duchowych wartości literatury rosyjskiej, na poznawaniu i rozumieniu Rosji, na zmianie mentalności współczesnych Rosjan, zdeterminowanej przez historię i dawno ukształtowane stereotypy, na budowaniu „Europejskiej Wspólnoty Ducha” (termin używany przez Jana Pawła II). Profesor bardzo przeżył wybór kardynała Karola Wojtyły na papieża. Opublikował siedem artykułów na temat myśli słowiańskiej w twórczości Jana Pawła II i poświęcił papieżowi dwa tomiki własnych wierszy (2017; 2020). Ostatnią rozmowę odbyliśmy w obecnym, 2024 roku, kiedy gościłem u Profesora w domu. Podarował mi wtedy swoją publikację *Z Polski był jego ród. Wiersze o świętym Janie Pawle II* (Lublin, 2020). Ten zbiór własnych wierszy Autor zadedykował śp. Rodzicom – Janowi i Zofii, którzy, jak napisał, „jako pierwsi przekazywali mnie i mojemu rodzeństwu skarb wiary”. W czasie tej wizyty otrzymałem także od prof. Orłowskiego, napisany przez Niego wiersz *Pieśń o Świętym Antonim z Padwy* (2023). Kończąc to wspomnienie cieszę się, że spotkałem na swojej drodze życia prof. Jana Orłowskiego i wdzięczny jestem za wszelkie dobro, którego doświadczyłem z Jego strony.

Witold Kowalczyk, emeryt. prof. UMCS w Lublinie

LITERATUROZNAWSTWO I KULTUROZNAWSTWO

Галина Білавич (Halyna Bilavych)

Івано-Франківськ, Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника

Надія Федчишин (Nadiya Fedchyshyn)

Тернопіль, Тернопільський національний медичний університет
ім. І.Я. Горбачевського

ГАЇВКОВИЙ ФОЛЬКЛОР ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ: ВІД ЕТНОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ФРАНТИШЕКА РЖЕГОРЖА ДО СУЧАСНОГО ПОБУТУВАННЯ

The Haivka Folklore of Western Ukraine: From the Days of František Řehoř's Ethnographic Research to Now

ABSTRACT: The article analyzes the existence of haivka folklore in Western Ukraine, particularly in Galicia, from the middle of the 19th century and up to today. Some of the first researchers of Ukrainian folklore were Czechs. In particular, Karel-Frantishek-Vladislav Zap (1812-1871) – ethnographer, historian, publicist, educator, who during his work in Lviv in the period of 1836-1845 studied the ethnography of Galicia, the work of Ukrainian writers, etc., as well as František Řehoř (1857-1899) – a famous Czech academic, ethnographer, researcher into Galician antiquities, the folk life of Ukrainians in the region, and the person most involved in the study, collection, and popularization of Ukrainian haivka folklore in Europe. He is justly called the authoritative ambassador of Ukrainians in the Czech Republic, “a man with a heart of gold” “a great friend of Ukraine” who at the end of the 19th century, established close Ukrainian-Czech cultural relations, leaving a legacy not only of ethnographic works, but also a documented haivka layer of folklore in photographs. The authors proposed historiography of haivka folklore studies in Galicia, has singled out the achievements of Polish, Czech, Ukrainian academics (mid-19th – early 21st centuries). Analyzed have been the peculiarities of the existence of haivka folklore in the early twentieth century, its distribution and study in Ukrainian institutions of the Ukrainian Pedagogic Association «Ridna shkola», the creation of new works of patriotic sound on the example of the haivka “Verbova”, as well as emphasizing the negative impact of the Soviet totalitarian regime on the existence of spring-calendar folklore and the peculiarities of present-day haivka folklore in development, its importance for civic-patriotic education, with the formation of spirituality and the fostering of Christian values amongst children, youth and adults.

KEYWORDS: František Řehoř, Karel-Frantishek-Vladislav Zap, haivka, Western Ukraine, the Czech Republic, spring calendar and ritual folklore, ethnographic researches, folk

Одними з перших дослідників українського фольклору, зокрема його гаївкового пласту, були представники чеського народу. Зокрема, Карел-Франтішек-Владіслав Зап (1812-1871) – етнограф, історик, публіцист, освітнянин, який, працюючи впродовж 1836-1845 у Галицькій крайовій бухгалтерії у Львові, досліджував етнографію Галичини, він є автором книг *Мандрівки і прогулянки по Галицькій землі* (1843-1844), *Спогади зі Львова* (1845) та ін. К.-Ф.-В. Зап підтримував дружні стосунки з діячами «Руської трійці» Іваном Вагилевичем і Яковом Головацьким, перекладав їхні праці, був посередником у зв'язках «галицьких будителів» з Павлом Йозефом Шафариком, Яном Колларом, Карелом Гавлічком-Боровським, іншими славістами, сприяв знайомству представників «Руської Трійці» з новинками чеської літератури, науковими здобутками Чехії, сприяв у публікуванні їхніх творів у чеських часописах. Своїми дописами зі Львова «знайомив чеську громадськість із культурним життям Галичини, її національними проблемами». К.-Ф.-В. Запа можна назвати європейським науковим та культурно-освітнім амбасадором: він став ініціатором запрошення українців Галичини на Слов'янський з'їзд у Празі (1848), «брав активну участь у роботі його українсько-польської секції, сприяв досягненню компромісної угоди між українською та польською делегаціями»¹.

К.-Ф.-В. Зап чи не вперше звернув увагу на весняний календарно-обрядовий фольклор, зокрема на гаївки тогочасного Львова, став їх першим прихильником у науковому вимірі, убачав у цьому виді фольклору красу і свіжість української народної стихії. Як зазначає сучасна науковиця О. Харчишин, «українські поціновувачі народного мистецтва не надавали належної уваги його міським виявам, бо розцінювали їх як збіднені, «зіпсуті» відображення ще живої автентики, за якою слід шукати у віддалених від цивілізації закутинах, передусім Карпатського краю»² (хоча Львів знаходиться в епіцентрі гаївкової традиції етнографічного району Опілля)³.

Згодом цю естафету з-поміж європейських науковців підхопив польський журналіст, письменник, театральний критик, історик літератури і театру Станіслав Шнюр-Пепловський (1859-1900), який жив і працював у Львові і теж захоплювався багатим гаївковим фольклором, був великим шанувальником української минувшини.

На нашу думку, найбільше спричинився до вивчення, збирання, популяризації гаївкового фольклору Франтішек Ржегорж (1857-1899) – відомий чеський науковець, етнограф, дослідник фольклору Галичини, народного побуту українців

¹ Ф.І. Стеблій, *ЗАП (Zap) Карел-Франтішек-Владіслав*, [в:] *Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник*, вип. 5: *Біографічна частина: А-М*, відп. ред. М.М. Варварцев, Київ 2014, с. 165.

² О. Харчишин, *Календарно-обрядовий фольклор Покуття: тяглість та змінність традиції*, «Народознавчі зошити» 2017, № 1 (133), с. 69, [в:] <https://nz.lviv.ua/archiv/2017-1/5.pdf> (10.06.2024).

³ О. Харчишин, *Гаївки у Львові: погляд крізь час*, [в:] <https://culture.pl/ua/stattia/haivky-u-lvovi-pohliad-kriz-chas> (10.06.2024).

краю, літератор. Його справедливо називають великим приятелем українського народу, його великий науковий здобуток, за влучним висловом Олександра Колесси, автора праці *Погляд на історію українсько-чеських взаємин від X до XX в.* (Прага, 1924), є «відгомін [його] щирої симпатії до українського народу»⁴, учений зібрав багато етнографічних матеріалів, які «передав Чеському музеєві ураз із гарною бібліотечкою українських творів а рівночасно передав свою чималу бібліотеку чеських авторів товариству „Просвіта” у Львові, де із неї черпають українці й до нинішнього дня відомости із обсягу чехознавства»⁵.

За результатами вивчення доробку відомих українських учених Михайла Грушевського, Івана Франка, Володимира Гнатюка, Володимира Дорошенка, Василя Сімовича та ін., які свого часу аналізували багатовимірну постать Ф. Ржегоржа, здобутків сучасних ржегоржзнавців, зокрема Маргарити Кривенко, співробітниця Львівської національної наукової бібліотеки України імені Василя Стефаника, яка проаналізувала зібрану в Галичині чеським ученим українську книжкову колекцію – понад дві тисячі томів (зберігається в Бібліотеці національного музею Праги), авторитетних європейських дослідників (Михайло Мольнар⁶, Надя Валашкова⁷, Адольф Черний), львівських богемістів, інших дослідників спадщини вченого, стверджуємо: Ф. Ржегорж – не тільки авторитетний амбасадор українства в Чехії, «чоловік із золотим серцем» (М. Кривенко), це людина, яка вагомо спричинилася до налагодження тісних українсько-чеських культурних взаємин, що стало смыслом життя вченого – сприяти зближенню двох великих слов'янських народів, це провідний чесько-український етнограф, що створив своєрідний літопис гаївкового фольклору в Галичині, залишивши, окрім іншого, етнографічні праці, безцінні записи уснопоетичних творів, а також – і це має неабияку наукову цінність – задокументував гаївковий пласт фольклору у фотоматеріалах, що дає змогу глибше збагнути це унікальне синкретичне мистецтво, де поєднується поезія, танець, пісня, драматургія тощо.

Галицькі гаївки у фотографіях Ф. Ржегоржа – унікальне свідоцтво тогочасного побуту й культури, що досі становить неабияку історичну, джерелознавчу, народознавчу цінність, з-поміж 700 світлин і фотонегативів на склі, що їх уласноруч виготовив етнограф упродовж 1891-1893 рр., а також придбав у відомих професійних фотографів Галичини (Юліуша Дуткевича з Коломиї, Альфреда Силкевича з Тернополя)⁸, певне місце посідають ті, які відображають святкування Великодня, на них – водіння гаївок дівчатами, великодні ігри парубків, дитячі весняні забави тощо.

⁴ О. Колесса, *Погляд на історію українсько-чеських взаємин від X до XX в.*, Прага 1924, с. 8.

⁵ Там само, с. 14.

⁶ М. Мольнар, *Франтішек Ржегорж – великий друг українського народу (До питання чехословацько-українських зв'язків)*, «Дукля» 1956, р. 4, № 3, с. 136.

⁷ N. Valašková, *František Řehoř (1857-1899) a jeho etnografická činnost (S ukázkami článků F. Řehoře Haliče)*, Praha 1999.

⁸ Там само, с. 87.

Стимулом до збирацької діяльності фольклору стало особисте знайомство 1879 р. зі знаним чеським науковцем Войтехом Напрстеком (1826-1894), засновником Чеського промислового музею в Празі, слов'янофілом, прихильником розвитку слов'янських культур, який надихнув Ф. Ржегоржа досліджувати етнографію Східної Галичини, збирати етнографічну колекцію. Ще 1891 р. чеське товариство «Svátobor» підтримало «східногалицький народнокультурний» дослідницький проєкт, надало Ф. Ржегоржу наукову стипендію. Наслідком науково-пошукової діяльності стала зібрана колекція (сьогодні налічує приблизно 1200 матеріалів) етнографічних речей, що утворила окремий український відділ Національного музею в Празі. Ця етнографічна колекція «стала першою, з-поміж слов'янських, повною музейною збіркою на теренах земель Корони Чеської»⁹. За нетривалий проміжок часу вчений опублікував понад 250 різновидових праць (статті, нариси, замітки, гасла) з історії, етнографії Галичини в чеській періодиці («Květy», «Osvěta», «Zlatá Praha», «Ruch», «Světobor» та ін.), у т. зв. «Оттовому науковому словнику» – так чеський народ відкривав для себе українство.

Усвідомлюючи, «що книжка є одним із головних засобів взаємопізнання» (книга зближує народи), чеський дослідник фахово укомплектував колекцію українських друків (maloruská knihovna), т. зв. «українську» бібліотеку, обсягом понад 2000 томів, «якою 1893 р. заклав у бібліотеці Народного музею в Празі багатий український відділ»¹⁰. Отже, за «майже двадцятиліття невтомної народознавчої діяльності та збирацької праці він фактично створив у Чехії культурний пам'ятник українському народу, якому присвятив свої найкращі роки»¹¹.

Український дослідник Р. Горак у книзі *Призабуті з Вовкова* (Львів, 2010) наводить такі слова Ф. Ржегоржа з його листа від 28 серпня 1888р. до І. Франка: «...галицькій Русі залишусь вірним на ціле життя. І це не лише симпатія, яку я відчуваю до Вас всіх, до Вашого люду і до Вашої рідної землі, ні, це правдива любов, яка єдина, мабуть, тримає мене при житті, яка робить мене гордим»¹².

Щоденний часопис «Діло» 1890 року підкреслював значення чеського вченого для утвердження ідеї слов'янської єдності, справедливо зазначаючи, що, якби її втілювали не гучними деклараціями, а реальними справами, як це чинить Ф. Ржегорж, слов'яни значно швидше прийшли би до порозуміння¹³.

Розглянемо більш докладно феномен гаївкового фольклору в сучасній Україні (на території Галичини), що дасть змогу порівняти його поширення, побутування на тих теренах, на яких їх збирав, досліджував наприкінці ХІХ ст. (околиці

⁹ М. Кривенко, *У пошуках української книжкової колекції Франтішека Ржегоржа: два тижні у Празі*, [в:] *Діалог культур: українсько-чеські літературні взаємини: матеріали наукового семінару*, упоряд. О. Лук'яненко, наук. ред. І. Сварник, Львів 2020, с. 8.

¹⁰ Там само, с. 9.

¹¹ Там само, с. 10.

¹² Р. Горак, *Призабуті з Вовкова*, Львів 2010, с. 218.

¹³ [Дмитро Йосифович], *Франтішек Ржегорж о галицько-руском люде*, «Діло» 1890, 24 квіт. (чис. 81), с. 2.

Львова, Тернополя, Стрия, Долини, Городенки, Калуша, Товмача Косів, Дора, Микуличин, Жаб'є-Ільче) чеський етнограф Ф. Ржегорж.

Для українського народу, сторіччями позбавленого власного державотворення, фольклорна скарбниця – це не просто народнозвичаєва традиція, а той цілющий резервуар, що впродовж віків наповнювався й досі зберігає високохудожні зразки української словесності, які є довершеним вираженням думок і почуттів українського народу, сутність якого – не лише в особливій формі народно-розмовного поетичного слова, естетично осмисленого, майстерно відточеного, призначеного для емоційного впливу, формування високих моральних почуттів¹⁴, а й чинник, що формує національно-мовну картину світу, духовність українства, створює образ нації.

За слушною думкою М. Грушевського, український фольклор – це «пророчища книга буття нашого народу»¹⁵.

Гаївковий фольклор містить великий потенціал духовного, національного, естетичного й емоційного. Від часу досліджень гаївкового фольклору Ф. Ржегоржем донині пройшло близько 150 років, однак, попри складні етапи суспільного-політичного розвитку українства за радянської доби, що супроводжувалися нівелюванням національних цінностей, заборонаю Української греко-католицької церкви, яка була осередком культивування та поширення гаївкового фольклору (у Галичині гаївки водили під час Великодніх свят біля церков), а значить, і заборонаю гаївок як таких, цей великий уснопоеетичний пласт зберігся, тривав його розвиток «у підпіллі», коли за 50-80-х рр. XX ст. діти та юнацтво, доросле населення Західної України, особливо Львівщини, Івано-Франківщини, Тернопільщини, потайки збиралися біля церков, водили великодні гаївкові хороводи, співали пісень, що прославляли Христа, уславлювали весну, пробудження природи, нове життя, улаштовували дитячі, підліткові й молодіжні ігри тощо¹⁶.

Звісно, що за таких умов звузилася зафіксована у XIX ст. українськими етнографами (Яків Головацький, Маркіян Шашкевич, Осип Маковей, Михайло Драгоманов, Микола Костомаров, Павло Чубинський, Федір Вовк, Володимир Гнатюк та ін.) не тільки тематика, а й географія їх побутування в усій Україні. У центральних, північних, східних, південних теренах України в середині 30-х рр. XX ст. згасає як вивчення гаївкового фольклору, так і його активне існування. Унаслідок цього відбулася втрата весняним фольклором обрядової функції, календарної призначеності й перехід деяких веснянок до дитячого репертуару, що й призвело до згасання традицій¹⁷.

¹⁴ Г. Сокіл, *Образ жінки в українських обрядових піснях: функціональне спрямування, традиційні смисли*, „Slavia Orientalis“ 2023, tom LXXII, nr 1, s. 19.

¹⁵ М. Грушевський, *Історія української літератури: в 6-ти т. 9 кн.*, т. 1, упор. В. Яремко, передм. П. Кононенко, прим. Л. Дунаєвської, Київ 1993, с. 49-58.

¹⁶ Г. Сокіл, *Обрядовий фольклор українців*, Львів 2017, с. 49.

¹⁷ О.Ю. Чебанюк, *Особливості сучасного побутування весняного календарно-обрядового фольклору на Україні*, «Слов'янське літературознавство фольклористика» 1984, вип. 15, с. 67-74.

Наголошуємо на цікавому культурно-педагогічному явищі, характерному для Галичини першої третини ХХ ст. Ідеться про активне вивчення, культивування весняного календарно-обрядового фольклору, зокрема гагілок, включення цього фольклорного пласту в навчально-виховний процес закладів Українського педагогічного товариства «Рідна школа» (УПТ «Рідна школа») (1881-1939). Так, наприклад, у молодших класах виділових шкіл УПТ народознавчий компонент був складником освітнього процесу, гаївковий контент був широко присутній у навчальній літературі, у дитячих співаниках, на сторінках дитячих часописів, у творах українських письменників для дітей, гаївковим фольклором просякнуті музичні твори, позанавчальна методична література, яка слугувала джерелом інформації для підготовки вчителів до здійснення освітньо-виховного процесу в школах¹⁸.

У цьому контексті цікавими є здійснені галицькими вчителями Олександром Барияком і Марією Пастернак оригінальні методичні розробки з використанням гагілок, що завдяки «мельодії та живих рухів викликають погідний настрій... оживляють почування любови до рідної пісні і рідних звичаїв»¹⁹.

Зі змісту цих невеликих за обсягом розвідок довідуємося про те, які саме «ягілки» пропонували вивчати в школі, використовувати як систему ігор і забав для дітей (*Ягіл-ягілочка, Жучок, Кривий танець, Огірочки, Грушечка* та ін.), а також як чинник господарського виховання учнів: через імітацію певних виробничих процесів виховували у свідомості дитини «радісне і світле» ставлення до праці, та здоров'язбережувального виховання для розвитку рухової активності під час перерв та організації ігор і забав просто неба. Не випадково вчителі активно застосовували гагілки не лише під час навчальних занять а й у позаурочній роботі²⁰.

Зі статті очільника товариства «Просвіта» Івана Брика *Гаївки у Львові*²¹ черпаємо інформацію про те, як за міжвоєнного періоду українська просвітницька громадськість, греко-католицьке духовенство, рідношкільне вчительство прагнуло популяризувати з-поміж українства, особливо дітей та юнацтва, гаївки, великодні забави, зокрема, такі «давні гаївки», як *Кривий танець, Мак, Грушечка, Горошок, Огірочки, Жучок, Дикі кози, Жельман (Зельман)*, а також поширити використання гаївкового фольклору в закладах освіти через розучування дітьми гагілок зі спеціально виданих співаників.

Авторитетна дослідниця О. Харчишин²² підкреслює, що «веснянообрядові пісні та ігри притаманні традиціям багатьох слов'янських та західноєвропейсь-

¹⁸ О. Барияк, *Ягілки*, «Рідна школа» 1933, ч. 8, с. 120-121; М. Пастернакова, *Як весна пробудиться... Гаївки у школах «Р.Ш.»*, «Рідна школа» 1932, ч. 9, с. 139; І. Брик, *Гаївки у Львові*, «Життя і знання» 1927, № 8, с. 237-239.

¹⁹ О. Барияк, *Ягілки...*, с. 120-121; М. Пастернакова, *Як весна пробудиться...*, с. 139.

²⁰ Там само.

²¹ І. Брик, *Гаївки у Львові...*, с. 237-239.

²² О. Харчишин, *Український пісенний фольклор в етнокультурі Львова: трансформаційні процеси, міжкультурні пограниччя*, Львів 2011.

ких народів», а гаївки – їхній український різновид – «унікальний тим, що в досить пізніх, добре збережених дотепер виявах містить багато залишків первісної архаїки (віри в магію слова та імітаційних рухів, поклоніння силам природи та ін.)» за умов християнського календаря стали невід'ємним атрибутом світлого і величного свята Воскресіння Христа. Авторка монографічного дослідження *Український пісенний фольклор в етнокulturі Львова: трансформаційні процеси, міжкультурні пограниччя* (Львів, 2011) оптимістично дивиться на побутування гаївкового фольклору у ХХ ст., не варто перейматися згасанням, занепадом обряду гаївок, позаяк відродження гаївкових традицій за доби новітньої незалежності України, що трапилася після радянського періоду, утверджує в думці: гаївкова «традиція дуже стійка, має здатність відроджуватися», прикладом може слугувати Львів. Дослідниця наводить приклади побутування різних варіантів гаївки *Зельман*, зокрема невідомого її варіанта, записаного згадуваним вище польським науковцем Станіславом Шнюр-Пепловським (праця *Obrazy z przeszłości Galicyi Krakowa (1772-1858)*, що вийшла друком 1896)²³.

Науковиця О. Харчишин зазначає, що відомості С. Шнюр-Пепловського про гаївку *Зельман* потребують уважного розгляду. Автор, зауважує дослідниця, зокрема, написав: «Крім тих пісень, у яких шлюбна справа, і загалом еротична, займає головну роль, чули ми ще кільканадцять літ тому співану під час гаївок у Львові пісню про Зельмана, з якої запам'ятались тільки такі дві строфи:

Jedzie Zelman, Zelmanowa i cała rodzina,
 Jedzie, jedzie pan Zelman,
 Jedzie, jedzie wszystka Zelmanowa i cała rodzina.
 Czego chce Zelman?
 Czego chce pan jej brat?
 Czego chce wszystka jego rodzina?
 Panny chce pan Zelman,
 Panny chce wszystka Zelmanowa rodzina.
 Jeszcze panna nie wstała,
 Jeszcze liczajka nie myła,
 I w kościele nie była,
 To nie dziękuj pan Zelman za nią.
 Już panna wstała
 Już wianeczek uwiała,
 Już liczajko umyła,
 I w kościele była.
 Już dziękuje pan Zelman,
 Już dziękuje pan brat,
 Już dziękuje wszystka Zelmanowa rodzina»²⁴.

²³ S. Schnür-Pepłowski, *Obrazy z przeszłości Galicyi Krakowa (1772-1858)*, t. 1, Lwów 1896, s. 95-97.

²⁴ О. Харчишин, *Гаївки у Львові...*

Характерними для Львівщини є варіанти цієї гаїлки зазвичай українською мовою, у цих варіантах «панну» готові віддати лише за вигідне придане – на якийсь добрий «грунт»: «на пшеничний» (не на «ячмінний», чи «житний»), «на власний», «на український» (а не на «циганський» чи «німецький») та ін.

У друкованому варіанті (польською мовою) гаїлки про Зельмана (*Pomagaj bóg Zelman*), уміщеному в збірнику Вацлава з Олеська *Pieśni polskie i ruskie ludu galicyjskiego*²⁵, «панну» віддають саме на «шляхетський» (не «хлопський» чи «карчеський» (корчемний) «грунт»). Отже, варіант гаївки про Зельмана С. Шнюр-Пепловського «цілком випадає з парадигми відомих варіантів», оскільки не відомі жодні «аналоги гаївки про Зельмана зі згадкою про «панну», яку готові віддавати тільки тоді, коли вона причепуриться та відвідає костел»²⁶. О. Харчишин висновує, що це «локальний варіант, радше штучного походження», водночас це «цікаве свідчення трансформації гаївки в міських умовах»²⁷.

Зигмунт Глогер у Старопольській ілюстрованій енциклопедії (*Encyklopedia staropolska ilustrowana*, 1900-1903) описує Зельмана (*Zelman*) як веселу, рухливу дитячу забаву, гру, раніше поширену, «сьогодні все ще відому в народі в деяких місцевостях». Хтось із дітей стає «паном Зельманом», інший – «пані Зельман», ще інші – їхніми синами, доньками, онуками, племінниками тощо. Пан Зельман вирушає, тобто бігає, гукаючи: «Їде, їде пан Зельман!» Коли пан Зельман вигукує: «Їде пані Зельманова!», тоді особа, яка грає роль пані Зельман, схоплюється зі свого місця, приєднується до пана Зельмана і бігає разом із ним. Пан Зельман по черзі викликає своїх рідних, гукаючи: «Їде Зельман!», що створює веселе видовище для дітей, і гра закінчується, коли остання особа вибирається для подорожі²⁸.

На символічному світі великодніх колядок, їхній глибокій семантиці наголошує сучасний польський дослідник Густав Юзала²⁹, зокрема автор характеризує види, стан дослідження та джерела веснянок, аналізує пісні, обряди, народну термінологію, ареал побутування цього фольклорного жанру, ілюструє типологію текстів веснянок, а також увиразнює великий музичний пласт веснянок, що засвідчує, що веснянки залишаються поширеним жанром усної народної творчості слов'янських народів.

Ґрунтовне видання польського дослідника Томаша Вісліча *Zelman Wolfowicz i jego rządy w starostwie Drohobyckim w połowie XVIII w.*³⁰ певним чином узагаль-

²⁵ *Pieśni polskie i ruskie ludu galicyjskiego*, zebrał i wydał Wacław z Oleska, Lwów 1833, s. 49-51.

²⁶ О. Харчишин, *Гаївки у Львові...*

²⁷ Там само.

²⁸ Z. Gloger, *Encyklopedia staropolska ilustrowana*, t. IV, cz. 2, Warszawa 1903, [в:] https://pl.wikisource.org/wiki/Encyklopedia_staropolska (10.06.2024).

²⁹ G. Juzala, *Semantyka kolęd wiosennych. Studium folklorystyczno-etnomuzykologiczne*, Warszawa 2012.

³⁰ T. Wiślicz, *Zelman Wolfowicz i jego rządy w starostwie Drohobyckim w połowie XVIII w.*, Kraków 2020, [в:] http://rcin.org.pl/Content/239534/WA303_275860_I11122_Wislicz.pdf (10.06.2024).

нює наукові підходи зарубіжних (польських, чеських та ін.), а також українських учених щодо постаті фольклорного образу Зельмана – героя гаївки (польською – *gajówka*) *Йде Зельман* (польською – *Jedzie Zelman!*). Цей науковий дискурс Т. Вісліча охоплює понад два сторіччя. З огляду на обмежені обсяги наукової статті, ми лише зазначимо, що загалом окремі представники української наукової (історичної) традиції (О. Воропай, І. Шараневич та ін.) схильні уособлювати Зельмана з конкретною історичною постаттю – євреєм Зельманом Вольфовичем – орендарем храмів із Дрогобича, натомість польська етнографічна (міфологічна) традиція³¹ співвідносить Зельмана з фольклором, божествами античної міфології тощо, стверджує, що ця гаївка більше пов'язана зі сватанням чи весільним обрядом, аніж із очікуванням ключів від церкви³². Цей аспект стане предметом нашого подальшого окремого дослідження.

Варто наголосити на особливостях побутування самої назви «гаївка», яку науковці співвідносять зі словом «гай», оскільки саме в гаях за дохристиянських часів відбувалися різні відправи на честь прадавніх божеств із розігруванням міфологічних сюжетів; також учені пишуть про прайндоевропейські корені цієї лексеми, підкреслюючи спорідненість зі староіндійським весняним святом Голі (Холі) та генетичну спільність із давньоіранською міфологією (Ксенофонт Сосенко)³³.

За думкою авторитетного українського вченого М. Грушевського, весняний календарно-обрядовий фольклор – це найглибший і найдавніший мистецький пласт, де добре збереглися релікти анімістичного світогляду й дохристиянських вірувань праукраїнців. Із прийняттям християнства в Київській державі поступово роль священного центру стала відігравати церква, цвинтар та територія біля неї, куди із часом переміщуються весняні відправи, вони втрачають свої культові функції, поступово перетворюються на святкові забави³⁴.

Відомий дослідник гаївкового фольклору В. Гнатюк зауважує таку тенденцію: якщо наприкінці XIX ст. від свята Благовіщення і аж до кінця весни гаївки виконували винятково дівчата, а хлопчики та юнаки окремо без пісенного гаївкового супроводу розважалися, зазвичай це були різного роду ігри, що мали спортивно-змагальний характер, діти бавилися крашанками, гралися в навбитки, крем'яхи, «Довгу лозу» тощо, то вже на початку XX ст. репертуар гаївок звужується, у цьому виді фольклору з'являються ліричні пісні та новотвори³⁵.

³¹ T. Wiślicz, *Zelman Wolfowicz...*; Z. Jasiewicz, *Pieśń i gra obrzędowa „Zelman” u Oskara Kolberga i innych. Materiały i interpretacje*, „LUD. Organ Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego” 2017, t. 101, s. 279-304, [в:] <https://apcz.umk.pl/LUD/article/view/lud101.2017.09> (10.06.2024).

³² Z. Jasiewicz, *Pieśń i gra obrzędowa...*, s. 279-304.

³³ *Гаївки*, зібрав В. Гнатюк, «Матеріали до української етнології» 1909, т. 12, с. 139; Ф. Колесса, *Українська усна словесність: Загальний огляд (із портретиками українських етнографів та народних співців): Вибір творів із поясненнями та нотами*, Львів 1938, с. 50; О. Чебанюк, *Календарно-обрядові пісні*, Київ 1987.

³⁴ М. Грушевський, *Історія української літератури...*, с. 49-58.

³⁵ *Гаївки*, зібрав В. Гнатюк..., с. 139.

Г. Сокіл звертає увагу на основні мотиви гаївок: закликання до весни, міфологічні, хліборобські, любовно-шлюбні та інші мотиви³⁶.

Наші дослідження над побутуванням гаївкового фольклору на Косівщині (Прикарпаття) засвідчують: у восьми селах (Нижній Березів, Середній Березів, Вижній Березів, Бая Березів, Люча, Лючки, Текуча, Акришора) сьогодні добре збережений цей фольклорний пласт. Гаївку, а її в цій місцевості називають *вербовою*, виконують усі: і малеча, і дорослі – під час великодніх свят та на Томину неділю (тиждень після Великодня), що дає підстави стверджувати про життєздатність цього весняного календарно-обрядового фольклору – самотнього, художньо неперевершеного і, як покажемо далі, глибоко духовного, національного й патріотично спрямованого. У цьому регіоні, як засвідчують результати нашої фольклорної експедиції, навіть сьогодні «березуни» (мешканців чотирьох сіл Нижній Березів, Середній Березів, Вижній Березів, Бая Березів. – авт.) не послугуються термінами «веснянка», «гагілка» чи «гаївка», побутують вислови «співати вербової», «йти вербової», «гратися вербової», «іти до церкви у вербову» і под. Це цілком логічно, позаяк у символізації верби провідним є сприйняття українством цього дерева як важливого чинника життєдіяльності. У Вербну неділю (Шуткову неділю) біля церкви посвячують гілочки верби («шутку»), їх протягом року люди використовують як оберіг у своїй оселі.

Відомий історик в українській діаспорі (США) Іван Кузич-Березовський у книзі *Березовське боярство на тлі історії України* (Детройт, 1962) проводить паралель між березівською гаївкою *Вербова* і відповідними обрядовими піснями Греції, увиразнює їхні спільні риси. Науковець висловлює припущення: саме сусідство антів як предків українців, зокрема «березунів» – реемігрантів з-над Чорномор'я, з греками певним чином позначилося на уснопоетичній скарбниці антів: вони від греків перейняли мелодику, ритміку, рифмування цих творів. Як аргумент учений наводить той факт, що в текстах близько 50 відсотків народних пісень, які побутують у Березовах, є згадка про Дунай чи про Чорне море. Не є винятком і вербова, як-от: «Сію лен, сію лен та по каменеві, а сам ходжу, коня воджу та по Дунаєви»³⁷.

Особливістю побутування гаївкового фольклору в цьому регіоні є те, що тут активно виконуються як ті твори, що таять у собі магічні звертання, пов'язані із сіянням («При долині мак, мак, при широкій мак, макі... Любі наші маківночки, просили вас соколочки: сійте же го так, так!»), завиванням, плетінням («Ой зелені огірочки, у жовтії пуп'яночки завивайтеся!»), закликаннями-замовляннями про врожай («Куди воробець ішов, туди ячменець зійшов, куди синичка ішла – туди пшеничка зійшла») тощо, так і ті, які прославляють Воскресіння Господнє:

³⁶ Г. Сокіл, *Обрядовий фольклор українців...*, с. 53.

³⁷ І. Кузич-Березовський, *Березовське боярство на тлі історії України*, Детройт 1962, с. 275.

Ой на горі жито-жито,
На долині овес. (2)
Як задзвонять у всі дзвони,
Скажуть: «Христос воскрес!» (2)

Як задзвонить у всі дзвони,
Чути аж на гору (2).
Збирайтеся, люди добрі,
До Божого Дому! (2).

Обрядова функція гаївок виразно переплетена з розважальною, а гра як основна її форма залишалась незмінною (*Вербовая дощечка, Ой, не рости, кропе, Зайчик* та ін.). Цікаво, що найпоширенішу в усій Україні, особливо на Прикарпатті (етнографом В. Гнатюком на початку ХХ ст. було записано сім її варіантів³⁸) веснянку *Вербовая дощечка* тут виконують зрідка. Поетичне слово, естетизоване у березівській *Вербовій*, багате не лише на символи-образи, а й – на відтінки експресивного мовлення: зазвичай високого, піднесеного, героїко-трагічного («Писаночко, голубочко, ти, свячене яйце, пригадала на чужині своє рідне сільце») чи зниженого – жартівливо-іронічного:

– Ой дівчино, куди йдеш, покажи ми, що несеш?
– Несу крупи, та й муку, та й писанку в кулаку!

Питалися парубки, чи писала писанки,
Я писала двадцять сім, даю хлопцям, лиш не всім.

Ой на горі дощечки, роди, Боже, дівочки,
А бахурів не роди, бо то самі ироди!

Ой Господи, Боже мій, файний любко та й не мій!
Що я маю робити – не хоче мні любити!

Ой з-за гори вітер дув, в мене сночи любко був,
Черевички пуцував, біле личко цілував.

Та граймося ще нині при зеленій долині,
Бо вже завтра не мемо, до роботи підемо!

Характерною особливістю березівської *Вербової* є глибокий патріотизм, відображення в текстах історичної минувшини, зокрема національно-визвольних змагань українців у 1938-1950-х рр. Ці гаївки – це новітні фольклорні утворення, складені місцевим людом за цієї героїко-трагічної доби. У них – прагнення укра-

³⁸ Гаївки, зібрав В. Гнатюк...

їнства до волі і незалежності держави, звільнення її від загарбника: чи то російського, чи то угорського (мадярського), підтримка народу Закарпаття (Підкарпатської Русі; Срібної Землі), зокрема Організації Народної Оборони – «Карпатська Січ» (ОНОКС), яка 1938 р. виборювала незалежність – Карпатську Україну:

Ой вийду я на гору, на високу Говерлу,
А там стану, погляну на нашу Україну.

Зозуленько, прилети, вісточку нам принеси,
Коби ти нам принесла, що Вкраїна воскресла!

Коби ти нам принесла, що Вкраїна воскресла,
Коби ти нам сказала, що вернулася слава!

На окрему увагу заслуговує вербова *Ой ти, річко тисова...*, яка відзначається глибоким національно-патріотичним змістом, що розповідає про трагічні й водночас героїчні події національно-визвольних змагань українців Підкарпатської Русі 1938-1939 рр. У зв'язку з участю в цій героїчній боротьбі мешканців Березовів за гарячими слідами подій складено вербову *Ой ти, річко тисова...*, що відображає велике прагнення західних українців створити незалежну українську Карпатську державу. Цей твір про Закарпатську Україну вважаємо довершеним гаївковим новотвором, цікавим як за жанром, композицією, так і за художніми засобами. *Ой ти, річко тисова...* сприймається як реквієм за загиблими в кривавій січі юнаками. Це твір великого національно-патріотичного, громадянського звучання, життєствердного начала українства. Подаємо текст зі скороченням, зберігаючи його аутентичність:

– Ой ти, річко тисова,
Чого пливеш кирвава?..
– Пливу я в Чорне море,
Розкажу своє горе,
Щоби люди всі знали,
Як стрільці воювали,
Кровію сніг писали,
Щоби ся не піддали..
І розлилось море кров'ю,
Буря світом потрясла,
І похованим народам
Воскресення принесла.
Дух свободи пробудив нас,
Що ми спали до тих пор.
Із ворожого болота піднесли ми свій прапор..
У Миколи Гундяка
Було соколів аж два.

Один ранений в бою,
 Другий попав в неволю,
 У неволю до Стрия,
 Де темниця темная.
 Ой, коби то ми могли,
 Ми б його визволили,
 На Карпаття пустили,
 На Карпаття через ліс –
 Кілько листя, кілько сліз.
 – Дівчата молоденькі,
 Чого такі сумненькі?
 Та й у чорних хустинах?
 – За стрільцями в жалобах.
 Зозуленько, прилети,
 Вісточку нам принеси,
 Що діють наші брати –
 Січовії Стрільчики?...
 Коби ти нам принесла,
 Що Вкраїна воскресла,
 Коби ти нам сказала,
 Що вернулася слава.

Попри те, що ця вербова належить до новітньої доби, у ній збереглися всі традиційні для цього різновиду весняно-обрядового фольклору художні засоби: образ-символ зозулі, зменшувально-пестливі слова, повтори, драматизм сюжету, образ дівчини в чорній хустині тощо.

І насамкінець зазначимо: домінувальними функціями художніх засобів березівської вербової є зображально-драматургічна, емоційно-естетична. Її виконання передбачає володіння виконавцями певних акторських здібностей, мистецького хисту. Під час виконання гаївкового фольклору біля церкви в цьому регіоні й досі збирається вся сільська громада. На очах у дорослих і дітей відбувається справжнє театралізоване дійство – великоднє свято пісні, хороводу ігор: малеча творять *Подояночку*, *Перепілоньку*, *Жука*, статечні газди та газдині разом зі всіма «водять» *Вербову*, *Огірочки*, *Ворота*, *Хвоста*, юнацтво грає у «Тротяка», «До ями, мишко, до ями» та ін. Усе це проходить надзвичайно піднесено, по-особливому святково, під супровід урочистого великоднього передзвону, що символізує Воскресіння Господа Бога, прихід весни, нові надії та сподівання, нове життя.

Отже, цей вид усної народної творчості показав свою тяглість і наступність, незнищенність, той етноцементуючий чинник, який об'єднує українство в один великий український організм. У цьому вбачаємо його важливу націєтворчу функцію. Весняний календарно-обрядовий фольклор в Україні має майбутнє. Це самобутній пласт уснопоестичної і народної пісенної творчості. Гаївки, танки, хороводи, ігри, усе великоднє дійство має не лише вагому етнографічну цінність, а великий педагогічно-виховний ефект, зокрема у сенсі виховання національно-

-свідомої особистості, формування національно-мовної картини світу. Насамперед у такий спосіб відбуваються збереження та передача людської мудрості, народно-педагогічних знань. У процесі гри та співу діти, юнацтво, дорослі опое-тизовують явища навколишнього світу та звичні предмети, і це відродно, бо так долається прагматизм, утилітаризм у ставленні до природи, до землі, відповідно формуються певні духовні цінності, естетичні почуття, гуманізм, християнські цінності тощо.

References

- Barylyak O., *Yahilky*, „Ridna shkola” 1933, ch. 8.
- Bryk I., *Hayivky u L'vovi*, „Zhyttya i znannya” 1927, № 8.
- Chebanyuk O., *Kalendarno-obryadovi pisni*, Kyiv 1987.
- Chebanyuk O., *Osoblyvosti suchasnoho pobutuvannya vesnyanoho kalendarno-obryadovoho fol'kloru na Ukraini*, „Slov'yans'ke literaturoznavstvo fol'klorystyka” 1984, vyp. 15.
- Gloger Z., *Encyklopedia staropolska ilustrowana*, t. IV, cz. 2, Warszawa 1903, [v:] https://pl.wikisource.org/wiki/Encyklopedia_staropolska.
- Haivky*, zibrav V. Hnatyuk, „Materialy do ukayins'koyi etnolohiyi” 1909, t. 12.
- Horak R., *Pryzabuti z Vovkova*, Lviv 2010.
- Hrushevskiy M., *Istoriya ukayins'koyi literatury: v 6-ty t. 9 kn.*, t. 1, upor. V. Yaremko, peredm. P. Kononenko, prym. L. Dunayevs'koyi, Kyiv 1993.
- Jasiewicz Z., *Pieśń i gra obrzędowa „Zelman” u Oskara Kolberga i innych. Materiały i interpretacje*, „LUD. Organ Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego” 2017, t. 101, [v:] <https://apcz.umk.pl/LUD/article/view/lud101.2017.09>.
- Juzala G. *Semantyka kolęd wiosennych. Studium folklorystyczno-etnomuzykologiczne*, Warszawa 2012.
- Kharchyshyn O., *Hayivky u L'vovi: pohlyad kriz' chas*, [v:] <https://culture.pl/ua/stattia/haivky-u-lvovi-pohliad-kriz-chas>.
- Kharchyshyn O., *Kalendarno-obryadovyy fol'klor Pokuttya: tyahlist' ta zminnist' tradytsiyi*, „Narodoznavechi zoshyty” 2017, № 1 (133), [v:] <https://nz.lviv.ua/archiv/2017-1/5.pdf>.
- Kharchyshyn O., *Ukayins'kyy pisenny fol'klor v etnokul'turi L'vova: transformatsiyni protsesy, mizkul'turni pohranychchya*, L'viv 2011.
- Kolessa F., *Ukayins'ka usna slovesnist': Zahal'nyy ohlyad (iz portretykamy ukayins'kykh etnohrafiv ta narodnykh spivstiv)*: Vybir tvoriv iz poyasnennyyamy ta notamy, L'viv 1938.
- Kolessa O., *Pohlyad na istoriyu ukayins'ko-ches'kykh vzayemyn vid X do XX v.*, Praha 1924.
- Kryvenko M. *U poshukakh ukayins'koyi knyzhkovoyi kolektsiyi Frantishka Rzhedorzha: dva tyzhni u Prazi*, [v:] *Dialoh kul'tur: ukayin'sko-ches'ki literaturni vzayemyny: materialy naukovooho seminaru*, uporyad. O. Luk'yanenko, nauk. red. I. Svarnyk, L'viv 2020.
- Kuzych-Berezovs'kyy I., *Berezovs'ke boyarstvo na tli istoriyi Ukrainy*, Detroit 1962.
- Mol'nar M., *Frantisek Rzhedorzh – velykyy druh ukayins'koho narodu (Do pytannia chekhoslovats'ko-ukayins'kykh zv'yazkiv)*, „Duklya” 1956, r. 4, № 3.
- Pasternakova M., *Yak vesna probudyt' sia... Hayivky u shkolakh «R.Sh.»*, „Ridna shkola” 1932, ch. 9.
- Pieśni polskie i ruskie ludu galicyjskiego*, zebrał i wydał Wacław z Oleska, Lwów 1833.
- Schnür-Pepłowski S., *Obrazy z przeszłości Galicyi Krakowa (1772-1858)*, t. 1, Lwów 1896.
- Sokil H., *Obraz zhinky v ukayins'kykh obryadovyykh pisnyakh: funktsional'ne spryamuvannya, tradytsiyni smysly*, „Slavia Orientalis” 2023, tom LXXII, nr 1.

Sokil H., *Obryadovyy fol'klor ukrayintsiv*, L'viv 2017.

Stebliy F.I., *ZAP (Zap) Karel-Frantishek-Vladislav*, [v:] *Ukrayina v mizhnarodnykh vidnosynakh. Entsyklopedychnyy slovnyk-dovidnyk*, vyp. 5: *Biohrafichna chastyna: A-M*, vidp. red. M.M. Varvartsev, Kyiv 2014.

Valášková N., *František Řehoř (1857-1899) a jeho etnografická činnost (S ukázkami článku F. Řehořez Haliče)*, Praha 1999.

Wiślicz T., *Zelman Wolfowicz i jego rzędy w starostwie Drohobyskim w połowie XVIII w.*, Kraków 2020, [b:] http://rcin.org.pl/Content/239534/WA303_275860_I11122_Wislicz.pdf. [Yosyfowych Dmytro], *František Řehoř o halitsko-ruskom lyude*, „Dilo” 1890, 24 kvit. (chys. 81).

ПРО АВТОРОК

Білавич Галина – доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри початкової освіти Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, Україна (Vasyl Stefanyk Precarpathian National University). **Публікації: книги:** *Екологія українського наукового мовлення. Монографія*, вид. 2-ге, доп., Івано-Франківськ 2020, 340 с. **Статті:** B. Savchuk, H. Bilavych (2019). *Necropolises of the austro-hungarian army in precarpathian during world war I*, “East European historical bulletin” 2019, nr 11, с. 118-132.; Савчук Б.П., Білавич Г.В. «Азбучные войны» 30-50-х гг. XIX в. в Галиции в современном научном дискурсе, “International historical journal «Rusin»” 2019, nr 56, 58-77; Bilavych H., Blahun N., J. Fizeshi O., Dovbenko S., Fedchyshyn N., Fedoniuk L., Savchuk B. *Current problems in communicative development of children with special educational needs: Ukrainian and European scientific contexts*, “Wiadomości Lekarskie” 2023, vol. LXXVI, Issue 8, p. 1838-1845; N. Fedchyshyn, A. Vykhreshch, H. Bilavych, T. Horpinich, N. Yelahina, H. Klishch, *Development of Medical Students’ Foreign Language Lexical Competence in the Virtual Learning Environment*, „Analele Universității din Craiova. Seria Științe Filologice. Lingvistică” 2020, nr 1-2, p. 71-79.

ORCID: 0000-0002-1555-0932

Email: halyna.bilavych@pnu.edu.ua

Надія Федчишин – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри іноземних мов Тернопільського національного медичного університету ім. І.Я. Горбачевського (I. Horbachevsky Ternopil National Medical University, Ukraine). **Публікації: статті:** R. Koval, O. Romanchuk, A. Sova, O. Nykyha, N. Fedchyshyn, *The role of eponyms in presenting French heritage throughout the world*, „X-Linguae” nr 16 (4), p. 34-49; Yu. Kalymon, O. Romanchuk, N. Fedchyshyn, U. Protsenko, N. Yurko. *Acorpus-based approach to author’s idiolect study: lexicological aspect*, „X-Linguae” 2022, nr 15 (3), p. 20-35; Н.О. Федчишин, Т.В. Саварин (2021). Весільна лемківська пісня (українська, польська, словацька): специфіка та використання, “Русин. Международный исторический журнал” 2021 № 65, с. 287-295; A. Vykhreshch, N. Danik, N. Fedchyshyn, L. Fedoniuk, T. Khvalyboha, S. Hnatyshyn, O. Khrystenko *Didactic culture of medical university teachers and students in the conditions of war*, “Wiadomości Lekarskie” 2023, vol LXXVI, Issue 8, p. 1846-1853.

ORCID: 0000-0002-0909-4424

Email: fedushunno@tdmu.edu.ua

Dorota Głuszak

Lublin, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej

MIRABILIA W ROSYJSKICH PRZEKŁADACH GAZET ZAGRANICZNYCH Z XVII WIEKU

Mirabilia in Russian Translations of the 17th Century Foreign Newspapers

ABSTRACT: In the 17th century, the operations of the Ambassadorial Chancery in Moscow (Russian: *Посольский приказ*) developed intensively. There, selected information from the European press was translated into Russian. The translations were intended for the Tsar and the representatives of the Russian aristocracy – the boyars. The news covered significant current affairs, mainly international politics, as they aimed to familiarise Russians with the situation in Europe. Interestingly, among the most important contents translated from foreign newspapers were reports on *mirabilia* – miraculous events or things and supernatural phenomena. The aim of this article is to present reports from the West about miracles, supernatural events and to determine the attitudes of the authors, translators, and contemporary audiences towards such information.

KEYWORDS: 17th century European newspapers, Russian translations, Vesti-Kuranty, *mirabilia*, supernatural events

XVII wiek to czas nieustających konfliktów i wojen na Starym Kontynencie. Dla Rosji było to stulecie podwójnie trudne ze względu na sytuację wewnętrzną i relacje z sąsiadami. Po okresie wielkiej smuty i wstąpieniu na tron Michała Romanowa (1613 r.) bynajmniej nie nastały czasy pokoju. Za panowania Michała Fiodorowicza toczyły się dwie wojny z Polską i jedna ze Szwecją, wszystkie zakończone porażką. Podczas rządów Aleksego sytuacja była niemal identyczna – dwie wojny z Rzeczpospolitą i jedna ze Szwecją (jedna zwycięska, dwie przegrane), za cara Fiodora – kontynuacja rozpoczętej przy jego ojcu wyniszczającej wojny z Turcją.

Aby dobrze sterować polityką zagraniczną, trzeba mieć pojęcie o tym, co się dzieje w Europie i jakie stosunki panują między poszczególnymi państwami. Na Zachodzie drukowano gazety, dzięki którym śledzono najważniejsze wydarzenia z kraju i z zagranicy. Państwo rosyjskie również potrzebowało dostępu do informacji o bieżącej sytuacji za granicą. Dodajmy, że w tym czasie Rosja nie miała stałych przedstawicielstw dyplomatycznych w krajach zachodnich. Pierwszy rosyj-

ski rezydent był wysłany do Szwecji w 1634 roku, ale spędził tam tylko półtora roku. Z kolei przedstawiciele zagraniczni zawitali do Moskwy w drugiej połowie stulecia¹.

Na przestrzeni całego XVII wieku rządzący Rosją byli żywo zainteresowani otrzymywaniem wiadomości o aktualnych wydarzeniach na terenie Europy². Jednak w czasach smuty doniesienia z Zachodu napływały do Rosji sporadycznie i niewiele w tej kwestii zmieniło się przez kolejne dekady. O regularnej korespondencji i międzynarodowym obiegu prasy można mówić dopiero w latach sześćdziesiątych, kiedy w państwie moskiewskim prężnie zaczęła działać poczta.

Stosunek władz rosyjskich do utrzymania poczty był ściśle związany z sytuacją polityczną za granicą: zainteresowanie prasą zachodnią rosło wraz ze zbliżającą się wojną polsko-turecką o terytorium Ukrainy. Po wstąpieniu na wojenną ścieżkę z Polską i Szwecją rządzący musieli mieć pojęcie o tym, co dzieje się na Zachodzie, aby odpowiednio sterować polityką zagraniczną. Oczywiście jest, że w dobie konfliktów obserwowano zwiększoną potrzebę otrzymywania informacji z Europy i tym samym zwrot w stronę tłumaczenia gazet zagranicznych³.

Kuranty, czyli rosyjskie przekłady europejskich tekstów prasowych z XVII wieku, funkcjonowały w postaci rękopisów. Gazety zaczęto drukować w Rosji dopiero za panowania Piotra I od 1703 roku⁴ pod nazwą „Вѣдомости”⁵. Formuła periodyków była taka sama: poza publikowaniem „oryginalnych” informacji z kraju, materiał tłumaczono z prasy zagranicznej⁶. Manuskrypty przygotowywano w państwowym urzędzie centralnym w Moskwie⁷. Nad jednym tekstem mogło pracować kilka osób: tłumacz, korektor, składacz. Świadczą o tym wersje robocze *kurantów*, w których obecne są fragmenty notowane innym charakterem pisma, uzupełnienia, poprawki ortograficzne i stylistyczne. Można także wskazać niejednakową kompetencję językową piszących – niektóre błędy potwierdzają tłumaczenie przez obcokrajowca, który nie

¹ Е.Е. Вахрамеева, *Посольский приказ в XVII в.: пути европеизации России*, «Вестник Пермского университета» 2010. Серия: «История», вып. 2 (14), с. 34.

² И. Майер, *Известия о чудотворных источниках в русском переводе (1646 г.): вновь найденные оригиналы к Вестям-Курантам*, „Slovo. Journal of Slavic Languages, Literatures and Cultures” 2017, № 58, с. 7.

³ V-K VII, s. 6. W polskiej wersji posługuję się skrótem V-K, cyfra rzymska oznacza numer tomu. Wszystkie przytoczone w artykule konteksty pochodzą z siódmego tomu, tj. obejmują tłumaczenia gazet z lat 1671-1672. Zob. też: С.М. Шамин, *Куранты XVII столетия: Европейская пресса в России и возникновение русской периодической печати*, Москва – Санкт Петербург 2011, с. 81.

⁴ W grudniu 1702 r. wyszły dwa numery próbne.

⁵ Zob. też: I. Maier, *Первая русская печатная газета и ее иностранные образцы*, [в:] *La Russie et les modèles étrangers*, S. Rolet (red.), Lille 2010, s. 43-58.

⁶ Я.Н. Засурский, *Петровские «Ведомости» – повестка дня на века*, [в:] <https://vestnik.journ.msu.ru/books/2010/1/petrovskie-vedomosti-povestka-dnya-na-veka/> (23.08.24).

⁷ Тłumaczenie terminu *Посольский приказ* na podstawie: *Słownik języka polskiego. Pedia.pl* [w:] <https://www.pedia.pl/prikaz> (12.08.24). Więcej na temat działalności urzędu zob. Е.Е. Вахрамеева, *Посольский приказ...*, с. 30-36.

mógł władać biegle językiem rosyjskim⁸. Co więcej, zdarzało się, że wysłannicy dyplomatyczni nie dostarczali fizycznie dokumentów, ale ustnie przekazywali ich treść⁹. Zadaniem carskich urzędników było przetłumaczenie wiadomości na język rosyjski i uczynienie ich zrozumiałymi dla adresata – cara i Dumy Bojarskiej. W związku z tym w dokumentach spotykamy objaśnienie wybranych nazw własnych i egzotyzmów, które mogłyby wydać się niejasne dla odbiorcy¹⁰. Jak zauważa Ingrid Maier, zestawiając wersje rosyjskie z oryginalnymi często można mówić raczej o przekazie informacji własnymi słowami, a nie o *stricte* tłumaczeniu¹¹. Ponadto przygotowywane przekłady nowin zachodnioeuropejskich (w większości niemieckich i niderlandzkich) były zazwyczaj kompilacją materiału z kilku gazet¹².

Tematyka *kurantów* oscylowała wokół spraw bieżących, polityki i dyplomacji, prowadzonych działań wojennych oraz przygotowań do wojen. Carowi i dumie prezentowano wiadomości dotyczące realnych i potencjalnych przeciwników – Turcji, Szwecji, Polski. Jednak nie tylko obce państwa były dla Rosji zagrożeniem. W XVII wieku dżuma zbierała śmiertelne żniwo na całym kontynencie. Aż do połowy stulecia choroba nie rozprzestrzeniła się na dużą skalę w państwie moskiewskim. Pierwsza epidemia o znacznym zasięgu zaczęła się dopiero po wybuchu wojny z Rzeczpospolitą, gdy żołnierze rosyjscy wrócili z zachodu, tj. w 1654 roku¹³. Gazety europejskie podawały aktualne informacje na temat sytuacji epidemicznej. Dla rządów miało to duże znaczenie: po pierwsze wiedziano, dokąd ograniczyć wyjazdy, po drugie, jakie należy podjąć środki zaradcze. Trzeba nadmienić, że w tamtych czasach epidemie rozpatrywano jako przejaw działania siły wyższej, zazwyczaj „woli bożej” lub „gniewu bożego”. Zachorowania i masowe zgony często wiązano również z rzuceniem czarów¹⁴.

Ogólnie mówiąc, spisywane w Moskwie nowiny dotyczyły wydarzeń istotnych, głównie stosunków międzynarodowych, gdyż miały na celu zaznajomienie Rosjan z sytuacją w Europie. Interesujące jest, że wśród najważniejszych treści przetłumaczonych z gazet zagranicznych pojawiały się informacje o zjawiskach osobliwych i niezwykłych. Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie doniesień z Zachodu na temat opisów zdarzeń nadnaturalnych i określenie stosunku autorów, tłumaczy i ówczesnych odbiorców do tego typu wiadomości.

⁸ С.М. Шамин, *Доставка и обработка в Посольском приказе иностранных газет в царствование Федора Алексеевича*, [в:] *Исследования по источниковедению истории России (до 1917 г.): сборник статей*, отв. ред. А.И. Аксенов, Москва 2003, с. 125-126.

⁹ С.М. Шамин, *Куранты...*, с. 77.

¹⁰ Sposobom tłumaczenia nazw obcych w języku *kurantów* poświęciłam dwa artykuły, zob. D. Głuszak, *O technikach tłumaczenia nazw obcych w XVII-wiecznej publicystyce rosyjskiej*, „Przegląd Rusycystyczny” 2021, nr 3 (175), s. 146-160 oraz D. Głuszak, *Sposoby tłumaczenia nazw obcych w rosyjskich kurantach z lat 1671-1672*, „Przegląd Rusycystyczny” 2024, nr 1 (185), s. 158-172.

¹¹ Zob. V-K VII, s. 358.

¹² Е.Е. Вахрамеева, *Посольский приказ...*, с. 33.

¹³ С.М. Шамин, *Куранты...*, с. 211.

¹⁴ Ibidem, с. 213.

Począwszy od lat siedemdziesiątych XX wieku dokumenty archiwalne są publikowane dzięki pracy uczonych z Rosji i Szwecji. Do 2017 roku wyszło siedem tomów zatytułowanych *Вести-Куранты*¹⁵. Nazwa zbiorów pochodzi od pierwotnej nominacji tłumaczeń gazet – w urzędach określano je jako *wiesti* (ros. *вещи*). Słowo *kuranty* (ros. *куранты*) wprowadzono do języka rosyjskiego później, w połowie wieku. Pierwszy raz nazwę użyto w przekładzie z 1649 roku¹⁶. Współczesne wydania obejmują *kuranty* spisane od 1600 do 1672 roku, z pominięciem niektórych roczników ze względu na niezachowanie się oryginałów. W tej pracy zapoznamy się z treścią przekładów rosyjskich, które weszły w skład najnowszego tomu, *Вести-Куранты 1671-1672 гг.*, gdyż – jak podkreślają redaktorzy publikacji – nad zebranymi tekstami dotychczas nie prowadzono badań językoznawczych¹⁷. Dokumenty były natomiast przedmiotem zainteresowania historyków, naturalnie, ze względu na rozgrywające się wtedy wydarzenia¹⁸. Lata 1670-1672 to czas powstania kozackiego pod wodzą Stiepana Razina oraz zagrożenia, praktycznie dla całego świata chrześcijańskiego, ze strony Imperium Osmańskiego i sprzymierzonego z nim Chanatu Krymskiego. Wojna rosyjsko-turecka ostatecznie wybuchła w 1672 roku.

Zacznijmy od wątku mesjasza. Oto fragmenty: “От нѣкоего лѣкара бывшего при дворѣ салтанове вѣдомость, что жидъ которой преж сего назывался месиею, и потомъ потурчился, нне учинен онъ оберегателемъ, салтанова сына” (s. 65); “Вѣстно нам учинилося, что доктур нѣкоторои из Црягорода писалъ ко ѿларен-скому грандуке, что тотъ которого называли преж сего жиды месияшем не токмо что бусурманскою вѣру крѣпко держить, но ннѣ обрали ево в учителя молодому салтаничу” (s. 69). Mowa tu o Szabetaju Cewim, o którym liczne wzmianki można odnaleźć w *kurantach* z lat 1656–1670. O rabinie Cewim było głośno w połowie XVII wieku w związku z jego aktywnością: pierwszego „objawienia mis-

¹⁵ Dotychczas ukazały się: *Вести-Куранты 1600–1639 гг.* Изд. подгот. Н.И. Тарабасова, В.Г. Демьянов, А.И. Сумкина; под ред. С.И. Коткова, Москва 1972 (V-K I); *Вести-Куранты 1642–1644 гг.* Изд. подгот. Н.И. Тарабасова, В.Г. Демьянов, А.И. Сумкина; под ред. С.И. Коткова, Москва 1976 (V-K II); *Вести-Куранты 1645–1646, 1648 гг.* Изд. подгот. Н.И. Тарабасова, В.Г. Демьянов; под ред. С.И. Коткова, Москва 1980 (V-K III); *Вести-Куранты 1648–1650 гг.* Изд. подгот. В.Г. Демьянов, Р.В. Бахтурина; под ред. С.И. Коткова, Москва 1983 (V-K IV); *Вести-Куранты 1651–1652 гг., 1654–1656 гг., 1658–1660 гг.* Изд. подгот. В.Г. Демьянов; отв. ред. В.П. Вомперский, Москва 1996 (V-K V); *Вести-Куранты 1656 г., 1660–1662 гг., 1664–1670 гг. Ч. 1: Русские тексты.* Изд. подгот. В.Г. Демьяновым при участии И.А. Корнилаевой. Завершение работы над изд. и подгот. к печати: Е.А. Подшивалова, С.М. Шамин; под ред. А.М. Молдована и И. Майер, Москва 2009 (V-K VI:1); *Вести-Куранты 1656 г., 1660–1662 гг., 1664–1670 гг. Ч. 2: Иностранные оригиналы к русским текстам. Исследование и подготовка текстов И. Майер; отв. ред. В.Б. Крысько, Москва 2008 (V-K VI:2); Вести-Куранты 1671–1672 гг., подготовка текстов, исследования, комментарии, указатели И. Майер, С.М. Шамина, А.В. Кузнецовой, И.А. Корнилаевой и В.Б. Крысько при участии Е.В. Амановой; В.Б. Крысько и И. Майер (ред.), Москва 2017 (V-K VII).*

¹⁶ Е.Е. Вахрамеева, *Посольский приказ...*, с. 33.

¹⁷ Tj. przynajmniej do roku wydania przepisanych rękopisów.

¹⁸ V-K VII, s. 3-4.

tycznego” miał doświadczyć w 1648 roku¹⁹. Z kolei w 1666 roku w Rosji, tak jak w całej Europie, czekano na „powtórne przyjście Chrystusa” i „sąd ostateczny”, dlatego popularność Szabetaja i zapoczątkowanego przez niego ruchu nie słabła przez lata²⁰. Notki z 1671 roku powstały natomiast już po tym, gdy „fałszywy mesjasz” przeszedł na islam. Tłumacz za każdym razem podkreśla, że Cewi był nazywany mesjaszem, ale wcześniej („жидъ которой преж сего назывался месиєю”; „тотъ которого называли преж сего жида месиашем”).

Zwróćmy jeszcze uwagę na nastroje panujące wśród prawosławnych, gdyż niewątpliwie sprzyjały one popularyzacji historii o postaciach i prorocत्वach mesjańskich. Reforma liturgiczna patriarchy Nikona przeprowadzona w latach 50. XVII wieku na nowo przywołała przeświadczenie o rychłym nadejściu fałszywego proroka²¹, a okrutne i masowe prześladowania staroobrzędowców ostatecznie utwierdziły ludzi w przekonaniu, że apokalipsa dzieje się tu i teraz. Rok 1666 również nie był przypadkowy – 666 to przecież „liczba Antychrysta”²². Data była często wskazywana w kontekście „czasów ostatecznych” i szeroko komentowana w dziełach zwolenników teorii o nadciągającej apokalipsie. Dodatkowo w 1666 roku rozpoczął się Sobór Moskiewski, na którym rzucono anatemę na starowierców – „prawdziwych chrześcijan”, co, naturalnie, tylko potwierdzało początek rządów przeciwnika Chrystusa na ziemi²³. Zapowiadane w Biblii prorocत्व wypełniło się: powstał naród przeciwko narodowi, w wielu miejscach panował głód, nadszedł mór²⁴, wystąpiły trzęsienia ziemi i szereg innych kataklizmów²⁵.

Urszula Cierniak zaznacza, że „[k]atastroficzne wizje rzeczywistości wraz z przeżyciem końca czasów towarzyszyły światu we wszystkich epokach i kulturach, zwłaszcza tam, gdzie przeżywano traumatyczne doświadczenia historyczne i obserwowano rozmaite znaki i wydarzenia, mogące świadczyć o tym, że świat został zdominowany przez siły zła, które burzą i zakłócają istniejący, sprawdzony porządek (...)”²⁶. Nie dziwi więc, że w XVII-wiecznej Rosji zyskiwała na popularności literatura o te-

¹⁹ P. Batorski, *Fałszywy mesjasz. Kim był Sabataj Cwi?*, [w:] <https://www.jhi.pl/artikuly/falszywy-mesjasz-kim-był-sabataj-cwi,4395> (30.07.2024).

²⁰ D.C. Waugh, I. Maier, *Cross-Cultural Communication in Early Modern Russia: Foreign News in Context*, Seattle – Uppsala 2023, p. 798.

²¹ Antychryst w *Apokalipsie św. Jana* (r. 13) jawi się jako przebiegły naśladowca Jezusa, który tak samo jak pierwowzór uczyni cuda. Fałszywemu prorokowi będą też towarzyszyć objawienia i znaki. W ten sposób Zły zyska uznanie w oczach oszukanych ludzi.

²² Wokół tej liczby powstały ciekawe teorie. Jedna z bardziej popularnych głosiła, że 666 to suma cyfr imienia Nikon w wersji greckiej, co dawało podstawę do tego, aby uznać patriarchę Moskwy za Antychrysta. Według innej teorii, Antychrystem był car Piotr I, i, o dziwo, liczba 666 pasowała do obliczeń sumy znaczeń liter w tytule *imperator* (co prawda bez *m*), zob. U. Cierniak, *Apokalipsa rosyjskich staroobrzędowców*, [w:] *Apokalipsa. Symbolika – Tradycja – Egzegeza*, red. K. Korotkich, J. Ławski, t. 1, Białystok 2006, s. 94-95.

²³ Ibidem, s. 73-90.

²⁴ Wspomniana już epidemia dżumy, która rozpoczęła się po wybuchu wojny z Polską (1654 r.).

²⁵ Por. *Ewangelia św. Mateusza*, 24:7.

²⁶ U. Cierniak, *Apokalipsa...*, s. 73.

matyce eschatologicznej, dedykowana poszukującym „znaków i wskazówek dotyczących przeżywanych czasów”²⁷. A były to dla Rosjan czasy wyjątkowo trudne: w prześladowaniach religijnych, wojnach, epidemiach, w ubóstwie i niedoli widziano wypełniające się na własnych oczach biblijne przepowiednie. Paruzję i „sąd ostateczny” postrzegano jako naturalną kolej rzeczy. „Koniec świata” był następnym etapem, momentem w historii, którego można się było spodziewać – znaki były widoczne, niektóre na dodatek namacalne. Kres istnienia mógł nadejść niebawem, oczekiwano go nawet w związku z gwałtowną burzą. Spójrzmy na następującą wiadomość: *Прошлой ночи между .АІ.м, и в.ВІм часомъ востала великая вътрєная и тучная буря, при том же громъ болюшой, и молния страшная, и жители того города, чаали что преставление сего свѣта приближается, и во всяких строєниях церковных, и домовыхъ великую шкѳду починило* (s. 53).

Siły nadnaturalne, w ocenie ówczesnych, mogły wpływać na zjawiska przyrodnicze. Jak pisze Marcin Rotkiewicz: „Diadyczna teoria moralności zakłada, że kiedy człowiek widzi czyjąś krzywdę (również swoją), automatycznie zaczyna poszukiwać sprawy, którego zachowanie ocenia jako niemoralne. Ten psychologiczny mechanizm działa dobrze, kiedy można łatwo zidentyfikować osobę lub osoby odpowiedzialne za daną sytuację. Szwankuje zaś, gdy zdarzenia niemoralne wydają się nie mieć klarownej (w sensie intencjonalnego sprawstwa) przyczyny, np. katastrofy naturalne, w których giną ludzie. Mamy wówczas tendencję do obsadzania w roli sprawców różne siły nadnaturalne (bogów, duchy przodków, czarownice czy szamanów)”²⁸. Podobnie jak choroby, klęski żywiołowe i anomalie pogodowe odbierano jako karę, którą KTOŚ może nałożyć, ale też uchylić. Świadczy o tym poniższy fragment i zalecony przez władze sposób na walkę z suszą: *Нєнрєстаннєе настѳящие ради сухєе погоды во облєжающихъ мѣстєхъ на поляхъ хлѣбные плоды выгорѣли, и от того цена на хлѣб прибыла и того ради кнѣзь велѣл поставитъ чудотворнои образ, и Гсѳа Бѣа о дождю молити приказал* (s. 185). Nie pierwszy i nie ostatni raz modlitwa była uważana za antidotum na krzywdę. Nie sposób jednak stwierdzić, czy skuteczne.

Ingrid Maier, badaczka, która należała do zespołu pracującego nad przygotowaniem rękopisów *kurantów* do publikacji w formie drukowanej, poświęciła osobne prace omówieniu interesujących zagadnień dotyczących treści tych zabytków²⁹. Jej

²⁷ Ibidem, s. 75.

²⁸ M. Rotkiewicz, *Ludzie dość powszechnie wierzyli, że choroby, powódzie czy nawet morderstwa to sprawa sił nadprzyrodzonych*, [w:] <https://www.projektpulsar.pl/czlowiek/2207664,1,ludzie-dosc-powszechnie-wierzyli-ze-choroby-powodzie-czy-nawet-morderstwa-to-sprawka-sil-nadprzyrodzonych>. read (30.08.2024).

²⁹ I. Maier była redaktorem I części VI tomu V-K (publikacja dokumentów z lat 1656, 1660-1662, 1664-1670 przetłumaczonych na język rosyjski), pracowała też nad zebraniem i przygotowaniem obcojęzycznych oryginałów (praca wydana jako część II tomu VI). Jej wkład w publikację ostatniego z tomów V-K również był znaczący. Badaczka odnalazła oryginały tekstów prasowych w archiwach rosyjskich, niemieckich, szwedzkich, niderlandzkich oraz brytyjskich, przygotowała dokumenty do druku i napisała do nich komentarze.

autorstwa jest artykuł dotyczący „cudownych zjawisk” opisanych na kartach dokumentów z 1646 roku – uzdrawiających źródeł we wsi Hornhausen³⁰.

Jak się okazuje, w XVII stuleciu „cuda” nie należały do rzadkości. Nad tematem pochylił się również Stiepan Szamin. Ten autor skupił uwagę na *kurantach* z okresu panowania cara Fiodora i uwzględnił w badaniach wydarzenia z lat 1676-1682³¹. S. Szamin podzielił się przy tym ciekawym spostrzeżeniem: sam fakt włączenia do *kurantów* wiadomości o cudach świadczy o tym, że do podobnych tematów odnoszono się poważnie, gdyż, jak wiadomo, zajmowano się przekładem wyselekcjonowanych materiałów z prasy zachodniej³². Ponadto fragmenty dotyczące zjawisk nadprzyrodzonych i eschatologii były nie tylko tłumaczone z gazet, lecz także dostarczane kanałami dyplomatycznymi, tak jak pozostałe dokumenty traktujące o sprawach ziemskich³³. Wśród badanych źródeł historyk odnotował trzy informacje o zdarzeniach nadnaturalnych, które napłynęły drogą dyplomatyczną – jedna wiadomość nadeszła od rezydenta z Warszawy, pozostałe od posłów z Polski i Danii³⁴. Takie treści nie były zatem przypadkowe i musiały interesować rządzących.

Głośnym echem odbiło się w prasie europejskiej zaobserwowanie komety w 1680 roku. Pojawienie się ciała niebieskiego nie było wyłącznie ciekawym wydarzeniem. W świadomości ówczesnych ludzi takie zjawisko mogło zwiastować śmierć lub katastrofę. Sugerowano, że kometa to znak z niebios, ostrzeżenie przed ostateczną zagładą³⁵. Podobne zdarzenie miało miejsce również w 1664 roku. Po ukazaniu się informacji na temat widocznej z Ziemi komety, car Aleksy polecił nadwornemu lekarzowi przejrzeć kalendarze astrologiczne w poszukiwaniu złowrogich przepowiedni dla ojczyzny. Okazało się, że w Moskwie nie było powodów do niepokoju – zarazę wieszczono w innych regionach Europy³⁶. Fakt, że władca Rosji, człowiek obyty i wykształcony, a zarazem głęboko religijny³⁷, wierzył we wróżby i przesady, świadczy o mocnym zakorzenieniu takich przekonań w kulturze.

Zanim nastały czasy oświecenia światopogląd Europejczyków opierał się z jednej strony na doktrynach chrześcijańskich, z drugiej strony kształtował się na gruncie stereotypów i symboli utrwalonych w folklorze. Słownik wschodniosłowiańskich bajek i legend etiologicznych podaje, że spadające gwiazdy w wierzeniach ludowych były opisywane jako widzialne znaki walki boga z diabłem (dobry spycha złego

³⁰ И. Майер, *Известия...*, с. 7-38.

³¹ С.М. Шамин, *Чудеса в курантах времен правления Федора Алексеевича (1676-1682 гг.)*, «Древняя Русь. Вопросы медиевистики» 2001, № 4, с. 99-110.

³² Ibidem, с. 100.

³³ Ibidem, с. 110.

³⁴ Ibidem, с. 100.

³⁵ С.М. Шамин, *Куранты...*, с. 217-218.

³⁶ С.М. Шамин, *Иностранные «памфлеты» и «курьезы» в России XVI – начала XVIII столетия*, Москва 2020, с. 264.

³⁷ Zob. M. Heller, *Historia Imperium Rosyjskiego*, przeł. E. Melech, T. Kaczmarek, Warszawa 2002, s. 247.

z nieba). Uważano także, że gwiazdy, które spadają, łapie żmij³⁸ lub że to właśnie żmij jawi się na niebie pod postacią spadającej gwiazdy³⁹. Gwiazdą Poranną (Jutrzenką), co prawda „upadłą”, był nazywany też przeciwnik Chrystusa. W traktacie napisanym przez diakona Fiodora, jednego z przywódców staroobrzędowców, czytamy: “Антихрист бо он испадшая денница, зомовый диявол, темный и помраченный языческий бог (...)”⁴⁰. Nieco dalej: “Антихрист бо есть он диавол. ангел и бес, свет и тма, денница и прелестная звезда, лев и агнец, царь и мучитель, лжепророк и святитель (...)”⁴¹.

W korespondencji z Rzymu kilkakrotnie zarejestrowano wzmianki o komecie: “Недавно видѣли здѣс на небе комѣту, которая стояла нѣсколко ночей над Римскимъ замкомъ гдѣ папа живет” (s. 170). Później pisano: “После того какъ видели над городомъ симъ комету видели и иные различные звѣзды с хвосты, і для того от турковъ здѣсь в великомъ опасении” (s. 174). Tutaj zatrzymajmy się na chwilę. Jak wynika z rosyjskiej wersji wiadomości, po tym, kiedy mieszkańcy ujrzeli nad miastem kometę oraz inne „gwiazdy z warkoczami”, zaczęli obawiać się najazdu ze strony Turków. Dzięki możliwości zestawienia przekładu z oryginałem dziś wiadomo, że związek przyczynowo-skutkowy między zobaczeniem ciał niebieskich a obawami przed zagrożeniem tureckim jest nadinterpretacją tłumacza⁴². Można to jednak łatwo wytłumaczyć. Jak pisze S. Szamin, ludzie żyjący w tamtych czasach nierzadko po-czytywali zaobserwowanie komety za zwiastun jakiegoś nieszczęścia. W *kurantach* odnotowuje się wzmianki o dostrzeżonych ciałach niebieskich, które były uważane za przepowiednię epidemii dżumy⁴³. Podążając tym tokiem myślenia, niewykluczone, że tłumacz „domyślił się”, jak odebrano ów znak na niebie – musiano uznać kometę za zły omen i zapowiedź wojny.

Teraz prześledźmy „cud na niebie”, i to z fabułą. Oto tekst przekładu:

Из Цесарские земли из города Регензбурха августа въ .Л, день. Третьаго дня въ вечеру в послѣднемъ часу дня видѣли многие тысячѣ члѣвъ на нѣе сие дивное и страшное видѣние, перво показался на воздухе красной облокъ, из которого показалася рука долгалъ потомъ показался члѣвъ, которой трижды тихо обращался и потомъ из того члѣва сталъ орелъ двоеглавы на которого с стороны вышелъ лев,

³⁸ Żmij czyli ‘mityczny stwór w postaci skrzydlatego węża, smok’, [w:] *Słownik języka polskiego PWN, Poradnia Językowa*, [w:] <https://sjp.pwn.pl/poradnia/haslo/8354> (11.09.2024).

³⁹ *Восточнославянские этимологические сказки и легенды. Энциклопедический словарь*, ред. Г.И. Кабакова, Москва 2019, s. 129.

⁴⁰ *Wielki słownik rosyjsko-polski*, A. Mirowicz, I. Dulewicz, I. Grek-Pabis, I. Maryniak, Warszawa – Moskwa 1970, pod hasłem *денница* podaje: *poet. przest.* 1. (заря) zorza poranna, jutrzienka; 2. (звезда) jutrzienka, s. 235.

⁴¹ Дьякон Федор, *О познании антихристовой прелести*, [в:] https://azbyka.ru/otechnik/Nikolaj_-Subbotin/materialy-dlja-istorii-raskola-za-pervoe-vremja-ego-sushhestvovanija-tom-6/#0_7 (04.10.2024).

⁴² Zob. I. Maier [komentarz], V-K VII, s. 565.

⁴³ С.М. Шамин, *Чудеса...*, s. 105.

которой лапою своею на орла бил, а орел так же на лва, и потом покасалис ,В, полка ратных людей, и какъ тѣ полки исчезли, появилас катарга над неюже стоял венець и то помалу исчезла же (s. 193).

Zapoznając się z tak drobiazgowym opisem wizji czytelnik nie powinien wątpić w prawdziwość tej historii. Jeśli się zdarzyła, to z pewnością była niewytłumaczalnym zjawiskiem i jak najbardziej mieszczącym się w zakresie pojęcia *mirabile*. Zwróćmy uwagę na świecki charakter epizodu. Nie ma tu mowy o objawieniu, „końcu świata”, czy innych zdarzeniach „z woli boga”. W burzliwych latach 70. XVII wieku zapewne odebrano by ten incydent jako przepowiednię wojny. Czytelnikowi pozostają jedynie domysły, gdyż nie ma ciągu dalszego, próby objaśnienia symboli, morału. W prasie zachodniej tekst opublikowano, w Moskwie przetłumaczono, zaś carowi przedłożono.

Spójrzmy na kolejny epizod o tematyce wojennej zaobserwowany na nocnym niebie. Poniższa wiadomość pochodzi z Hamburga, a zjawiska – zgodnie z treścią – miały miejsce w Erfurcie: “Пишуть из Цесарские земли из города Эрфурта что тамо по нѣколикимъ ночам видели, на воздухе многие сражающиеся рати” (s. 201). Znowu informacja pozostaje bez komentarza. Najwidoczniej, wyłaniający się nocą obraz uznano za fakt (w dodatku istotny). Skoro za granicą wydrukowano wieść w gazecie, w Rosji sumiennie przetłumaczono.

Obraz przepowiadający wojnę ukazał się na nieboskłonie mieszkańcom norweskiego miasta:

А в городе Боуше. /в Норвегеккой землѣ/ многие люди при солнечном сиянии видели. на небе. три башни да три собрания воинские при карабельномъ воинском кораване, такъж видели гроб оттворенои и по тому чають на сию землю воины, а перед прежнею воиною такъж многихъ людей на небе видели (s. 122).

Tutaj już w tekście publikacji zawarto informację o tym, że widziadło zwiastuje nadciągający bój. Potwierdzeniem przepowiedni ma być fakt, że przed poprzednią wojną takie zjawiska również miały miejsce.

Na przestrzeni dwóch lat (1671-1672) poświadczono już trzy widziadła, nazwijmy je, typu wojennego. Nie mogły to być zatem jednostkowe przypadki. Obrazy, a nawet swoiste wydarzenia fabularne rozgrywające się na niebie, nikogo specjalnie nie dziwiły. Takie wiadomości prezentowano w prasie, ale nie komentowano. Najwyraźniej była to przepowiednia zmagających wojennych, zapowiedź nieszczęścia zarówno dla autora tekstu, jak i dla odbiorców.

Ostatnia ze scenek zarejestrowanych na firmamencie sprawia trudność w interpretacji. Fragment brzmi następująco: “из Базиля города /Басил город цесарскои/⁴⁴ пишуть что в тамошних одежащихъ краяхъ, видели на нбѣ, змию ползучую,

⁴⁴ Tłumacz przybliży odbiorcy nazwę miasta. Objaśnianie toponimów jest częstym zabiegiem w *kurantach* z drugiej połowy XVII wieku.

да летучую, и пeryxa” (s. 230). Przede wszystkim nie wiadomo, co w tamtym czasie i miejscu symbolizowały przedstawione zwierzęta. Ponadto, obrazy mogły oznaczać dla mieszkańców Bazylei jedno, a dla carskiego tłumacza, Słowianina, coś innego. Kolejną przeszkodą w rozszyfrowaniu znaczenia symboli jest podobieństwo wyrazów rosyjskich, które wywodzą się od prasłowiańskich *zmьjь, *zmьja, zaś w języku staroruskim funkcjonowała forma *змиу*⁴⁵. We współczesnym języku rosyjskim odnajdziemy następujące postacie wyrazu: *змея* (rodzaj męski) – 1. *mit.* smok, 2. latawiec, 3. *przest.* wąż, żmija; *змея* (rodzaj żeński) – wąż, żmija; *змиу* (rodzaj męski) – *przest.* 1. *mit.* smok, 2. wąż, żmija⁴⁶. Uwzględniając podane znaczenia, w wizji ukazuje się albo pełzający i latający smok – żmij, albo pełzający, następnie latający wąż lub żmija. Drugim zwierzęciem jest kogut. O ile żmij(a)/wąż dla Słowian mogły być istotami złymi lub dobrymi⁴⁷, o tyle kogut posiada w wierzeniach jednoznacznie pozytywne konotacje⁴⁸. Uważano, że ten ptak jest w stanie przeciwstawić się sile nieczystej⁴⁹. Ukazanie się zatem w wizji koguta mogłoby zwiastować nadzieję na pokonanie zła – być może samego Szatana pod postacią węża-smoka⁵⁰. Antychryst występuje również jako żmij/smok (*змиу и зверь и лженпопок*) we wspomnianym wcześniej traktacie autorstwa współtowarzysza niedoli protopopa Awwakuma – Fiodora⁵¹.

Wróćmy jeszcze do niebiańskiej ingerencji w sprawy Ziemian. W dobie toczących się walk, szalejących pożarów lub innych dramatów często obserwuje się ucieczkę w modlitwę. Nie bez powodu przysłowie *Jak trwoga, to do Boga* po dziś dzień nie traci na aktualności. Ludzie potrafią tłumaczyć sobie nieszczęścia „wołą boską” lub, chyba nieco samokrytycznie, nazywają gehennę „karą za grzechy”. Niekiedy szukają winnego, na przykład diabła, czarnoksiężnika. To właśnie strach budzi w społeczności potrzebę cudów, co potwierdzałoby w ich odczuciu kontakt z bóstwem. S. Szamin omawia przypadki „masowych widzeń” notowanych na terenach objętych epidemią lub wojną⁵². Można śmiało powiedzieć, że w XVII-wiecznej Europie warunki były ku temu sprzyjające – zbiorowe objawienia mogły być formą obrony uciśnionej ludności przed krzywdą i wszechogarniającym złem.

⁴⁵ *Этимологический онлайн-словарь русского языка Макса Фасмера*, [w:] <https://lexicography.online/etymology/vasmer/%D0%B7/%D0%B7%D0%BC%D0%B5%D1%8F> (11.09.2024).

⁴⁶ *Wielki słownik rosyjsko-polski...*, s. 361.

⁴⁷ Zob. *Żmij – skrzydlata istota mityczna*, [w:] <https://słowianowierstwo.wordpress.com/2015/10/30/zmij/> (11.09.2024). Zob. też: M. Wołoszyn, *Zrzuciłem duży kamień na wodnego węża... Poetycki a ludowy obraz węża*, [w:] <https://www.zurnalai.vu.lt/open-series/article/view/24589/23847> (11.09.2024).

⁴⁸ *Восточнославянские этимологические сказки и легенды...*, s. 201.

⁴⁹ А.В. Гура, Е.С. Узенева, *Петух*, [w:] *Славянские древности. Этнолингвистический словарь*, ред. Н.И. Толстой, Москва 1995, т. IV, s. 28-29.

⁵⁰ Szatan jest przedstawiany jako wąż i smok w tradycji chrześcijańskiej, m.in. w *Apokalipsie św. Jana* (r. 20).

⁵¹ Дьякон Федор, *О познании...*, [w:] https://azbyka.ru/otechnik/Nikolaj_Subbotin/materialy-dlja-istorii-raskola-za-pervoe-vremja-ego-sushhestvovanja-tom-6/#0_7 (04.10.2024).

⁵² С.М. Шамин, *Чудеса...*, s. 106.

W prasie z lat 1671-1672 nie pomijano cudów na tle religijnym. Spójrzmy na następującą wiadomość z Rzymu:

Вѣдомость издѣс есть, что мыжца свѣаго Нико-лаа еще кров выпускаеть, и тому уж болши .В. ндѣль что не престаеть кров тещи, и о том чудеси вса Италия ужаслас, и трепещет, от нахождения какие бѣды, мора, войны, или глада, а хлѣбные сапасы еще в ценѣ дорожаютъ, потому что великих ради жаровъ по многимъ мѣстам хлѣб выжгло, еще же и мору опасны для нерастворног воздуха, какъ уж съ Бологнеиской страны /та страна во Италиі ж,/ начинается (s. 191).

W przytoczonej notce mamy do czynienia z dobrze znanym przez osoby wierzące cudem dotyczącym relikwii, zaś z cudem religijnym może iść w parze „kara boska” w postaci kataklizmów i plag. Takie przeświadczenie wzięło początek od przepowiedni Starego Testamentu. Według proroków zagładę ludzkości i dzień paruzji poprzedzi susza, nieurodzaj, pożary. Jak wynika z wyżej cytowanego fragmentu, mieszkańcy Włoch również uznali cud za przepowiednię nieszczęścia. Kilka miesięcy później w gazecie znów ukazał się tekst o krwawiących szczątkach świętego Mikołaja. Tym razem autor notatki potwierdza prawdziwość zdarzenia: „Истечение крови от руки чудотворца Николаа истинно было, потому что по свидѣтельству обавилос тако, и ковчег укасли сатворить, и впред никому не касать” (s. 207).

Motyw ukarania niewiernych, ale też „cudownego ocalenia” wybranych, jest obecny w publicystyce rosyjskiej tego okresu. Zbawienną moc mogły posiadać relikwie – pozostałości po „świętych” uznanych przez kościół⁵³. Rosjanie chętnie przedstawiali także domniemane dowody na wyższość prawosławia nad innymi wyznaniem. Jako poświadczenie teorii wykorzystywali fakt, że w ich państwie nie występowały trzęsienia ziemi, a w innych owszem. Położenia geograficznego Rosji oczywiście już nie uwzględniono⁵⁴.

Na podstawie zaprezentowanych przykładów można stwierdzić, że *newsy* z zagranicy na temat zjawisk i wydarzeń o znamionach cudowności były traktowane w Moskwie na równi z pozostałymi informacjami publikowanymi w prasie. Co więcej, umieszczenie tego typu wiadomości w korpusie tłumaczonych tekstów świadczy o tym, że uważano je za istotne. Zjawiska nadprzyrodzone, cuda, widziadła znalazły się w szeregu najważniejszych aktualności. Przedstawiano je jako fakty, zdawano relację z wydarzeń; nie komentowano, nie próbowano interpretować.

Ludzie od zawsze byli otwarci na transcendentne treści, chętnie wierzyli w cuda oraz przepowiednie – zarówno te ludowe, jak i propagowane przez kler. Jedni oczekiwali na przyjście mesjasza, inni podejrzewali działanie sił nadnaturalnych, ale najważniejsza mogła być możliwość śledzenia i swobodnej interpretacji znaków. Brak komentarzy na temat zjawisk niecodziennych też miał swoje plusy – każdy mógł rozszyfrowywać symbole na własny sposób, dopasowywać ich znaczenie do sytuacji indywidualnej lub zbiorowej. W czasie, gdy narody przez wieki były dręczone plaga-

⁵³ С.М. Шамин, *Иностранные «памфлеты»...*, с. 44.

⁵⁴ Ibidem, с. 54.

mi, ludziom doskwierał głód, choroby i wojna, występowała silna potrzeba cudów. Owa potrzeba w obliczu zagrożeń mogła przerodzić się w zbiorową histerię. Publikowane w prasie informacje na temat niezwyklej incydentów na pewno pomagały władzom zapobiegać rozprzestrzenianiu się wśród ludności zakrojonych na szeroką skalę niepokojów oraz emocjonalnych i religijnych uniesień.

Wśród wyekscerpowanych fragmentów odnotowujemy *mirabilia* dwóch typów: świeckie, głównie o tematyce wojennej, oraz religijne. Prezentowane informacje prasowe traktowano z pełną powagą, bez cienia ironii. Wiadomości o paranormalnej tematyce, w tym o boskiej ingerencji w ludzkie sprawy, objawieniach, cudach-znakach, rozpatrywano jako nowiny ze świata zachodniego. Oznacza to, że podobne treści wraz z pozostałymi materiałami prasowymi pomagały Rosjanom stworzyć obraz sytuacji w poszczególnych krajach Europy, tym samym mogły mieć wpływ na politykę zagraniczną rządzących.

References

- Batorski P., *Falszywy mesjasz. Kim był Sabataj Cwi?*, [w:] <https://www.jhi.pl/artykuly/falszywy-mesjasz-kim-byl-sabataj-cwi,4395>.
- Cierniak U., *Apokalipsa rosyjskich staroobrzędowców*, [w:] *Apokalipsa. Symbolika – Tradycja – Egzegeza*, red. K. Korotkich, J. Ławski, t. 1, Białystok 2006.
- D'yakon Fedor, *O poznanii antikhristovoy prelesti*, [v:] *Materialy dlya istorii raskola za pervoye vremya ego sushchestvovaniya*, red. N. Subbotin, [v:] https://azbyka.ru/otechnik/Nikolaj_Subbotin/materialy-dlja-istorii-raskola-za-pervoe-vremja-ego-sushhestvovaniya-tom-6/#0_7.
- Etimologicheskij onlayn-slovar' russkogo yazyka Maksa Vasmera*, [v:] <https://lexicography.online/etymology/vasmer/z/zmea>.
- Głuszak D., *O technikach tłumaczenia nazw obcych w XVII-wiecznej publicystyce rosyjskiej*, „Przegląd Rusycystyczny” 2021, nr 3 (175).
- Głuszak D., *Sposoby tłumaczenia nazw obcych w rosyjskich kurantach z lat 1671-1672*, „Przegląd Rusycystyczny” 2024, nr 1 (185).
- Gura A.V., Uzenewa E.S., *Petukh*, [v:] *Slavyanskiye drevnosti. Etnolingvisticheskiy slovar'*, red. N.I. Tolstoy, Moskva 1995, t. IV.
- Heller M., *Historia Imperium Rosyjskiego*, przeł. E. Melech, T. Kaczmarek, Warszawa 2002.
- Maier I., *Izvestiya o chudotvornykh istochnikakh v russkom perevode (1646 g.): vnov' naydennyye originaly k Vestyam-Kurantam*, „Slovo. Journal of Slavic Languages, Literatures and Cultures” 2017, No. 58.
- Maier I., *Pervaya russkaya pechatnaya gazeta i eye inostrannyye obraztsy*, [v:] *La Russie et les modèles étrangers*, S. Rolet (red.), Lille 2010.
- Rotkiewicz M., *Ludzie dość powszechnie wierzyli, że choroby, powódzie czy nawet morderstwa to sprawka sił nadprzyrodzonych*, [w:] <https://www.projektpulsar.pl/czlowiek/2207664,1,ludzie-dosc-powszechnie-wierzyli-ze-choroby-powodzie-czy-nawet-morderstwa-to-sprawka-sil-nadprzyrodzonych.read>.
- Shamin S.M., *Chudesa v kurantakh vremen pravleniya Fedora Alekseyevicha (1676-1682 gg.)*, „Drevnyaya Rus'. Voprosy mediyevistiki” 2001, № 4.

- Shamin S.M., *Dostavka i obrabotka v Posol'skom prikaze inostrannykh gazet v tsarstvovaniye Fedora Alekseyevicha*, [v:] *Issledovaniya po istochnikovedeniyu istorii Rossii (do 1917 g.): sbornik statey*, red. A.I. Aksenov, Moskva 2003.
- Shamin S.M., *Inostrannyye «pamflety» i «kur'yazy» v Rossii XVI – nachala XVIII stoletiya*, Moskva 2020.
- Shamin S.M., *Kuranty XVII stoletiya: Evropeyskaya pressa v Rossii i vozniknoveniye russkoy periodicheskoy pechati*, Moskva – Sankt-Peterburg 2011.
- Słownik języka polskiego PWN, Poradnia Językowa*, [w:] <https://sjp.pwn.pl/poradnia/haslo/;8354>.
- Słownik języka polskiego. Pedia.pl*, [w:] <https://www.pedia.pl/prikaz>.
- Vakhrameyeva E.E., *Posol'skiy prikaz v XVII v.: puti evropeizatsii Rossii*, „Vestnik Permskogo universiteta” 2010. Seriya: Istoriya, Vypusk 2 (14).
- Vesti-Kuranty 1600-1639 gg.* Izd. podgot. N.I. Tarabasova, V.G. Dem'yanov, A.I. Sumkina; pod red. S.I. Kotkova, Moskva 1972 (V-K I).
- Vesti-Kuranty 1642-1644 gg.* Izd. podgot. N.I. Tarabasova, V.G. Dem'yanov, A.I. Sumkina; pod red. S.I. Kotkova, Moskva 1976 (V-K II).
- Vesti-Kuranty 1645-1646, 1648 gg.* Izd. podgot. N.I. Tarabasova, V.G. Dem'yanov; pod red. S.I. Kotkova, Moskva 1980 (V-K III).
- Vesti-Kuranty 1648-1650 gg.* Izd. podgot. V.G. Dem'yanov, R.V. Bakhturina; pod red. S.I. Kotkova, Moskva 1983 (V-K IV).
- Vesti-Kuranty 1651-1652 gg., 1654-1656 gg., 1658-1660 gg.* Izd. podgot. V.G. Dem'yanov; otv. red. V.P. Vomperskiy, Moskva 1996 (V-K V).
- Vesti-Kuranty 1656 g., 1660-1662 gg., 1664-1670 gg.* Ch. 1: Russkiye teksty. Izd. podgot. V.G. Dem'yanovym pri uchastii I.A. Kornilayevoy. Zaversheniye raboty nad izd. i podgot. k pechati: E.A. Podshivalova, S.M. Shamin; pod red. A.M. Moldovana i I. Maier, Moskva 2009 (V-K VI:1).
- Vesti-Kuranty 1656 g., 1660-1662 gg., 1664-1670 gg.* Ch. 2: Inostrannyye originaly k russkim tekstam. Issledovaniye i podgotovka tekstov I. Maier; otv. red. V.B. Krys'ko, Moskva 2008 (V-K VI:2).
- Vesti-Kuranty 1671-1672 gg.*, podgotovka tekstov, issledovaniya, kommentarii, ukazateli I. Maier, S.M. Shamina, A.V. Kuznetsovoy, I.A. Kornilayevoy i V.B. Krys'ko pri uchastii E.V. Amanovoy; red. V.B. Krys'ko i I. Maier, Moskva 2017 (V-K VII).
- Vostochnoslavyanskiye etiologicheskiye skazki i legendy. Entsiklopedicheskiy slovar'*, red. G.I. Kabakova, Moskva 2019.
- Waugh D.C., Maier I., *Cross-Cultural Communication in Early Modern Russia: Foreign News in Context*, Seattle – Uppsala 2023.
- Wielki słownik rosyjsko-polski*, A. Mirowicz, I. Dulewicz, I. Grek-Pabis, I. Maryniak, Warszawa – Moskwa 1970.
- Wołoszyn M., *Zrzuciłem duży kamień na wodnego węża... Poetycki a ludowy obraz węża*, [w:] <https://www.zurnalai.vu.lt/open-series/article/view/24589/23847>.
- Zasurskiy Ya.N., *Petrovskiy «Vedomosti» – povestka dnya na veka*, [v:] <https://vestnik.journ.msu.ru/books/2010/1/petrovskie-vedomosti-povestka-dnya-na-veka/>.

NOTA O AUTORCE

Dorota Głuszak – dr, Katedra Językoznawstwa Słowiańskiego, Instytut Językoznawstwa i Literaturoznawstwa, Wydział Filologiczny, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie.

Najnowsze publikacje: **książka:** *Rzeczowniki zapożyczone w języku Vesti-Kurantów z lat 1600-1670*, Lublin 2020. **Artykuły:** *O technikach tłumaczenia nazw obcych w XVII-wiecznej publicystyce rosyjskiej*, „Przegląd Rusycystyczny” 2021, nr 3 (175), s. 146-160; *Orientalizmy w języku rosyjskich kurantów z XVII wieku*, [w:] A. Charciarek, E. Kapela, A. Zych (red.), *Jednostki języka w systemie i w tekście 4*, Katowice 2022, s. 133-146; *Sposoby tłumaczenia nazw obcych w rosyjskich kurantach z lat 1671-1672*, „Przegląd Rusycystyczny” 2024, nr 1 (185), s. 158-172; *Co pisano o Polsce i Polakach w rosyjskich kurantach z XVII wieku?*, [w:] E. Manasterska-Wiącek, E. Białek (red.), *Przekład – Język – Kultura VI, Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Romanowi Lewickiemu z okazji 70. urodzin*, Lublin 2024, s. 277-288.

ORCID: 0000-0001-5781-947X

E-mail: dorota.gluszak@mail.umcs.pl

Наталія Білик (Nataliia Bilyk)

Київ, Навчально-науковий інститут філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

**«НЕБО ВЕЛИКИХ НАДІЙ»:
АРХІТЕКТУРНИЙ ЕКФРАЗИС У РОМАНІ
П. ЗАГРЕБЕЛЬНОГО *ДИВО***

**“The Sky of Great Hopes”:
Architectural Ekphrasis in P. Zahrebelny’s Novel *Miracle***

ABSTRACT: At the present stage in the development of comparative studies, the multifaceted phenomenon of ekphrasis has not lost its relevance; features of architectural ekphrasis are observed in Pavlo Zahrebelny’s novel *Miracle*. The research is based on cultural semiotic and structural-semantic analysis methods in combination with descriptive and comparative-typological approaches. Resultingly it turns out that there are complexes of consolidated, attributed, discrete ekphrasis of the Temple and related urban types of architecture. Through all the time planes of the novel, a vertical of ekphrasis develops, symmetrical to the main image of the Temple, presented in the work by the Church of the Mother of God and St. Sophia Cathedral. In the aggregate outlines of the temples topography, revealed by the contents of the ekphrasis, it is necessary to distinguish the resonant repetition of the elemental expressiveness of domes, naves, and iconostasis inherent within the genre. The manifested refrain of artistic language within the art of architecture intensifies and symbolizes a unifying semantic harmony, the sound of which leitmotivizes the desire for a higher comprehension of the sources of joy, goodness, beauty and harmony. From this perspective, the “Miracle” draws a line of meaning, which depicts the overall configuration, focused on the appreciation of benevolence, philanthropy, and on the outlines of humanization among the features of ekphrastic discourse. And therefore the multidimensional poetics of ekphrasis with its complex of aggregated, attributed, discrete ekphrasis of temple and related urban architectural types becomes noticeable. Selected features of ekphrasis are systematized by the integral main image of the Christian Temple. In the combined outlines, the topography of the temple is revealed by the expressiveness of the poetics of the genre: domes, nave, iconostasis. In these artistic language manifestations of the art of architecture, the leitmotif is the desire to understand the sources of joy, goodness, beauty, harmony, to appreciate benevolence, philanthropy. In these outlines of humanization, the semantic conclusion of the ekphrasis is the special “skyline” of church domes, which lead to the horizons of sacred thought as to the creation of a temple in the human soul, and from this semantic palette shaded is a kind of “sky of great hopes”, commensurate with the postulate of the “affirmation of faith”, of the Christian humanistic civilizational choice in the sense of eternal value.

KEYWORDS: ekphrasis, poetics, semantics, meaning, P. Zahrebelny

У сучасному науковому дискурсі з розвитком компаративістичних досліджень¹ дедалі активнішою стає увага до екфразису², ідентифікованого в поняттєвих кордонах приналежного до системи інтермедійності опису твору мистецтва в літературному тексті, пов'язаного з конкретним авторським витвором, або неіснуючим (але аналогічним за жанровою конвенцією) художнім варіантом із наслідуванням так званої художньої мови відповідного виду мистецтва³. Для наведеного явища було запропоноване й конкретизоване прочитання значеннєвої інтерпретації. Його узагальнена версія, за Т. Бовсунівською⁴, зосереджується на первісному змісті й умовному та внутрішньому, або символічному, значенні. Із увиразненням та удосконаленням дослідницької парадигми різномірний полівалентний потенціал екфразису набуває посиленої актуальності.

Мистецьке відлуння увиразненого компаративістичного напрямку слід передбачити, зокрема, у зразках української романістики. Вона видається окремим полем екфрастичних імпровізацій, сприятливим для них за сформованим національним досвідом і за питомими жанровими ознаками, зокрема коли йдеться про другу половину XX століття – час буремних викликів національній ідентичності українців і мотивованої ними потреби глобальних роздумів, осмислень і ментальних реагувань із зверненням до закономірностей буття, прагнення знайти опору в неминучих душевних переживаннях, реалізованих в одному з найсприятливіших для цього просторів: у мистецтві.

Відоме й (корельоване з компаративістичним висвітленням екфразису) розуміння письменниками засад і цілей опису твору мистецтва, про що свідчить екфрастичне наповнення відповідних студій, зокрема праць Северини Вислоух⁵, Григорія Ключека⁶, Валентини Нарівської⁷, Світлани Маценки⁸. Виразні симпто-

¹ Е. Касперський, *Про теорію компаративістики*, [в:] *Література. Теорія. Методологія*, Київ 2006, с. 518-540.

² *Шостий Міжнародний міждисциплінарний теоретичний симпозиум «Література в колі медій: інтермедійне поле художніх практик, рецептивні стратегії, синтез мистецтв»*, травень 2013, Київ 2013.

³ Р. Бобрик, *Деякі спостереження над взаємозв'язками літератури й живопису*, [в:] *Екфразис: вербальні образи мистецтва*, Київ 2013, с. 76.

⁴ Т. Бовсунівська, *Синкретизм мистецтв і становлення теорії екфразису*, [в:] *Екфразис: вербальні образи мистецтва*, Київ 2013, с. 14.

⁵ С. Вислоух, *Література й візуальний образ. Простір структурної спільності мистецтв*, [у:] *Теорія літератури в Польщі. Антологія текстів. Друга половина XX – початок XXI ст.*, Київ 2008, с. 314-315.

⁶ Г. Ключек, *Інтермедіальні стосунки художньої літератури та кіно: із теоретичних спостережень*, «Філологічні семінари. Інтермедіальність: теорія і практика» 2016, вип. 19.

⁷ В. Наривская, *«Культурный трансфер»: возможности и смыслы термина (по материалам зарубежных исследований с попыткой украинских дополнений и комментариев)*, «Філологічні семінари. Інтермедіальність: теорія і практика» 2016, вип. 19.

⁸ С. Маценка, *Інтермедіальні зв'язки романного слова з музикою*, [у:] С. Маценка, *Метамистецтво: словник досвіду термінотворення на межі літератури й музики*, Львів 2017.

матичні риси архітектурного екфразису спостерігаються в романі *Диво* видатного діяча української літератури другої половини ХХ століття, класика національного мистецтва слова Павла Загребельного, автора значущих, масштабних за глибиною осягнення історії і буття загалом, епічних літературних полотен *Первоміст*, *Євпраксія*, романного циклу *Розгін*, *Роксолана*, *Я*, *Богдан*, дилогії *Левине серце* й *Вигнання з раю*, *Попіл снів*, *Тисячолітній Миколай*, *Брухт*, *Стовпотворіння* та ін. Потребу комплексного висвітлення твору *Диво* належить пояснити показовим референтним означенням поетологічних явлень власне творів мистецтва архітектури, здебільшого сакральної, а також ознаками концептуальної системності цих проявів, що зі свого боку посилює дослідницький інтерес.

Слід зауважити на сформованому завдяки вагомим дослідницьким студіям потужному досвіді різноспрямованого наукового осмислення творів видатного українського майстра художнього слова. Аналітична палітра присвячених митцеві відомих студій (авторства Ніни Бернадської⁹, Віталія Дончика¹⁰, Ніли Зборовської¹¹, Михайла Слабошпицького¹² та ін.) на сучасному етапі розвитку літературознавства забарвилася працями щодо питань архітектоніки, структури текстів та образотворення¹³, естетизації символів і деталей, насамперед роману *Диво*¹⁴ тощо. Між тим, у поняттєвих координатах власне екфразису образний матеріал великої прози П. Загребельного, зокрема *Дива*, розглядався лише в декількох розвідках¹⁵, у яких мистецькі описи з образним носієм, приналежним саме до мистецтва архітектури, залишився поза сферою предметної уваги. Своєю чергою, зазначений аспект висвітлюється у цій статті й, таким чином актуалізує окремий розвиток наведеної екфрастичної проблематики.

Відповідно до окресленої актуальності, мета розвідки полягає у виокремленні в романі П. Загребельного *Диво* рис архітектурного екфразису, відповідних виражальним засобам цього виду мистецтва (насамперед жанровим проявам, матеріалу, деталям, оздобленню тощо), а також у виявленні їхньої семантики та, зрештою, спільних смислових обрисів в оприявленні творів архітектури.

Дослідження ґрунтується на методах структурно-семантичного та культурсеміотичного аналізу в поєднанні з порівняльно-типологічним і описовим підходом.

⁹ Н. Бернадська, Павло Загребельний, [у:] *Українська література ХХ століття*, Київ 2002.

¹⁰ В.Г. Дончик, *Істина – особливість: Проза Павла Загребельного. Літературно-критичний нарис*, Київ 1984

¹¹ Н. Зборовська, *Влада і свобода в романах Павла Загребельного*, «Слово і час» 2011, № 10.

¹² М. Слабошпицький, *За гамбурзьким рахунком: читацькі маргіналії та варіації на тему Павла Загребельного*, Київ 2004.

¹³ В.К. Кунов, *Енциклопедичний словник «Світ людини у творах Павла Загребельного»*, Київ 2013, 490 с.

¹⁴ Н.П. Олійник, К.І. Скороход, *Художньо-естетична функція художньої деталі і романі Павла Загребельного «Диво»*, «Таїни художнього тексту» 2015, вип. 15, с. 41-49.

¹⁵ Приміром, Н. Білик, «Слався художницьке вміння»: екфразис образотворчого мистецтва в романі П. Загребельного «Диво», «Вісник Університету імені Альфреда Нобеля. Серія: Філологічні науки» 2023, № 1 (25), с. 103-114.

Слід насамперед зауважити, що для архітектоніки екфразису видається по-сутньою образна організація, відповідна хронологічній системі художньої дійсності роману: *Диво* охоплює три чітко окреслені площини сюжетного часу: X-XI сторіччя, роки Другої світової війни та 60-ті роки XX сторіччя, й усі часові площини набувають наскрізного означення спільним образним компонентом. Однією з його поетологічних іпостасей у творі виявляється Софія Київська: у характеристиці концепції твору В. Дончик навіть назвав споруду головною віссю роману¹⁶.

Зазначимо, що в культурній традиції храм здавна відомий в уніфікованому значенні культової споруди для виконання релігійних обрядів, у яких проявляється світовідчуття, засноване на вірі. Відповідно, в екфрастичному зверненні до цього феномену слід передбачити вагому потужність в актуалізації основоположних категорій етики (співмірно зі складниками образного поля в масштабах роману).

І власне архітектурний екфразис у поетиці *Дива* починає вибудовуватися, відповідно до прямої фабульної послідовності, у вимірах опису сакральної споруди: відносно до творчих передумов появи в історичній давнині Софійського собору й у зв'язку з персонажем на ім'я Сивоок (прозваним на навчання й на інших біографічних етапах також Божидаром та Михайлом), чия неперебутна місія в художній дійсності роману збагатила цивілізацію неперевершеним зведенням і оздобленням славетної Софії Київської. Але перед такою великою подією з'являється порух первинної дотичності митця-протагоніста до світу православної храмової культури. Йдеться про початкові спостереження персонажа над храмом, що передували зведенню ним Софії і формували перший, споглядальний, досвід співпричетності до світу «будівничої» творчості. Зокрема, змістом опису оприявнюється ситуація, в якій

хлопцеві перед очима, застилаючи весь світ, стояло тільки одне: кам'яне громаддя, рожево-сіре, розлоге й струнке водночас, неохопне у своїй великості, так ніби зібрало воно в себе весь камінь Руської землі, а водночас легколетюче, мов за-свічена сонцем хмара. Гостре колись каміння зляглося тут загладжено, подекуди зненацька розступалося, творячи химерні віконця-прозори, а то вигиналося потужними луками, схожими на вічно застигли хвилі, підняті над землею дивними силами. І над цим злагідненим, летючим, мов спів, каменем кругло вивишувалися чотири менші і п'ята найбільша і найвища чарівні шапки-покрівлі, а на кожній з них плавав у золотому озері неба схожий на квітку хрест, і всі п'ять хрестів запліталися в рухоме коло саява <...> над високою дерев'яною огорою потужно вигиналися кам'яні луки небаченої церкви¹⁷.

¹⁶ В.Г. Дончик, *Істина – особливість...*, с. 98.

¹⁷ П.А. Загребельний, *Диво*, [в:] П.А. Загребельний, *Твори в шести томах*, т. 2, Київ 1979, с. 84-87. Далі цитуватимемо твір за цим виданням, вказуючи у круглих дужках назву та сторінки.

У наступному фрагменті дискретного опису наголошується, що «святиня не стояла на землі. Піднята була на міцних стовпах, брунатно-лискучих» (*Диво*, 132). Відповідно до інтелектуальної та емоційно-оцінної підготовки власне спостерігача, опис не містить вичерпного комплексу точних визначень складників архітектурної поетики. Між тим, у їхніх спрощених описових відповідниках, доступних осягненню маленьким глядачем, невтаємниченим щодо фахової таїни мистецтва, слід розпізнати цілу низку виражальних засобів, почасти ключових для актуалізованого жанру мистецтва архітектури. У наголошених в описі чарівних шапках-покрівлях вбачається неперебутній жанротворчий компонент образної мови цього сакрального витвору – куполи. Їхньою вочевидь аналогізованою округлістю, поєднаною із розкішним золотим виблискуванням оздобу, окремо підкреслюється тотожність описаної святині із дефінітивними форматами в (актуальній для Православ'я) візантійській храмовій традиції¹⁸, де варто передбачити й семантику актуальності маніфестованого нею світогляду. Своєю чергою, у наведеній смисловій проекції для оприсутненої змістом екфрази, репрезентативної поетики належить передбачити явлення нею вагомого обриса обговорюваної у філологічних студіях¹⁹, саме моделі світу із присутністю його Творця й афірмацією небесної сфери як ідеалу гуманної досконалості, що визнається апогеєм для особистої етичності. Тож наповнення екфрази безперечно здатне позначити для кожного глядача в дійсності твору перспективу єднання з горизонтом духовної вищості.

Привертають увагу й вияскравлені наразі християнські хрести як рішення змістовні й промовисті в суцільному смисловому проголошенні та постулюванні через символи Християнства й суті основоположної для цього храму релігійної доктрини. Слід відзначити згадку в описі саме п'яти куполоподібних верхівок. Вони, суголосно досвіду слов'янської православної храмової архітектури²⁰, засвідчують її складність, показову для семантики довершеності й осяжності мікркосмосу для вірян, символізованого, таким чином, описаною спорудою.

В образному матеріалі, відповідному екфразі, слід вирізнити такий знаковий компонент сакральної архітектури, як вигнуті луки в ритмізованому чергуванні з віконними отворами, чия поетика здатна репрезентувати ефект членування простору. У художньому описі вони, за канонічною змістовністю у системі поетики сакральних споруд²¹, із наданою їм автором прикметною пропорційністю у візуалізованому розподілі об'ємів комплексу явленого об'єкта загалом, видаються директивними у семантичному орієнтуванні на символічне вивершення згладженої рівноваги й надалі у скеруванні смислоруху до визнання прагнення гармонійності.

¹⁸ С. Пеjiћ, *Велико и мало*, [в:] С. Пеjiћ, М. Продановић, *Рука. Боја. Храм*, Београд 2010, с. 14.

¹⁹ М. Продановић, *На слику целе земље*, [в:] С. Пеjiћ, М. Продановић, *Рука. Боја. Храм*, Београд 2010, с. 11.

²⁰ Там само, с. I-III.

²¹ G.C. Argan, *Storia dell'Arte Italiana*, Sansoni 1970, p. 26-28.

Посутню роль у смислотворенні екфрази відіграють порівняльно-метафоричні вкраплення тлумачного типу, промовисті для наголошення в описі святині її потужності, осяжності, величі й могутності, яка, на відміну від тяжіння над людиною, цілком дивовижно не створює утиску, натомість являє безмежність підтримки і свободи, визначальну наразі для окресленого в *Диві* осердя світу християнства.

Варто підкреслити, що наведені фрагменти екфрастичного поля надалі в романі набувають атрибутуваності: у наступному описовому компоненті з'являється назва оприявленої споруди. Однак вона виявляється реальною лише для художньої дійсності роману, оскільки не була збережена в перебігу справжніх історичних подій, що вказує на немітетичність екфрази. В окремому дискретному фрагменті спостерігається подальший логічний етап явлення храму – початкового пізнання героєм споруди. На площі

стояла церква Богородиці [...] здавалася тепер не такою великою, легко охоплювалася оком [...] зі всіх боків, зберігала свою легкість аж тоді церква мовби <...> поструменіла до самого неба, так що відразу треба було задирати голову, щоб побачити найвищий хрест на ній, а там розскачилася вона й у боки, розкрилилася кам'яними крилами ширше, ширше, ширше <...> це чудо. Двері були високі й широкі, різьблений камінь прикрашав їх з боків і зверху, Сивоок задивився на хитру різьбу [...] і він, переступивши високий кам'яний поріг, знайшов там цілковито новий для себе нежданий-негаданий світ <...> незвідані глибини, [...] безмежно розступалися [...], відкриваючи то похмурі личчя невідомих богів, то туго заплетені візерунки [...], полишаючи в самій середині високі стовпи з дорогого каменю [...] в [...] безмежжях співаючого, сяйливого храму [...] у яких спіліталися високі молитви, самодзвонні дзвони (*Диво*, с. 88-89).

В екфраземі слід вирізнити зацентровану перевагу витривалого, міцного каменю поміж будівельних матеріалів споруди, що видається переконливим для визнання в екфразі, поряд із іншим, семантики надійності та адаптивності в концепції реалії. Загалом же явлені в описаному комплексі відповідні християнському канону класичні можливості передачі божественного – іконостас, розсіювання світлових променів із (обумовленим метафізичним сенсом) ефектом перетворення, «розгортання» простору і його перетворення на світло, згадка про зразки іконопису, достеменні для унаочнення поняття святості, а також непрозорі перспективи для символізації тайнства, – за аналогією до спостережень Джузеппе Аргана над еволюцією храмової архітектури²², поєднуються смисловим ланцюгом створення – на відміну від матеріальної форми у просторі – квінтесенції емпіричного простору, відповідного в каноні релігійному служінню, натхненному вірністю й відданістю вірі.

Отже, в описі храм варіюється до смислових масштабів прагнення духовного (само)вдосконалення.

²² G.C. Argan, *Storia...*, p. 25.

Зміст іншої екфрази, на відміну від попереднього оприсутнення твору сакральної архітектури, виявляється й атрибутованим, і міметичним: в описі твору мистецтва безпосередньо декларується його предметне зосередження на обрисах Святої Софії в Києві, постульованої в сенсі «тисячолітньої святині слов'янського світу» (*Диво*, с. 167). У фабульному вимірі вона вимальовується з макета майбутньої будівлі, зліпленого з жовтого воску (*Диво*, с. 476), того, що ввібрав усі принади задуму будівничого творіння:

храм ніби розпростався, виповнював усе світляне коло, [...] ріс, з досконало виважених нижніх його громад піднімалися високі круглі бані, мовби побільшені медові борти з прадавніх пущ, бані поступово вивисувалися до середини, ступінчасто, хвилясто сполучалися, щоб потім виштовхнути з-поміж себе баню найвищу, найближчу до неба, найголовнішу, а вже від тої бані всі частини споруди мовби опадали, знов ступінчасто йшли донизу, в неоднаковості бань була прихована гармонійність, безупинність руху кам'янистих мас, церква мовби плавала поміж землею й небом, внизу вона тяж розтікалася, розпліскувалася то хвилястим бігом заокруглень – апсид, то довгою кам'яною опасанням, що пов'язувала всі бані в нерозривність, то двома великими баштами, які й зовсім одбігали од церкви, тільки й подаючи їй здалеку тонкі кам'яні руки-переходи [...] в безлічі бань, у їх нагромадженні, у їх розспіваній красі» (*Диво*, с. 477).

В описі, на відміну від привілеювання, власне, явлення спектра виражальних засобів сакральної архітектури, варто вирізнити передусім співвідношення й риси взаємодії цих проявів поетики. Ними вкотре актуалізується означення гармонійності, але тепер у розлогішій конотації, із додаванням неунікної врівноваженості формам, виразності – їхній нерозривній ступінчастій і хвилеподібній симетрії, і в перегуку з попередньою екфразою в першу чергу не лише означається, а й безпосередньо оприявнюється та посилюється семантика актуальності й потреби гармонії, зокрема у творінні, як і в його творцеві.

Крім того, увиразнений опис помітно наснажується визнанням плавності, нерозривності й симетрії, що набуває семантичної подоби завершеної циклізації, виповненості й зміцненої нею потужності. З увиразненою смисловою лінією помітно кореспондує дотичний екфразі коментар стосовно рецептивної реакції виконавців: «храм був поміж ними, проростав крізь них, мов Дерево остаточно-сті, нестримно й тихо струменів, така тасмнича сила була в ньому» (*Диво*, с. 479).

Окремий екфрастичний компонент увиразнюється в описі й етапів зведення, і вигляду новобудови храму, особливостей його першопочаткового оприявлення:

будовано ж його в постіху [...] Вергали камінь, тягли дерево, везли плінфу, все те підняти треба було вище й вище, зчепити в [...] сув'язі, з нічого вичарувати небачене, з сум'яття народити гармонійність. [...] Майстри каменю зависали в дерев'яних гніздах довкола стін, [...] їм подавано все потрібне журавлями, блоками, крутилками, стосовано не тільки ручні, а й великі кола, порушувані ногами [...]

так виростала ця велика церква, і так її довершено й покрито кованим золотом ще перед тим, як насипано на повну вишину нові вали Ярославів й назначено межі великого Києва [...] готову церкву святої Софії у всій її великості. [...] Саме тоді викінчено в камені Софію Київську (*Диво*, с. 501-505).

Із позиції увиразненої конфігурації формосмислу рис змальованого храму вирішальна вага помітна в якості, втіленій образними інстанціями, зосередженими на відтворенні матеріалів споруди, поєднаних тектонікою її маси. Показова й консолідація в ній землі, каменю, дерева та наголошеної висоти будівлі, де превалює повітря. Увиразнення у змальованому просторі даного збігу, сприйнятого в сенсі символу первозданної стихії²³, наснажує цей простір зрушеною її значеннєвим наповненням семантикою – визнаного в цій першооснові світу – оплоту всього в ньому сущого і джерела духовності, вочевидь неодмінного для створення храму і закарбованого в деталях його простору, співмірного організаційному принципу семантизації опису.

Із попереднім описом нерозривно пов'язаний наступний план екфрази, що накреслюється в явленні щойно завершеного, збудованого Софійського собору, який у подальшій історії було «освячено дев'ятсотлітнім визнанням» (*Диво*, с. 239), а також окремих знакових подій його подальшої історичної долі. Власне, у дискретному комплексі консолідуються декілька образних фрагментів і сотні років сюжетно-фабульного часу.

Із цієї перспективи опис охоплює знакові риси свого уславленого референта.

Собор сам являє собою ідеальну замкненість, згармонійовану окресленість простору. [...] Усередині, за товстелезними кам'яними стінами, він зостається вічно рухомим, з тісних придавленостей тектонічної маси випрочуються вгору, вище й дужче, аж поки злітають у центральному куполі в безвість, неосяжну оком, від центральної нави правобіч і лівобіч відбігають нави бокові, нави гармонійно з'єднуються, сполучаються, непомітно зливаються, переходять одна в одну, їх чергування ритмічне, мов мелодія елегантного вірша, що спирається на постійно триваючу змінність. [...] Каміння вийшло з простору, і простір вийшов з каменю, мозаїки в тихому сяянні смальти струмують, мов зорі на небесній бані, важкий похмурий блиск золота на різьбленому іконостасі підпирає Євхаристію з апостолами, що в знервованому поспіху прямують до святого хліба, і тільки Марія Оранта з руками, піднесеними чи то в благословенні, чи то в намаганні захистити людей од лиха, здається непорушною під склепінчатою конхою центральної абсиди [...]. Цей собор вже з першого дня його існування [...] сприймався як надійний притулок людського духу, [...] мудрості тих, хто вибудовував державність Київської Русі, [...] собор стояв уперто, несхитно, вічно [...] Диво! [...] цей собор [...] піднявся [...] над [...] дерев'яними городами, над звичною нетривалістю й тимчасовістю [...] храм, який за розмірами поступався лише константинопольській Софії, а за своїм внутрішнім і зовнішнім убранством, за своєю пишнотою [...] не мав

²³ *Українська радянська енциклопедія*: у 17-ти т., т. 14, Київ 1963, с. 101.

рівних у цілому світі. “Украшен златом, серебром и каменiem драгим и сосуды честными, был дивен и славен всем окружным странам, якоже ин не обрящется во всем полунощи земном от востока до запада”, – це Іларіон, при якому будувалася Софія [...] кожне покоління намагалось чимсь прикрасити Софію, кожен князь [...] збагачував собор дорогоцінним посудом, коштовними ризами [...] В 1240 році Київ був знесений з лица землі Батиєм. [...] І тільки Софія [...] вціліла [...] і підносила Богоматір свої руки в молінні за Київ на стіні, поставлений древнім будівничим [...]. Тоді й названо ту стіну Нерушимою, бо повірили люди, що вічно стоятиме цей великий і предивний собор і вічно здійматиме, захищаючи їх, свої руки [...] скорботноока жінка [...] Петро Могила [...] підтримав древні стіни контрфорсами, вибудував нові арки в західній частині храму, поставив кілька нових куполів і фронтонів, полагодив старі куполи, надбудував верхні галереї, при ньому собор знов засяяв своїми мозаїками і фресками зсередини [...] митрополит Рафаїл Заборовський наставив у Софії ось цей різьблений визолочений іконостас, зроблений карпатськими дуборізами, [...] збудував велику Софійську дзвіницю з дзвонами, найбільший з яких важив вісімсот пудів (*Диво*, с. 293-296).

У помітному комбінуванні проявів суто візантійського досвіду храмової архітектури, зокрема, позолоти й іншого коштовного декорування, а також порівняльна згадка константинопольської Софії, із універсальними рисами поетики, притаманними так само й дискурсу Римокатолицької храмової традиції, приміром, номінальним залученням уявлень, поширених у християнських надбаннях карпатського кола, на авансцені поетики помітно відзначаються образні інстанції, мотиваційні для семантики загальної єдності вірянських прагнень представників східної і західної традиції Християнства на українських землях.

Між тим, поряд із наголошеними у попередньому фрагменті, й у цьому описовому полі вияскравлюються додаткові прояви жанротворчої архітектурної поетики. У комбінації її елементів, зокрема абсиди і нав, конхи й іконостасу, охоплених розлогим внутрішнім простором, варто розпізнати обриси наосу культової споруди. Вона з ранньохристиянських часів відома своїм призначенням збору общини й паломників²⁴, що помітно актуалізує у значеннєвому полі екфрази сенс цього релігійного дійства. У комплексі з наведеними в описі незвіданою глибиною, могутністю, об'ємністю та осяжністю увиразнених рис архітектурної поетики смислорух екфрази спрямовується до узагальненого ствердження сили релігійного морального наставлення у благочесті, витлумаченому в найглибшому сенсі шляху до гармонії і спасіння.

Даний нюанс у панорамі потужних сполучень стін, перекриттів і колон у каркасі споруди посилює в ній анонсовані значення тектонічної стійкості, незламності, непохитності, витривалості, доволі інтенсивних, аби логіка смислотворення не заперечувала ототожнення змальованого храму з джерелом вітальної відроджуваності, чия подальша семантизація суміщається з істотним проявом

²⁴ С. Пеjiф, *Велико и мало...*, с. II.

сакральності, яким наразі узагальнюється уявлення про божественне, – з дивом збереження храму й зосередженням у ньому милосердям.

Видається переконливою сутнісна формосмислова вага притаманних змісту екфрази рис внутрішньої декорації, чії реальні аналоги вважаються в культурології «складною символічною системою»²⁵. Помітні, зокрема, прояви зворушливої чуйності в символізації ікони Пресвятої Богородиці, уважності – у смальті мозаїк і в ажурно-декоративному орнаменті, вдумливості – у збагаченні внутрішніх опор, витонченості – у доборі оздоблення й барв видаються не просто прорахованою майстерністю ремісництва, а єднанням релігійних поривів душі, покликаних досягти ясності метафізичної духовної істини, які наближають описаний храм до втілення міцї сакральної духовності.

У підсумку яскравим значеннєвим відтінком наснажує екфразу й чітко виражений ритмічний розвиток головного об'єму по вертикалі з підкресленими в ньому пластичними вузлами структурного зв'язку, оприявленими ярусами у співвідношенні з найвищим елементом планування. Цей злет, суголосний із стрункістю й вивершеністю в описовому ансамблі церкви Богородиці, що збігається з визначальною якістю готики, від часів апофеозу цього мистецького стилю набув відомої універсализації з її усталеним у мистецтвознавстві²⁶ прочитанням передусім у сенсі вищості, яка прагне горизонтів небесного, означає зв'язок із небесним божественним началом, що вважається запорукою вознесіння. Тож властива для описаного храму направленість угору переконлива для визнання в руслі мотиву висоти його семантики піднесеної високоності. Своєю чергою, виявленою семантичною наснаженістю перманентно наголошуваної вертикалізації простору вочевидь підкреслюються контури всіх екфрастичних рішень роману.

Зрештою, видається посутньою виструнчена історична ретроспектива подальшого архітектурного доопрацювання й оздоблення споруди, даються взнаки помітні в описі наслідки колишньої блюзнірської наруги над цим осередком священнодійства: їх відтворюють помітні риси відновлення будівлі внаслідок свідомих зловмисних ушкоджень. Значущість цих рис, безумовно, симптоматична для означення в ретроспективній панорамі художньої дійсності того напрямку смислоруху, де зображений екфразою артефакт не став недоторканим і непорушним, але виявився нездоланим, навіть попри свою ситуативну незахищеність. Саме в цьому напрямі формосмислом опису в системі ідейної організації екфразису досягається символізація неперебутності віри та релігійних учень, зокрема етики, співмірної із сутністю існування, гармонізації і спасіння світу.

Зміст виражальних засобів мистецтва архітектури мотивує до їхнього співвіднесення з образним фрагментом, здатним артикулювати для опису експлікативну заувагу: П. Загребельний у романі *Диво* зазначає, що важко навіть згадати, скільки політичних пристрастей і чвар розбилося об стіни собору (*Диво*, с. 296). Семантична лінія наразі вочевидь окреслює метафоричну витривалість й пере-

²⁵ М. Продановић, *На слику целе земље...*, с. 19.

²⁶ G.C. Argan, *Storia...*, p. 136.

можність споруди у протистоянні як безпосереднім руйнівним нашествиям, так і неладам та негараздам, недобрим задумам і злочинням.

Актуальним є і компонент екфрази, сфокусований на явленні сучасності храму: «Гордій Отава довго стояв, притримуючи за руку Бориса, посередині собору, потім вони повільно пішли поміж камінними, всуціль обписаними фресками стовпами, пішли по самому дну химерного барвисто-кам'яного моря, двоє людей, загублених серед мовчазної пишноти, серед вічного струмування гармонії, їхні кроки відлунювалися десь далеко позаду, луна гриміла й гупала, хоч як тихо намагалися вони ступати по залізних плитках підлоги, собор видавався безмірним» (*Диво*, с. 296). Увиражений фрагмент опису оприявнює перманентне проголошення й акцентування неохопного громаддя, безмірності споруди. В образній інстанції наразі вирізняються прояви такого компонента архітектурної поетики, як (відносний за визначенням до архітектурної композиції) масштаб будівлі, обумовлений не буквальними розмірами, а враженням від неї²⁷. Цей вираз мови архітектури несе в собі наразі концептуальну, почасти узагальнюювальну семантику багатства й гуманістичної відкритості втіленої нею доктрини.

У змістовому та смисловому перегуку з промальовками сакральних споруд у романі окремо резонує екфразис такого виду архітектури, як містобудування. Опис урбаністичного простору фокусується на оприсутненні Києва й спостерігається у сферах художньої дійсності, зосереджених на подіях усіх явлених нею часових площин. З огляду на сучасний вітчизняний досвід спостережень над поетикою міста²⁸, і зокрема над художніми вимірами його топосу²⁹, в урбаністичному екфразисі *Дива* слід насамперед розрізнити адресне, предметне оприявлення знакових об'єктів референта, так званих сигнатур, реалізоване комплексом нульових екфраз сучасного міста:

Хвилясто здіймалися лагідні київські узвишся, порозрізувані спадишими ярами, і кожен такий вигин значився дивовижною храмовою спорудою: то Андріївська чудо-церква на краю Старокиївської гори, то, мов повстале з глибини тисячоліття візантійське видиво, Денисівський монастир, то схована у розхилку ярів [...] Кирилівська церква, а далі, за Подолом і Куренівкою, за покритою низькими осінніми хмарами стародавньою Оболонню, сталево зблискував Дніпро і вгадувалася світла Десна, що зливалася з своїм древнім отцем. Яке чудо! (*Диво*, с. 69).

У фрагменті помітно вивершується поняття дивовижного, приналежне до категорій релігійно-сакрального дискурсу, в якому варто розпізнати резонансне посилення визначального вектора окремого смислотворчого плану екфразису роману.

²⁷ Там само.

²⁸ А.А. Степанова, *Поэтология фаустовской культуры. «Закат Европы» Освальда Шпенглера и литературный процесс 1920-1930-х гг.*, Днепропетровск 2013.

²⁹ Д.Ю. Боклах, *Художня візія поетичного топосу міста у творчості Т. Шевченка*, «Вісник Університету імені Альфреда Нобеля. Серія: Філологічні науки» 2018, № 1 (15).

Інша нульова архітектурна екфраза оповідає про «нечувані багатства київських соборів і церков, про мозаїки й фрески Софії, Успенського собору, Михайлівського монастиря» (*Диво*, с. 79). В описі слід визнати «іконічне» означення актуальності змісту християнського Православ'я і ствердженій ним християнської етики.

Окрема група екфразем простору міста сприяє консолідуванню ширшої панорами Києва в сюжетно-фабульному й семантичному планах накресленням хронотопів, знакових для подій означеної війною середини ХХ століття:

машина, поволі проїхавши нескінченну низку вулиць від Мельникова і до Велико-Житомирської, повернула на Богданову площу, з одного боку якої мовчазно стояла Софія, [...] швидко вимчала їх на Володимирську, пронесла повз Золоті ворота, повз оперу, <...> он уже правобіч видно червоні колони університету, а в мокрому, задошеному парку – сумну постать Кобзаря в оточенні багряного листя» (*Диво*, с. 102), крім того, «з площі Богдана, попід дзвіницею, [...] уздовж муру, що оточував Софійське дворище, [...] коло брами Заборовського [...] гетьман замахнувся іграшковою булавою, картинно здійснюючи над Києвом коня» (*Диво*, с. 291).

Попри подальшу позбавленість цього хронологічно плану художньої дійсності роману очевидних безпосередніх детальних екфрастичних оприсутнень архітектурної поетики, водночас, згадкою відомих назв архітектурних та урбаністичних об'єктів контекстуально посилюється контекстуальна змістовність екфрази і її семантика опорної у смисловій перспективності часової та просторової розлогості й наснаженості.

Далі, у шістдесяті роки минулого століття, у мріях одного з персонажів виринає прагнення «попасти до Києва, побачити його собори, Дніпро, Либідь» (*Диво*, с. 107), він «сподівався, що побачить Київ, може, Хрещатик, а може, й Софію, з висоти Київ ще прекрасніший, аніж з землі» (*Диво*, с. 160), а перед очима одного з протагоністів

від Дніпровського спуску відходить убік вузька стежка. Вона вганяється в зелену гушавину, веде мовби на саме дно яру, над яким височіє Лавра, але коли підеш по ній, помітиш, що вона полого підіймається на схил, потім непомітно розширюється, створює невеличку галявину, посеред якої стоїть криничка. Здається, викопав її дев'ятсот з чимось літ тому перший печерський інок Антоній, а може, ще й до нього була вона тут, випадково відкрита кимось, а вже ченці тільки створили їй славу, проголосивши, що вода в криниці має цілющі властивості (*Диво*, с. 351-352).

І весь цей час

Київ [...] вигрівався під лагідним сонцем, занурювався в зелені буйнощі своїх парків, скверів; гнали кудись у лихоманковому поспіху машини по його вулицях нових і старих, гули мости, мружилися до висвітленого літнього неба білі собори (*Диво*, с. 528).

Різномасштабним апелюванням до кожного з сюжетних часів вочевидь утворюється помітна хронологічна тяглість, у якій слід розпізнати плавний перехід топографічної панорами міста в осяжну історичну. І в цій сукупній суцільній експозиції увиразнений діапазон згаданих описом київських сигнатур актуалізує й інші екфрастичні плани.

Видається смислотворчим, що в кожній перспективі урбаністичного простору звідусіль видніють храмові куполи, з-поміж яких примітно символічно височіє одна з найвищих амплітуд, дзвіниця Святої Софії. Себто йдеться про опис, зосереджений на оприявленні Києва різних часів у незмінному обрамленні Собору. Наразі варіюються (об)риси своєрідного «обличчя» міста й утвореного ним урбаністичного контексту, і саме в ньому Храм істотно не втратив своєї подоби, залишалася незмінною його краса і потреба. Однією з показових виявляється нульова екфраза, в чиєму змісті і сам «Київ <...> був <...> великим, теплим, живим, всемогутнім і нерушимим, як стіна Оранти в Софійському соборі» (*Диво*, с. 73).

Власне, в помітно генерованому урбаністичним екфразисом позитивному, життєлюбному семантичному контексті контрастує один із завершальних штрихів змісту архітектурного екфразису і його смислової палітри:

Цей собор належить до найцінніших пам'яток архітектури... Не так! Нащо вживати слово “пам'ятка”? Його треба назвати просто: диво. І як зродився понад дев'ятсот літ тому в уяві Сивооковій, і як ставився, і як оздоблювався, і як протривав єдиний у цілій Європі з того століття цілий і прекрасний – хіба не диво? (*Диво*, с. 532).

В увиразненій образній полікомпонентності й різновимірності описів творів мистецтва архітектури підсумкове концептуальне узагальнення слід пов'язати з експлікативною лінією завершального фрагмента екфрази Софії Київської:

стоїть посеред Києва [...] храм у своїй співучій многоглавості, але ще лишалося головне, була ще середина церкви, житло боже [...]. Бо що таке церква? Церква – це небо на землі, місце, де отець небесний обитає й рухається. Передречена про роками, заснована патріархами, прикрашена апостолами, зміцнена мучениками, – бог серед неї, вона не похитнеться (*Диво*, с. 506).

У поетиці можна розпізнати семантичне проголошення непорушності віри та її першооснови – гуманності як джерела творчої ідеї і її мистецького втілення, натхнених порухами людинолюбства, і в цьому, зрештою, належить вбачати принцип причинно-наслідкового зв'язку, що апелює до сутності дива в смислотворенні роману.

Тож у плані образних інстанцій роману П. Загребельного *Диво* виразно проступає багатозначна полівалентна поетика екфразису, в якій (за відомими узагальненими критеріями) вирізняються комплекси зведених, атрибутованих, ди-

скретних екфраз храмового і пов'язаного з ним урбаністичного видів архітектури, оприявленних у вимірах міського простору, яким пояснювальні включення надають вагомої експлікативності, контекстуальної відкритості.

У формальних вимірах виокремлені риси архітектурного екфразису, відповідні виражальним засобам цього виду мистецтва, набувають системної організації, чітку реалізацію слід розпізнати у зв'язку з одним із інтегральних образів роману, яким виявляється знаковий ключовий символ, християнський Храм, оприсутнений у художній реальності, зокрема, церквою Богородиці й Софійським собором. Навколо нього поєдналися три (відповідні фабульному критерію) різномасштабні образні плани: передумов і процесу побудови святині, її рятування від окупантів під час Другої світової війни, осмислення у повоєнні роки. У такий спосіб крізь усі часові площини роману розвивається вертикаль екфразису, симетрична магістральному образу Храму. Наразі вирізняється особливий тип дискретності екфраз, чиї різні за обсягом компоненти (осяжні й лаконічні) відмежовані не лише фрагментами у структурі роману, а й у його внутрішній формі приналежністю різним часовим площинам у сюжетній організації. І у вимірах внутрішньої форми *Дива* образною матерією, що виявляється носієм екфрастичної поетики, вочевидь розбудовуються знакові етапи прокламованої тисячолітньої ретроспективи: початковий і медіальний історичний етап посилюється екфразисом задуму та процесу архітектурної творчості, завершальний, найсучасніший, хронологічний вимір розкривається й узагальнюється у підсумку синтетичним урбаністичним екфразисом.

Виявляється показовою зауважена сучасним сербським мистецтвознавцем Милетом Продановичем так звана сакральна топографія храмів³⁰. У її сукупних обрисах, явлених змістами екфраз, слід окремо вирізнити резонансне повторення виражальності притаманних жанру елементів: куполів, нав, іконостасу. У рефрені цих проявів художньої мови мистецтва архітектури посилюється й символізується їхнє єднальне семантичне суголосся, у звучанні якого наразі лейтмотивізується прагнення осягнення джерел радості, добра, краси і гармонії. У цій семантичній поліфонії власне й спостерігається помітна участь прийомів екфразису. Із його перспективи у романі *Диво* накреслюється лінія смислотворення, якою промальовуються спільні смислові обриси, сфокусовані на поцінюванні доброзичливості, людинолюбства, гуманізації з-поміж ознак екфрастичного дискурсу.

Своєю чергою, смислотворчий підсумок слід розпізнати у функціональності екфразису, якою посилюється реалізація образу Храму у визнаному для нього сенсі «лейтмотиву <...> на рівні глобальних істин, морально-етичних норм та «вічних» категорій людського буття»³¹. Тож усі увиразнені описи, організовані й визначені цим образом, слід визнати спільноорієнтованими на ціннісний чин-

³⁰ М. Продановић, *На слику целе земље...*, с. 11.

³¹ В. Москаленко, П. Рудяков, *Проблема зв'язку часів у сучасному історичному романі південних слов'ян*, [в:] *XI Міжнародний з'їзд славістів. Братислава, 30 серпня – 8 вересня 1993 р. Слов'янські літератури: Доповіді*, Київ 1993, с. 201.

ник, а саме в ньому слід розпізнати своєрідний епіцентр змісту того часового періоду, який П. Загребельний вписав у пов'язані із Софією «дев'ятсот років здивувань і здогадів» (*Диво*, с. 240), змістовних міркувань, виплеканих осмисленням одного київського феномена, здобутку вмінь, натхнень і творчості, де «народ [...] являв світові не лише велич своєї сили, а й велич духу» (*Диво*, с. 478). І власне, сподівання й опору на цей доленосний здобуток допомагає віднайти особливий «небокрай» церковних куполів, які спрямовують людський погляд до ціннісного джерела – до сакральних вершин, їхньої вічної обнадійливої життєдайності й водночас віддзеркалюють до глибин душі й духовності.

Загалом же у спільних смислових обрисах увиразненою потужністю екфразису, яким оприявнюються твори архітектури, поетика роману додатково скеровується до Християнської аксіології і з цієї перспективи оприявнює своєрідне «небо великих надій», сповнене вияскравленням домінант етики й діалектичного бачення гармонії і краси в релігійному гуманізмі, рівнозначне з висловленим у романі постулатом про «ствердження віри», християнського гуманістичного цивілізаційного вибору в сенсі вічної, неперобувної цінності. Висвітленим досвідом екфразису позначається вихід смислоруху роману на універсальний рівень, і з ним в українському історичному романі другої половини XX століття акцентується гуманізація в аксіології буття.

References:

- Argan G.C., *Storia dell'Arte Italiana*, Sansoni 1970.
- Bernads'ka N., *Pavlo Zahrebel'nyy*, [v:] *Ukrayins'ka literatura XX stolittya*, Kyiv 2002.
- Bilyk N., „Slavsya khudozhnyts'ke vminnya”: *ekfrazys obrazotvorchoho mystetstva v romani P. Zahrebel'noho „Dyvo”*, „Visnyk Universytetu imeni Al'freda Nobelya. Seriya: Filolohichni nauky” 2023, № 1 (25).
- Bobryk R., *Deyaki sposterezhennya nad vzayemozv'yazkamy literatury y zhyvopysu*, [v:] *Ekfrazys: verbal'ni obrazy mystetstva*, Kyiv 2013.
- Boklakh D.Yu., *Khudozhnya viziya poetychnoho toposu mista u tvorchosti T. Shevchenka*, „Visnyk Universytetu imeni Al'freda Nobelya. Seriya: Filolohichni nauky” 2018, № 1 (15).
- Bovsunivsk'a T., *Synkretizm mystetstv i stanovlennya teorii ekfrazysu*, [v:] *Ekfrazys: verbal'ni obrazy mystetstva*, Kyiv 2013.
- Donchyk V.H., *Istyna – osoblyvist': Proza Pavla Zahrebel'noho. Literaturno-krytychnyy narys*, Kyiv 1984.
- Kaspers'ky E., *Pro teoriyu komparatyvistyky*, [v:] *Literatura. Teoriya. Metodolohiya*, Kyiv 2006.
- Klochek H., *Intermedial'ni stosunky khudozhn'oyi literatury ta kino: iz teoretychnykh sposterezhen'*, „Filolohichni seminary” 2016, vyp. 19: *Intermedial'nist': teoriya i praktyka*.
- Kunov V.K., *Entsyklopedychnyy slovnyk „Svit lyudyny u tvorakh Pavla Zahrebel'noho”*, Kyiv 2013.
- Matsenka S., *Intermedial'ni zv'yazky romannoho slova z muzykoyu*, [v:] S. Matsenka, *Metamystetstvo: slovnyk dosvidu terminotvorennia na mezhi literatury y muzyky*, L'viv 2017.

- Moskalenko V., Rudyakov P., *Problema zv'yazku chasiv u suchasnomu istorychnomu romani pivdennykh slov'yan*, [v:] XI Mizhnarodnyy z'yizd slavistiv. Bratislava, 30 serpnia – 8 veresnya 1993 r. Slov'yans'ki literatury: Dopovidi, Kyiv 1993.
- Naryvskaya V., „Kul'turnyy transfer”: *vozmozhnosti i smysly termina (po materialam zarubezhnykh issledovaniy s popytкой ukrainskikh dopolneniy i kommentariyev)*, „Filologichni seminary” 2016, vyp. 19: *Intermedial'nist': teoriya i praktyka*.
- Oliynyk N.P., Skorokhod K.I., *Khudozhn'o-estetychna funktsiya khudozhn'oyi detali v romani Pavla Zahrebel'noho “Dyvo”*, „Tayiny khudozhn'oho tekstu” 2015, vyp. 15.
- Pejýć S., *Velyko y malo*, [v:] S. Pejýć, M. Prodanovyć, *Ruka. Boja. Khram*, Beograd 2010.
- Prodanovyć M., *Na slyku tsele zemle*, [v:] S. Pejýć, M. Prodanovyć, *Ruka. Boja. Khram*, Beograd 2010.
- Shostyy Mizhnarodnyy mizhdystsyplinaryny teoretichnyy sympozium „Literatura v koli mediy: intermedyne pole khudozhnikh praktyk, retseptyvni stratehiyi, syntez mystetstv”*, traven' 2013, Kyiv 2013.
- Slaboshpyts'ky M., *Za hamburz'kym rakhunkom: chytats'ki marhinaliyi ta variatsiyi na temu Pavla Zahrebel'noho*, Kyiv 2004.
- Stepanova A.A., *Poetologiya faustovskoy kul'tury. „Zakat Evropy” Osva'da Shpenhlera i literaturnyy protsess 1920-1930-kh gg.*, Dnepropetrovsk 2013.
- Ukrayins'ka radyans'ka entsyklopediya*: u 17-ty t., t. 14, Kyiv 1963.
- Vysloukh S., *Literatura y vizual'nyy obraz. Prostir strukturnoyi spil'nosti mystetstv*, [v:] *Teoriya literatury v Pol'shchi. Antolohiya tekstiv. Druha polovyna XX – pochatok XXI st.*, Kyiv 2008.
- Zahrebel'nyy P.A., *Dyvo*, [v:] P.A. Zahrebel'nyy, *Tvory v shesty tomakh*, t. 2., Kyiv 1979.
- Zborovs'ka N., *Vlada i svoboda v romanakh Pavla Zahrebel'noho*, «Slovo i chas» 2011, № 10.

ПРО АВТОРА

Наталія Білик – доктор філологічних наук, доцент, професор кафедри слов'янської філології Навчально-наукового інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка. **Публікації: книги:** *Українсько-сербські літературні взаємини XX сторіччя: Контакти. Реценція. Типологія (на матеріалі творчості Іво Андрича)*. Навчальний посібник, Київ: ВПЦ «Київський університет» 2008, 206 с.; Є.М. Пашенко, Н.Л. Білик, *Українсько-сербські зв'язки в історії сербської культури доби бароко: Навчальний посібник*, Київ: «Освіта України» 2015, 200 с.; Д. Айдачич, Н. Білик, *Сербська драма в національному та європейському історико-літературному контексті*, Київ: «Освіта України» 2016, 243 с. **Статті:** *Портретний екфразис у романі М. Продановича «Еліша в країні Святих Коронів»*, «Вісник Університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Філологічні науки»» 2018, № 1 (15), с. 107-112; *Aksiološka perspektiva simbola Venecije u romanu Jurija Andruhovića “Perverzija”*, “Književna smotra” 2021, № 202 (4), с. 117-123.

ORCID: 0000-0001-9324-221

Email: nnbilyk@ukr.net

Agnieszka Gozdek

Lublin, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej

POMIĘDZY ŻYCIEM A ŚMIERCIĄ. WCZESNA TWÓRCZOŚĆ A. MIRÉ

Between Life and Death. A. Miré's Early Work

ABSTRACT: The article is devoted to the early works of Alexandra Moisiejewa (pseudonym A. Miré) – not a very well-known writer, especially to readers from outside Russia. She was a writer of the so-called Silver Age, whose fate was tragic. The author's research is focused on a few short stories from the collection *Life* (1904): *Life, Without a road, Loneliness, The violin player, At the azure sea, On the bank of the sea*. These may be described as impressionist-decadent. Their leitmotif is the symbolic presentation of the struggle between life and death. In her first collection of short stories, Miré describes scenes from the lives of ordinary, frequently anonymous people who found themselves in difficult situations. However, her reflections on human existence, death, loneliness, love etc. are here at the foreground. They are shown through symbolic images, ones that repeat in many of her works (such as the sea, the sun, the moon etc.), as well as through the impressionist play on colours, light and shadow, sounds and smells. In this way the writer expresses her creed: the will to fight and her objection against all sorts of adversities, as well as her love and apotheosis of life.

KEYWORDS: A. Miré, life, symbolism, decadentism, impressionism

О, черепаха жизнь! Ползет, ползет...

А. Мирэ

Aleksandra Moisiejewa – szkic biograficzny

Aleksandra Michajłowna Moisiejewa (pseud. A. Miré – 1874-1913) niewątpliwie należy do grona „zapomnianych” pisarek rosyjskich przełomu XIX i XX wieku i razem do grupy kobiet sztuki, tragicznie doświadczonych przez los. Jej życie przebiegało pod znakiem tułaczki i biedy. Urodzona w Borysoglebsku w rodzinie urzędniczej już w wieku szesnastu lat opuściła dom rodzinny i, porzucając również szkołę, przyłączyła się do trupy wędrownych aktorów. Niedługo potem, zafascynowana ideami rewolucyjnymi, poświęciła się rewolucyjnej agitacji, za co została aresztowana, a na-

stępnie przez trzy lata pozostawała pod nadzorem policyjnym. W 1897 roku wyjechała z Rosji i zaczęła swoją tułaczkę po Europie. Przebywała głównie we Francji, ale również we Włoszech, Belgii i Szwajcarii, żyjąc w środowisku bohemy i zarabiając na utrzymanie jako modelka. Gieorgij Czulkow, wieloletni przyjaciel pisarki¹, tak wspominał ten niespokojny (by nie rzec: dramatyczny) okres jej życia:

Она вращалась среди художников-французов и отчасти среди русских эмигрантов. Шурочку нельзя было узнать. Она курила, пила абсент, и у нее были любовники. Один из них, к которому она была привязана, привел в ее квартиру другую женщину и предложил ей жить втроем. Этого испытания она не выдержала и уехала куда-то на юг. Там было новое любовное приключение, и новый возлюбленный продал Шурочку в Марселе содержательнице публичного дома. Шурочка делила ложе с пьяными матросами всех национальностей. Наконец, она бежала из этого вертепа и пешком, прося подаяния, добралась до Парижа².

Czulkow wyraża swój podziw i uznanie dla Moisiejewej z powodu tego, że po tak strasznych przejściach udało jej się zachować tę siłę ducha, która pozwoliła jej na interesowanie się literaturą, na jej czytanie i nawet na pisanie opowiadań: „Захватив пачку маленьких рассказов, Шурочка решила попытать счастье на родине. Почему-то она, не колеблясь, поехала в Нижний Новгород. Когда она вышла на перрон вокзала, у нее в кармане было пять копеек”³ – wspominał poeta. Moisiejewa udała się do redakcji czasopisma „Нижегородский листок”. Tam

ее встретил тогдашний редактор Гриневицкий. Это был толстый рыжий молчаливый человек, который равнодушно взял у нее рукопись и равнодушно сказал: «Приходите за ответом через две недели». Шурочка ахнула, побледнела и упала в кресло. Гриневицкий нахмурился, быстро просмотрел один из рассказов и дал Шурочке двадцать пять рублей⁴.

Tak oto zaczęła się współpraca pisarki z periodykiem oraz jej życie w Niżnim Nowgorodzie, gdzie wynajęła mieszkanie, osiadła na jakiś czas i poświęciła się twórczości. Jednak już wkrótce (w 1904 roku) wyjechała do Petersburga i tam nawiązała

¹ Moisiejewa i Czulkow znali się od dzieciństwa. Później, po swoim powrocie z zagranicy, pisarka odnowiła tę relację. Zaprzyjaźniła się również z żoną poety Nadieżdą Grigorjewną. Czulkowowie byli jedynymi ludźmi, którzy przechowali listy A. Miré oraz inne świadectwa jej życia. Zob. М.В. Михайлова, «Я женщина с головы до ног...» (творческий портрет писательницы А. Мирэ), «Преображение. Русский феминистский журнал» 1993, № 1, с. 119-130. Biografia pisarki stała się kanwą opowiadania Czulkowa *Шурочка и Веня* (1916).

² Г.И. Чулков, *Годы странствий*, Москва 1991, [в:] <http://silverage.ru/chnad/?ysclid=ln2ra7-kyv894393540> (30.10.2023).

³ Ibidem.

⁴ Ibidem.

kontakty, a nawet zaprzyjaźniła się, z czołowymi przedstawicielami rosyjskiego symbolizmu. Pomimo tego, że był to dla niej czas intensywnej pracy twórczej, już wtedy, jak zaświadczy Ariadna Tyrkova:

Александра Михайловна была, должно быть, отравлена каким-то ядом, и ее больная душа тщетно искала себе утешения. Неглупая, тонкая и даровитая, эта странная искательница все новых и новых впечатлений с наивною откровенностью признавалась всем, что она, пожилая и некрасивая, изнемогает от избытка страстных желаний, вовсе не утоленных. Несчастливая, по-видимому, была обречена на тяжелую душевную болезнь, с которою тщетно боролась. В этих муках она прожила еще лет восемь⁵.

Trzy lata przed końcem życia Moisiejewa wstąpiła w związek małżeński z poznanym korespondencyjnie (a właściwie „odstąpionym” jej przez znajomą, która odpowiedziała na zamieszczone w gazecie ogłoszenie matrymonialne) agronomem z Permu. Ich małżeństwo nie trwało jednak długo. Prowincjonalny mąż pisarki, chcący w niej widzieć gospodynię domową i nie potrafiący zrozumieć i zaakceptować jej pasji do sztuki, wkrótce oddalił ją od siebie. Wówczas Miré wyjechała do Moskwy, zbliżyła się do kręgu okultystów i, jak napisał Czulkow, „эти маги окончательно свели с ума бедняжку”⁶. Już wtedy przyjaciele stracili z nią kontakt. Jesienią 1913 roku w ciężkim stanie zdrowia znalazła się w szpitalu, gdzie zaraz potem zmarła i, jako że nikt nie zgłosił się po jej ciało, została pochowana na koszt państwa w zbiorowej mogile. Wiadomość o jej śmierci dotarła do jej znajomych dopiero po trzech miesiącach. Gieorgij Czulkow stwierdził, że Aleksandra Michajłowna Moisiejewa odeszła z tego świata w samotności jako jedna z ofiar „ówczesnego dekadentyzmu”⁷.

Świadectw, dotyczących życia pisarki, mało znanej zwłaszcza czytelnikowi spoza Rosji, jest bardzo niewiele (trudno jest nawet natrafić na jakąś jej fotografię). Jedyne bodaj źródłami jakichkolwiek informacji o jej biografii są hasła słownikowe⁸ oraz fragmenty cytowanych już wspomnień Czulkowa. W drugiej połowie ubiegłego wieku postacią Moisiejewej i jej spuścizną literacką zainteresowała się rosyjska badaczka Marija Michajłowa, poświęcając jej życiu i twórczości kilka artykułów, w znacznej większości dostępnych polskiemu odbiorcy, niestety, jedynie na stronach internetowych⁹.

⁵ Ibidem.

⁶ Г.И. Чулков, *Под гласным надзором*, [в:] <https://litlife.club/books/218299/read?page=1> (30.10.2023).

⁷ Ibidem.

⁸ Zob. np.: А.В. Лавров, *Мирэ*, [в:] *Русские писатели 1800 – 1917. Биографический словарь*, под ред. П.А. Николаева, т. 4, Москва 1999, с. 90-91.

⁹ Zob.: М.В. Михайлова, *«Я женщина с головы до ног...»...*; М.В. Михайлова, *Писательница легкого поведения. Вам и не снилось*, [в:] https://dzen.ru/a/YZODhhHw81st2A-L?utm_referer=ya.ru (08.11.2023); М.В. Михайлова, *Лица и маски русской женской культуры Серебряного века*, [в:]

Дорога творческая

Swoją przygodę z literaturą Aleksandra Moisiejewa rozpoczęła na dobre podczas pobytu w Niżnim Nowgorodzie. Wówczas pisała niewielkie opowiadania, które publikowała pod tajemniczym pseudonimem A. Miré¹⁰, lub też Miré, a następnie włączyła do wydanego w 1904 roku tomiku *Жизнь* (*Жизнь*). Następnie, już w Petersburgu, realizacji jej pasji literackiej sprzyjały wspomniane nowe przyjaźnie: m. in. z Fiodorem Sołogubem i Anastazją Czebotariewską, a także z Wiaczesławem Iwanowem i jego żoną Lidią Zinowjewą-Annibał¹¹, u których bywała w charakterze gościa na środowowych sympozjonaх w słynnej „wieży”. Wspominając ten czas, w nekrologu pisarki Tyrkova napisze:

На средах у Лидии и Вячеслава Ивановых всегда можно было открыть где-нибудь в углу ее бледное, помятое лицо, с растерянной, жалкой улыбкой и горящими, красивыми глазами, все еще молодыми и полными ожидания... А те подлинные, красочные грезы, которые рождались вопреки всему в ее душе..., напрасно искали себе воплощения в жизни и только неполно и робко выглядывали из ее рассказов¹².

W Petersburgu Miré publikowała swoje utwory m. in. w czasopiśmie „Вопросы жизни”, „Золотое руно”, „Передел” i „Наша жизнь”. Zajmowała się także przekładami z literatury francuskiej. W 1909 roku wyszedł drugi tom jej prozy i dramatów zatytułowany *Чёрная пантера* (*Чёрная пантера*).

Jeśli idzie o teksty artystyczne pisarki (zwłaszcza z interesującego mnie tutaj tomu *Жизнь*), to, nie licząc recenzji, które ukazywały się na bieżąco w gazetach, nie zostały one dotąd poddane solidnym, szczegółowym opracowaniom. Z jednej strony jest to nie do końca zrozumiałe, jeśli wziąć pod uwagę fakt, że pozytywnie wypowiadali się o nich tacy wybitni poeci i krytycy, jak choćby wspomniany W. Briusow, czy Aleksander Błok (a także inni, np. Siergiej Kara-Murza), podkreślając ich dużą wartość artystyczną, „świeżość”¹³ i oryginalność¹⁴. Z drugiej strony jednak, wnikając w przy-

https://a-z.ru/women_cd1/html/mihailova_g.htm (08.11.2023); M.B. Михайлова, *Трагический и парадоксальный мир Оскара Уайльда в интерпретации А. Мирэ*, „*Literatūra*” 2021, vol. 63 (2), p. 70-87.

¹⁰ Osoba o pseudonimie Miré stała się zagadką dla wielu poetów i krytyków, nie potrafiących nawet odpowiedzieć na pytanie, czy jest to mężczyzna, czy kobieta. W ich gronie znalazł się Walerij Briusow, który przyznał: „Мы не знаем французского автора с фамилией Мирэ” (В.Я. Брюсов (подпис. Аврелий), *Мирэ. Жизнь*, «Весы» 1904, № 8, с. 56).

¹¹ Sam Wiacz. Iwanow lubił i cenił opowiadania A. Miré, co dodatkowo pozwala ją łączyć z Lidią Zinowjewą-Annibał. Zob. M.B. Михайлова, «*Бабы с пьесами...*» в эпоху модерн, [в:] *Женская драматургия Серебряного века*, сост., вступ. статья и комментарии М.В. Михайловой, Санкт-Петербург 2009, с. 23.

¹² А.В. Тыркова, *А. Мирэ (некролог)*, «Русская мысль» 1914, № 1, с. 26-27. cyt. za: А.В. Лавров, *Мирэ*, [в:] *Русские писатели 1800-1917...*, с. 90.

¹³ Zob. M.B. Михайлова, «*Я женщина с головы до ног...*»...

¹⁴ Zob. А.Л. Соболев, *Из воспоминаний С.Г. Кара-Мурзы [I]*, Литературный факт 2017, № 4, с. 94.

czyny niewielkiego zainteresowania badaczy, szczególnie spoza Rosji, utworami Miré, należy uwzględnić to, że są one trudno dostępne: jedyne istniejące wydania zbiorów *Życie* i *Czarna pantera* pochodzą z początku XX wieku i nie doczekały się wznowień, zaś inne jej teksty, takie jak wspomnienia i listy nadal znajdują się w archiwum.

Życie

W ramach krótkiego „rekonesansu” w niniejszym artykule obiektem refleksji badawczej uczynię kilka opowiadań ze wspomnianego tomu *Życie*. W jego skład wchodzi 56 tekstów, które można określić jako „impresjonistyczno-dekadencjne” z dużą dozą autobiografizmu. Za rosyjską badaczką impresjonizm traktuję tu jako szczególny rodzaj myślenia artystycznego, połączony z zastosowaniem określonej metody i stylu¹⁵. Jeśli odczytywać wczesne opowiadania Miré z tej perspektywy, to widać, że w wielu z nich znaczącą rolę odgrywają obrazy oraz dźwięki (przyrody), poprzez które budowany jest nastrój¹⁶. Teksty te wpisują się zatem, z jednej strony, w popularny na przełomie XIX i XX wieku nurt tworzonej w ramach symbolizmu literatury, w sposób szczególny łączącej słowo z obrazem; ten nurt, o którym pisał w swojej książce rosyjski badacz Leonid Grigorjewicz Andriejew¹⁷. Z drugiej strony, wspomniane utwory pozostają zintegrowane z tłem kulturowym epoki *décadence* (np. dzięki zawartej w nich artystycznej konceptualizacji życia, wyrażanej nierzadko poprzez walkę przeciwieństw¹⁸ – o czym dalej). Wreszcie, jeśli chodzi o aspekt autobiograficzny: w większości z tych tekstów przedstawione zostały wydarzenia, których pisarka była świadkiem lub uczestniczką w czasie swojej dramatycznej poniewierki po Europie, zwłaszcza po Francji i Włoszech. Zwrócili na to uwagę już jej współcześni, znający ją osobiście, na przykład cytowany wyżej krytyk teatralny Kara-Murza. O opowiadaniach z tomu *Życie* wyraził się w sposób następujący: „Печать неодолимой грусти, безысходного одиночества лежит на всех рассказах Мирэ, острых и волнующих”¹⁹. Jednak pomimo bijącego z nich smutku, pomimo uobecniającego się w nich tragizmu sytuacyjnego są one pełne witalności, aprobaty, a niekiedy wręcz – apoteozy życia. Sama autorka w jednym z listów tak oto pisała o swojej sile życia i miłości do niego: „Меня спасает бесконечная, беспредельная любовь к жизни и, следовательно, рикошетом к самой себе”²⁰. Moim celem nie jest jednak

¹⁵ Zob. В.Т. Захарова, *Импрессионизм в русской прозе Серебряного века*, Нижний Новгород 2012, s. 12-13.

¹⁶ Nastrój oznacza tu pewien zespół cech tekstu literackiego, wywołujący u odbiorcy określony „stan psychiczny”. Zob. T. Skubalanka, *Semantyka настрою*, „Stylistyka” 2011, vol. 20, s. 309.

¹⁷ Zob. Л.Г. Андреев, *Импрессионизм: Видеть. Чувствовать. Выразить*, Москва 2005, s. 34-46 i dr.

¹⁸ O motywie walki przeciwieństw, obecnym w poezji Zinaidy Gippius oraz charakterystycznym dla całej literatury dekadencjnej wspomina Agnieszka Potyrańska (zob. A. Potyrańska, *Мотивы демонологичные в поэзии Зинаиды Гиппиус*, Lublin 2017, s. 54-55).

¹⁹ А.Л. Соболев, *Из воспоминаний С.Г. Кара-Мурзы [I]...*, s. 94.

²⁰ Cyt. za: М.В. Михайлова, *Лица и маски русской женской культуры Серебряного века...*

przegląd obecnych w poszczególnych opowiadaniach motywów i wątków autobiograficznych, czego po części dokonała już Michajłowa. Więcej uwagi skupię na tych kilku wczesnych utworach pisarki, w których szczególnie wydzźwięk zyskuje, ujęty w duchu impresjonistycznym, lejtmotyw tomu: walka pomiędzy życiem a śmiercią. Inne teksty, równie interesujące – wyrażam taką nadzieję – staną się przedmiotem odrębnych studiów.

Nietrudno zauważyć, że tematyka zbioru opowiadań Miré skondensowana została już w jego tytule – wedle Zygmunta Krzyżanowskiego, autora słynnej *Poetyki tytułów* (*Поэтика заглавий*, 1931), najważniejszym komponentem tekstu literackiego²¹, a zatem stanowiącym równie istotny aspekt jego analizy i interpretacji²². Z punktu widzenia podjętych rozważań warto wziąć pod uwagę, niewątpliwie obecny w tomie, pewien szczególny rodzaj dialogicznych relacji tytułu z tekstem²³. Jeśli więc, za Krzyżanowskim, potraktować interesujący mnie zbiór prozy jako rozwinięcie jego tytułu, to jego zawartość treściową należy odczytać jako antologię rozważań pisarki na temat życia w sensie egzystencjalnym – jako istnienia fizycznego i duchowego człowieka²⁴. Warto jednak uwzględnić tutaj również i inny, pod pewnym względem antynomiczny, punkt widzenia – ten, który traktuje tytuł jako centrum, rozprzestrzeniające się na zasadzie „rozrzucania wiązek” w różne strony samego tekstu, ale także poza tekst – w stronę kontekstów²⁵. W świetle takiego podejścia, biorąc pod uwagę „otwarcie się” tytułu tomu na konteksty (kulturowy, biograficzny i in.), należy go odczytać: 1. jako odzwierciedlenie dekadentckiego światopoglądu, wyrażonego w utworach literackich i eseistycznych „starszych” symbolistów; 2. jako zaszyfrowane odbicie stanu duszy autorki, jej życiowych doświadczeń i rozważań na temat ludzkiej egzystencji.

Walerij Briusow w recenzji (notabene pozytywnej) zbioru *Życie* stwierdził, że zamieszczone w nim opowiadania dotyczą złożonych, głębokich i dramatycznych tematów, które jednak, według niego, potraktowane zostały przez autorkę nazbyt „leko”. W rezultacie takiego podejścia czytelnik, nie zagłębiając się zbytnio w sens, nieco

²¹ Zob. С.Д. Кржижановский, *Поэтика заглавий*, Москва 1931, с. 3.

²² Zob. А.А. Фокин, *Поэтика заглавия как основа интерпретации художественного текста (на материале творчества И.Д. Сургучева)*, «Известия Вузов. Северо-Кавказский регион» 2006, Общественные науки. Спецвыпуск (21 июня), с. 6-10.

²³ Por.: „Слова на обложке не могут не общаться со словами, спрятанными под обложку [...]. Книга и есть – развернутое до конца заглавие, заглавие же – стянутая до объема двух-трех слов книга” (С.Д. Кржижановский, *Поэтика заглавий*, с. 3). Por. też: „Заглавие связано с текстом как имя с вещью” (А. Etkind, *Поэтика заглавий*, „Revue des études slaves” 1998, t. 70, vol. 3, p. 559).

²⁴ Więcej o znaczeniu leksemu „życie” zob. Е.Н. Руднев, *Концепт «жизнь»: анализ и интерпретация*, «Гуманитарный вектор» 2010, № 3 (23), с. 101-104.

²⁵ Zob. Ю.В. Бабичева, *Поэтика заглавия*, «Вестник ТГПУ» 2000, вып. 6, серия: гуманитарные науки (филология), с. 62. Na poparcie swojej tezy, dotyczącej roli tytułu, autorka przytacza słowa Osipa Mandelsztama, odnoszące się jednak nie do tytułu dzieła literackiego, lecz do słowa (poetyckiego) w szerokim znaczeniu: „Любое слово является пучком, и смысл торчит из него в разные стороны [...]” (О.Э. Мандельштам, *Разговор о Данте*, [в:] *Шум времени*, под ред. А. Балакиной, Санкт-Петербург 1999, с. 333).

bezrefleksyjnie przechodzi od jednego tekstu do kolejnego²⁶. Z jednej strony, trudno nie przyznać pocie racji. W większości opowiadań dramatyczna sytuacja postaci zostaje zarysowana dość ostro. Czytelnik wczuwa się w nią, zwykle przedstawianą z perspektywy bohatera, po czym w momencie kulminacyjnym opowieść się urywa, pozostawiając otwarte zakończenie oraz odbiorcę z pewnym niedosytem i zawiedzionymi oczekiwaniami. Taki zabieg ma miejsce między innymi w utworach: *W mansardzie* (*В мансарде*), *Nad Sekwaną* (*На Сене*) i in. Jednak z drugiej strony, biorąc pod uwagę obecne w tekstach Miré elementy stylu impresjonistycznego, do których należą również m. in. niedopowiedzenia oraz otwarta kompozycja²⁷, nie można powyższej wypowiedzi Briusowa traktować jako zarzut.

Zbiór opowiadań *Życie* otwiera nowelka o takim samym tytule (*Жизнь*), w której zarysowana zostaje główna problematyka tomu, dlatego warto poświęcić jej nieco więcej uwagi. Już na początku tekstu uwidacznia się, charakterystyczny dla twórczości pisarki, odsyłający do jej biografii i często pojawiający się w jej opowiadaniach obraz morza. Utwór inicjują słowa: „Море тихо плескалось у берега”²⁸. Po kamiennych schodach ku wodzie schodzi kobieta o bladej, chłodnej twarzy i spokojnym, smutnym wzrokiem patrzy w ciemną dal, gdzie kłębią się mgły. Zdają się one wyciągać objęcia w kierunku bohaterki i przyzywać ją do siebie. W tym czasie morze śpiewa spokojną, pieszczotliwą piosenkę: „Иди сюда! Спускайся ниже, ниже; не бойся холода. [...] Холодная и неподвижная пелена вод сомкнется над тобой. Жизнь не посмеет прийти к тебе” (5-6).

Centralnym motywem utworu, obecnym i w wielu kolejnych opowiadaniach, jest tocząca się w duszy bezimiennej bohaterki walka pomiędzy pragnieniem śmierci i jednocześnie żądzą życia. Symbolicznie została ona przedstawiona jako schodzenie po schodach (ruch zstępujący) ku morskim głębinom, ku otchłani, wyrażającej znaczenia związane ze sferą śmierci, ale również z tym, co nieuświadomione, inne, nieznanie; a następnie – wychodzenie z tej przestrzeni dołu (ruch wstępujący). Morze jako ekwiwalent śmierci (pomimo swojej ambiwalentnej symboliki²⁹) kusi kobietę, uspokajając ją pieśnią i rzucając w jej kierunku białe fale, przyjemnie chłodzące jej ciało. Z tym impresjonistycznym opisem, łączącym w sobie barwę i dźwięk (muzyczność), związany jest, uobecniony w teście *implicite*, i nierzadko pojawiający się w literaturze przedstawicieli symbolizmu, nie tylko rosyjskiego, ale także polskiego, o czym pisała Maria Podraza-Kwiatkowska³⁰, schemat inicjacyjny. Obejmuje on dwa wspomniane

²⁶ Cyt. za: A.B. Лавров, *Мирэ...*, s. 90.

²⁷ Zob. I. Malej, *Impresjonizm w literaturze rosyjskiej na przełomie XIX i XX wieku*, Wrocław 1997, s. 32.

²⁸ Мирэ, *Жизнь*, [w:] *Жизнь*, Нижний Новгород 1904, s. 5. Wszystkie wymienione tu opowiadania pisarki pochodzą z tego wydania. W tekście głównym w nawiasie podane są numery stron.

²⁹ Morze symbolizuje m.in. życie i śmierć, niezmienną i zmienność, oczyszczenie i nieczystość, płodność i bezpłodność itd. Zob. W. Kopaliński, *Morze*, [w:] *Słownik symboli*, Warszawa 1990, s. 232. Zob. też o ambiwalentnej symbolice morza w poezji starszych symbolistów rosyjskich: A. Ханзен-Леве, *Русский символизм. Система поэтических мотивов*, Санкт-Петербург 2003, s. 686-694.

³⁰ Zob. M. Podraza-Kwiatkowska, *Symbolizm i symbolika w poezji Młodej Polski*, Kraków 2001, s. 229-246.

kierunki ruchu: w głąb / w dół: do groty, otchłani, wąwozu, toni, labiryntu itp. oraz ku górze: ku światłu, przyrodzie, słońcu. Można go interpretować, niewątpliwie także w przypadku opowiadania A. Miré, jako wchodzenie do głębokich warstw świadomości: tajemniczych, ciemnych, niewyraźnych (por. dodatkowo symbolikę mgły). Jak pisze wspomniana badaczka literatury Młodej Polski, „Symbolika schodzenia (wchodzenia) w głąb [...] interpretowana jest z pozycji mistycznych jako proces puryfikacji, pozornej śmierci i zmartwychwstania oraz inicjacji [...]”³¹.

O protagonistce opowiadania *Życie* czytelnik nie dowiaduje się właściwie niczego poza tym, że jest kobietą o bladej, chłodnej twarzy i spokojnych, smutnych oczach. Ten skąpy opis jej wyglądu, typowy zresztą dla twórczości Miré, a także dla literackiego stylu impresjonistycznego³², pozwala jedynie domyślać się, że osoba ta z jakiejś przyczyny jest nieszczęśliwa, co staje się powodem jej wahania pomiędzy życiem a śmiercią. Potwierdzają to również słowa personifikowanego życia, skierowane do bohaterki, podążającej w dół, ku otchłani morza: „Я [жизнь – A. G.] была зла и я разбила все то, во что ты верила, чем ты жила” (6). Symboliczna scena schodzenia po schodach może zostać odczytana, w duchu estetyki dekadencjonalnej, w którą, jak już zauważono, niewątpliwie wpisuje się twórczość A. Miré, jako podróż kobiety / każdego człowieka w głąb siebie, w głąb swojej psychiki, aby tam, pośród chaosu uczuć i emocji, symbolizowanego przez wzburzone morze (fale, pianę) oraz mgłę, stoczyć wewnętrzną walkę i odnaleźć właściwą drogę. Zastosowany tu przez pisarkę, nierzadko spotykany zwłaszcza w tych utworach początku XX w., które nawiązują do impresjonizmu (np. Leonida Andriejewa³³) chwyt bezimiennego bohatera ma zapewne służyć „odindywidualizowaniu” postaci, która dzięki temu staje się „kreacją symboliczną”, zaś jej los jest jedynie reprezentacją losu człowieka w ogóle³⁴ i ujawnieniem określonej postawy wobec rzeczywistości.

Wymienione elementy krajobrazu, otaczającego protagonistkę noweli wywołują ponury nastrój: niepewności, niejasności i nieokreśloności sytuacji, lęku, a nawet grozy; dodatkowo jest on potęgowany przez motyw ciszy („Море тихо плескалось у берега”). Są one jednak nie tylko wykładnikami treści nastrojowych, lecz pełnią jeszcze jedną istotną funkcję: zarysowany z ich pomocą i nacechowany psychologicznie krajobraz staje się metaforą uczuć i emocji bohaterki, jest swego rodzaju okryciem

³¹ Ibidem, s. 235.

³² Zob. I. Malej, *Impresjonizm w literaturze rosyjskiej...*, s. 32.

³³ Pomimo, iż L. Andriejew uważany jest za prekursora ekspresjonizmu w literaturze rosyjskiej, to w jego opowiadaniach, zwłaszcza pochodzących z wczesnego okresu twórczości, obecne są elementy poetyki impresjonistycznej. Zob. o tym np. М.А. Телятник, *Импрессионистические черты в фельетонах Леонида Андреева («Курьер», 1900-1903)*, «Вестник Санкт-Петербургского университета. Язык и литература» 2018, т. 15, вып. 1, с. 124. Por. też: „Андреев владеет техническим мастерством создать впечатление (импрессионизм) [...]” (М.П. Неведомский, *О современном искусстве: Леонид Андреев*, «Мир Божий» 1903, № 3, с. 3) i in.

³⁴ Zob. M. Cymborska-Leboda, *Dramaturgia Leonida Andriejewa. Technika i styl*, Warszawa 1982, s. 31.

dla jej przeżyć³⁵. Elementy świata zewnętrznego składają się tu na „pejzaż mentalny”³⁶, swoistą mapę duszy człowieka, usiłującego pośród wielu niejasności odnaleźć odpowiedź na pytanie: umrzeć czy żyć? W tym przypadku, nieczystym w opowiadaniach Miré, „pojedynek” wygrywa jednak życie, choć w tekście, w pieśni morza, zostało ono przedstawione – w konwencji dekadencej – jako złe, fałszywe i zakłamanie: „Она так зла, жизнь. [...] Она обманывает всех людей своим молодым видом, своей поддельной красотой” (6).

Motyw zakłamania życia pojawia się nader często w utworach rosyjskich symbolistów, zwłaszcza tzw. starszego, „dekadencej” pokolenia, takich, jak choćby Fiodor Sołogub, z którym – co warto przypomnieć – Miré przyjaźniła się w czasie swojego pobytu w Petersburgu, a zatem, niewątpliwie знаła również jego twórczość z charakterystyczną dla niej antytezą życie – śmierć. Tytułem przykładu można przytoczyć fragment znanego wiersza poety *О смерть! я твой. Повсюду вижу...* (1894 r.):

[...]
 Твоей сестры несправедливой,
 Ничтожной жизни, робкой, лживой,
 Отринул я издавна власть.
 Не мне, обвеянному тайной
 Твоей красы необычайной,
 Не мне к ногам ее упасть³⁷.

Wspomniany motyw powraca również w innych utworach Miré ze zbioru *Жизне*. W noweli *Ночь* (*Ночью*) pojawia się taki oto monolog senniej ziemi: „– Пусть ложь, пусть ложь, – бормочет сонная земля, протягиваясь в дремлющем эфире. – Может быть, все, все – ложь, весь мир – обман!” (95). Od zakłamanego życia i świata izoluje się i odgradza ścianami umierający i, również i tym razem, bezimienny, co jest symptomatyczne, bohater opowiadania o symbolicznym tytule *Без drogi* (*Без дороги*). Zamknięcie się przed światem ma być dla niego ratunkiem przed wszechobecnym w nim, znienawidzonym, kłamstwem: „И в звуках каждого раздавшегося слова – как бы оно ни согревало, как бы оно красиво ни было, – он различал звеневшую и торжествующую ложь. Она противна, ложь... [...] нет дороги в жизни безо лжи” (84, 86). Przytoczoną wypowiedź narratora, podobnie jak całą, wyrażoną w tomie *Жизне*, koncepcję wszechobecności kłamstwa w świecie, można odczytać jako echo sytuacji, opisaną w opowiadaniu L. Andriejewa *Клaмство* (*Ложь* – 1900 r.). Roz-

³⁵ Zob. И.В. Корецкая, *Импрессионизм в поэзии и эстетике символизма*, [в:] *Литературно-эстетические концепции в России конца XIX – начала XX в.*, отв. ред. Б.А. Бялик, Москва 1975, с. 232.

³⁶ Por.: Т. Skubalanka, *Semantyka nastroju...*, s. 310.

³⁷ Ф. Сологуб, *О смерть! я твой. Повсюду вижу...*, [в:] *Стихотворения*, вступ. статья, подгот. текста и прим. М.И. Дикман, Ленинград 1975, с. 120.

paczliwe poszukiwanie prawdy doprowadza jego bohatera do zbrodni, a następnie – do uświadomienia sobie niezniszczalności i nieśmiertelności kłamstwa, obecnego „w każdym atomie powietrza”³⁸.

W przypadku noweli Miré protagonista stara się uciec przed zakłamaniem świata zewnętrznego, lecz jego izolacja oznacza również życie bez miłości (symbolem jej braku jest niedochodzące do pomieszczenia słońce) i bez drugiego człowieka. Jedy- nym przyjacielem mężczyzny okazuje się zbliżająca się śmierć, która ma go poprowa- dzić drogą bez kłamstwa. Podobny obraz – człowieka, umierającego w samotności – znajdujemy w utworze *Нос (Ночь)*. Tutaj życie symbolicznie przedstawione jest jako zniewolenie, zaś uosobieniem wolności jest w tekście personifikowana samotność, opisana, w przeciwieństwie do ludzi – „czegoś bezkształtnego” – jako postać piękna, jasna i spokojna (14). To ona, nie zaś ci, którzy przychodzą, by osądzić i ukarać bohatera, towarzyszy mu aż do śmierci. Jak bowiem pisał poeta-symbolista (F. Sołogub): „Свобода – только в одиночестве”; i dalej: „Свободные всегда одни”³⁹.

Strach przed życiem w samotności i uczucie braku towarzyszy protagoniście noweli o znamienym w tym kontekście tytule *Samotność (Одиночество)*: „И опять, и опять чувство страха [...]. И чего я боялся? Двери? Печки? Окна? [...] Нет! Я боялся чего-то другого, что проникло ко мне и сторожило мою душу, и пожирало все, что было в ней хорошего” (87, 88). Przerażony samotnością, której uosobieniem jest przygarbiona staruszka o pomarszczonej twarzy i wyblakłych łzawych oczach, mężczyzna opuszcza dom i podąża ku ludziom z nadzieją znalezienia wśród nich radości, uczuć i wyzwolenia od strachu. Jednak w towarzystwie mądrych, eleganckich i dobrych ludzi, pośród blasku zapalonych lamp, dźwięku słów i wesołych twarzy bohater znowu zaczyna odczuwać strach. Jego opowiadanie wieńczy gorzka puenta: „Я понял, что душа всегда, везде останется далекою и чуждой всем другим душам человеческого, так как удел души – не понимать другую душу и оставаться одинокой” (89). Ta wypowiedź – znowu – przywodzi na myśl, zapewne znany pisarce, wiersz F. Sołoguba z 1896 roku:

Одиночество – общий удел,
Да не всякий его сознает, –
Ты себя обмануть не хотел
И оно тебе ад создает.
[...]”⁴⁰.

³⁸ Zob. Л.Н. Андреев, *Ложь*, [в:] *Собрание сочинений в шести томах*, т. 1: *Рассказы 1898-1903*, под ред. И.Г. Андреевой, Ю.Н. Верченко, В.Н. Чувакова, Москва 1990, с. 276.

³⁹ Ф. Сологуб, *Есть правда горькая в пророчестве...*, [в:] *Полное собрание стихотворений и поэм в трех томах*, т. 2, кн. 2: *Стихотворения и поэмы 1900-1913*, подготов. изд. Т.В. Мисникевич, Санкт-Петербург 2014, с. 164.

⁴⁰ Ф. Сологуб, *Одиночество – общий удел...*, [в:] *Стихотворения*, с. 162. W twórczości poetyckiej F. Sołoguba izolacja, samotność i brak miłości niekiedy są synonimami „ludzkiego piekła”. Zob. A. Gozdek, *Topika mityczna. Figury miejsca w twórczości Fiodora Sołoguba*, Lublin 2006, s. 135.

Nawiązuje ona też niewątpliwie do tych, traktujących o samotności, koncepcji filozoficznych, które były szczególnie bliskie modernistom (a wypada dodać, że w życiu A. Miré filozofia zajmowała miejsce ważne) i stanowiły źródło ich twórczości: przede wszystkim do myśli Artura Schopenhauera, ale także i Nikołaja Bierdiajewa, według którego „[...] самое мучительное одиночество есть одиночество в обществе”⁴¹.

Samotny, oszukany i wykorzystany przez ludzi czuje się mieszkający w wieży nad morzem bohater opowiadania *Skrzypek* (*Скряпач*) – umierający staruszek, nazywający siebie „szaleńcem Paganinim”. Mężczyzna, który swoją muzyką uszczęśliwiał innych i oddał im to, co miał najcenniejszego – swój talent⁴², teraz odwraca wzrok od miasta (tłumu / ludzi) i kieruje go ku morzu, na którym w oddali lśni, niczym w znanym wierszu Lermontowa⁴³, biały żagiel – metafora samotności. Skrzypek chwytą w dłoń smyczek i zaczyna grać. Jednak pośród pełnych życia dźwięków, przepełnionych „burzą krzyków” i „wybuchami śmiechu” słyszeć bicie jego serca, które umiera i jednocześnie nie chce umrzeć. Ostatecznie jednak żegna się ze światem i z życiem, i starzec decyduje się na złożenie ludziom ostatniej swojej ofiary: „И если сердце мое мертвое вам нужно – я вам отдам его” (12). Sytuacja bliskości śmierci i życia w opowiadaniu znalazła swój wyraz, zgodnie z symbolistyczną zasadą *correspondance*, w impresjonistyczno-metaforycznym opisie zetknięcia się dwóch żywiołów: wody (morza) i ognia (słońca) o ambiwalentnych znaczeniach symbolicznych⁴⁴: „Голубое, кристальное море волнуется и улыбается в объятии солнца, под дождем поцелуев золотистых, сверкающих искр” (12). W tym przepełnionym światłem i blaskiem obrazie zawiera się niewątpliwie apoteoza życia i jego piękna, którego nie jest w stanie zaćmić nawet śmierć człowieka – „szalonego Paganiniego”. Tę scenę można jednak odczytać również w innym kluczu. Obserwując ją, starzec-artysta (w jednej osobie skrzypek i twórca, na co wskazuje utożsamienie go ze znanym kompozytorem) staje się świadkiem mistyczno-erotycznego i zarazem kreacyjnego połączenia wody, uosabiającej wedle tradycji kulturowej pierwiastek kobiecy, z ogniem / słońcem jako ucieleśnieniem pierwiastka męskiego. Na twórczy, zapładniający charakter tego aktu może wskazywać motyw „pocałunków złocistych iskier”, które, spadając deszczem od słońca ku morzu (deszcz symbolizuje m. in. życie i płodność⁴⁵), łączą się z nim w procesie kreacji, na zasadzie odpowiedniości nawiązującym tu do twórczego poten-

⁴¹ Н.А. Бердяев, *Я и мир объектов. Опыт философии одиночества и общения*, [в:] <https://www.vehi.net/berdyayev/mirobj/03.html> (18.04.2024 r.).

⁴² „Люди... Я все им отдал. Я принес им, как дар, мой талант. И они слушали, и они плакали, и они простирали ко мне свои руки [...]. Они все взяли у меня, и не оставили мне ни одной мечты и ни одной надежды” (11).

⁴³ М.Ю. Лермонтов, *Парус*, [в:] *Собрание сочинений в четырех томах*, т. 1: *Стихотворения 1828-1841*, отв. ред. тома Н.Г. Охотин, Санкт-Петербург 2014, с. 254.

⁴⁴ Oba symbole: morze oraz słońce posiadają znaczenia odnoszące się zarówno do życia, jak i śmierci. Zob. W. Kopaliński, *Słownik symboli...*, s. 232-235 i 387-390.

⁴⁵ Zob. *Deszcz*, [w:] *ibidem*, s. 66.

cjału bohatera. Chciałoby się w związku z powyższym przypomnieć fragment jednego ze znanych wierszy poety-symbolisty, również uważanego za impresjonistę⁴⁶ – Konstantina Balmonta, poświęconych żywiołowi wody i jego twórczemu zjednoczeniu z żywiołem ognia: „И с солнцем творческим слиянная / [...] / Стихия страстная и странная / Твой голос – влажный поцелуй”⁴⁷.

Morze jako symbol życia bądź śmierci to jeden z ulubionych motywów A. Miré, co przypuszczalnie ma związek z jej biografią (przebywaniem w nadmorskich miastach). W tym kontekście warto przywołać nowelkę *Nad lazurowym morzem* (*У лазурного моря*), w której wykreowane zostały dwa przeciwstawne obrazy morza. Pierwszy – to tytułowe morze lazurowe: „Задумчивый взгляд светлых глаз устремлен в даль лазурного моря. С бесконечною кроткою лаской набегают, скользят, убегают голубые, блестящие волны. И с певучею, тихой гармонией раскинулось море, словно показывая солнцу красоту свою” (175). Z tego malowniczego impresjonistycznego opisu żywiołu przebija piękno, spokój i harmonia. Pod wpływem tego widoku bezimienny (znowu) bohater utworu zaczyna wspominać przeszłość i ojczyste strony, które z jakiegoś powodu musiał opuścić. W jego pamięci rodzi się inny obraz morza: widzi dobijające do brzegu ciemne fale o stalowych brzegach. Nisko nad tonią wisi posępne niebo z groźnymi chmurami i „Тучи разорваны, словно измученный парус под натиском бурной волны. Нет красоты и улыбки сияющей... Мрак и могучая сила кругом” (175-176). Wzburzone morze i otaczający je mrok mogą zapewne symbolizować jakieś tragiczne wydarzenia, niosące cierpienie i śmierć, być może wojnę, przed którą uciekł mężczyzna, co dodatkowo potwierdzają jego myśli: „– Вот для меня – родное море, – думает он. – Тут красоты нет, нет ярких красок, блещущей лазури и золота, рассыпанного солнцем. Тут сила и борьба, стальные волны, игра на жизнь и смерть...” (176).

Gra (w negatywnym sensie), czy też raczej zmaganie pomiędzy życiem a śmiercią, którego symbolem są morskie fale rozbijające się o kamienie, stała się głównym motywem opowiadania *Na morskim brzegu* (*На морском берегу*). Opisana w nim scenka rozgrywa się w mrocznej atmosferze, potęgowanej przez hałas wzburzonych wód oraz gęstą, nieprzenikloną mgłę: „Туман, густой туман... Холодная, однообразная, тяжелая пелена серого тумана... Как будто море поднималось к небу, как будто небо опускалось к морю” (218). W jednym ze słabo oświetlonych domów na łóżku leży okaleczona, umierająca kobieta. Podczas gdy ona walczy ze śmiercią, o kamienisty brzeg uderzają fale z coraz większym hukiem. Słyszac ich dźwięki, przypominające dziką radość, chora uświadamia sobie, że są one groźbami morza, które było świadkiem jej zdrady. Złowrogim symbolem zbliżającego się końca staje

⁴⁶ Zob. И.В. Корецкая, *Константин Бальмонт*, [в:] *Русская литература рубежа веков (1890-е – начало 1920-х годов)*, кн. 1, под ред. В.А. Келдыша и др., Москва 2001, с. 933-958; I. Malej, *Konstanty Balmont jako poeta-impresjonista*, „Slavia Orientalis” 1994, nr 2, s. 183-200; I. Malej, *Indywidualizm impresjonistyczny. Konstantina Balmonta świat wyobraźni poetyckiej*, Wrocław 1999.

⁴⁷ К.Д. Бальмонт, *Вода, стихия сладострастия...*, [в:] *Собрание сочинений в семи томах*, т. 2: *Полное собрание стихов 1909-1914. Книга IV-VII*, под ред. А. Полбенниковой, Москва 2010, с. 193.

się także widoczna za oknem, wciąż gęstniejąca, ciemna mgła: „Густой седой туман широкими изогнутыми лентами дрожал возле темневшихся окон. Он словно распростер свои могучие и длинные объятия, чтобы схватить и отнести в подарок морю жизнь, которая неслышно освобождалась из согнувшегося на постели тела женщины” (222). Utwór kończy się w typowy dla wczesnych opowiadań Miré sposób: narrator nie mówi wprost o śmierci bohaterki, lecz wskazują na nią znaki w przyrodzie: „Торжественными, громкими ударами забилося море возле берега, словно с ликующею радостью... Тум... Тум...” (222). Tak oto w tym przypadku człowiek przegrywa z żywiołem, a życie ze śmiercią.

Podsumowując: w swoim pierwszym zbiorze opowiadań Miré opisuje sceny z życia zwykłych, najczęściej bezimiennych ludzi, którzy znaleźli się w sytuacji granicznej. Nie widząc z niej wyjścia, nierzadko toczą wewnętrzną walkę, tak jak większość bohaterów wymienionych wyżej tekstów, lub wybierają śmierć, jak na przykład w nowelkach *Na bruku* (*Ha мостовой*), czy *W mansardzie* (*В мансарде*). W tego typu utworach pisarki fabuła zwykle schodzi na drugi plan⁴⁸. Na pierwszy wysuwają się refleksje na temat ludzkiej egzystencji i śmierci, ale też samotności, miłości, sztuki itp. Są one uobecnianie przy pomocy powtarzających się w wielu opowiadaniach symbolicznych motywów i obrazów (takich jak morze, słońce, księżyc i in.), a także poprzez impresjonistyczną grę barw, światła i cienia, dźwięków, zapachów. W taki sposób Aleksandra Moisiejewa wyraża swoje *credo*: wolę walki i sprzeciw wobec wszelkich przeciwności losu, umiłowanie i apoteozę życia, choć ono, przepełnione fałszem i cierpieniem, jak żółw, tylko pełźnie i pełźnie...

References

- Andreyev L.G., *Impressionizm: Videt'. Chuvstvovat'. Vyrzhat'*, Moskva 2005.
- Andreyev L.N., *Lozh'*, [v:] *Sobraniye sochineniy v shesti tomakh*, t. 1: *Rasskazy 1898-1903*, pod red. I.G. Andreyevoy, Yu.N. Verchenko, V.N. Chuvakova, Moskva 1990.
- Babicheva Yu.V., *Poetika zaglaviya*, „Vestnik TGPU” 2000, vyp. 6, seria: gumanitarnyye nauki (filologiya).
- Bal'mont K.D., *Voda, stikhiya sladostrastiya...*, [v:] K.D. Bal'mont, *Sobraniye sochineniy v semi tomakh*, t. 2: *Polnoye sobraniye stikhov 1909-1914. Kniga IV-VII*, pod red. A. Polbennikovoy, Moskva 2010.
- Berdyayev N.A., *Ya i mir ob'yektov. Opyt filosofii odinchestva i obshcheniya*, [v:] <https://www.vehi.net/berdyaev/mirobj/03.html>.
- Bryusov V.Ya. (podpis. Avrelii), *Mir-e. Zhizn'*, „Vesy” 1904, № 8.
- Chulkov G.I., *Gody stranstviy*, Moskva 1991, [v:] <http://silverage.ru/chnad/?ysclid=Ind2ra7-kyv894393540>.
- Chulkov G.I., *Pod glasnym nadzorom*, [v:] <https://litlife.club/books/218299/read?page=1>.
- Cymborska-Leboda M., *Dramaturgia Leonida Andriejewa. Technika i styl*, Warszawa 1982.

⁴⁸ Osłabienie fabuły jest jedną z cech impresjonizmu w literaturze rosyjskiej przełomu XIX i XX w. Zob.: M.A. Грушицкая, *Некоторые черты импрессионизма в русской литературе рубежа XIX-XX веков*, „Вестник Омского университета” 2014, № 3, с. 87.

- Etkind A., *Poètika zaglaviy*, „Revue des études slaves” 1998, t. 70, vol. 3.
- Fokin A.A., *Poetika zaglaviya kak osnova interpretatsii khudozhestvennogo teksta (na materiale tvorchestva I.D. Surgucheva)*, „Izvestiya Vuzov. Severo-Kavkazskiy region” 2006, Obshchestvennyye nauki. Spetsvypusk (21 iyunya).
- Gozdek A., *Topika mityczna. Figury miejsca w twórczości Fiodora Sologuba*, Lublin 2006.
- Grushitskaya M.A., *Nekotoryye cherty impressionizma v russkoy literature rubezha XIX-XX vekov*, „Vestnik Omskogo universiteta” 2014, № 3.
- Hansen-Löve A., *Russkiy simvolizm. Sistema poeticheskikh motivov*, Sankt-Peterburg 2003.
- Kopaliński W., *Słownik symboli*, Warszawa 1990.
- Koretskaya I.V., *Impressionizm v poezii i estetike simvolizma*, [v:] *Literaturno-esteticheskiye kontseptsii v Rossii kontsa XIX – nachala XX v.*, otv. red. B.A. Byalik, Moskva 1975.
- Koretskaya I.V., *Konstantin Bal'mont*, [v:] *Russkaya literatura rubezha vekov (1890-e – nachalo 1920-kh godov)*, kn. 1, pod red. V.A. Keldysa i dr., Moskva 2001.
- Krzhizhanovskiy S.D., *Poetika zaglaviy*, Moskva 1931.
- Lavrov A.V., *Mir-e*, [v:] *Russkiye pisateli 1800 – 1917. Biograficheskiy slovar'*, pod red. P.A. Nikolayeva, t. 4, Moskva 1999.
- Lermontov M.Yu., *Parus*, [v:] *Sobraniye sochineniy v chetyrekh tomakh*, t. 1: *Stikhotvoreniya 1828-1841*, otv. red. toma N.G. Okhotin, Sankt-Peterburg 2014.
- Malej I., *Impresjonizm w literaturze rosyjskiej na przełomie XIX i XX wieku*, Wrocław 1997.
- Malej I., *Indywidualizm impresjonistyczny. Konstantina Balmonta świat wyobraźni poetyckiej*, Wrocław 1999.
- Malej I., *Konstanty Balмонт jako poeta-impresjonista*, „Slavia Orientalis” 1994, nr 2.
- Mandel'shtam O.E., *Razgovor o Dante*, [v:] *Shum vremeni*, pod red. A. Balakinoy, Sankt-Peterburg 1999.
- Mikhaylova M.V., «*Ya zhenshchina s golovy do nog...*» (*tvorcheskiy portret pisatel'nitsy A. Mir-e*), „Preobrazheniye. Russkiy feministkiy zhurnal” 1993, № 1.
- Mikhaylova M.V., «*Baby s p'yasami...*» v *epokhu modern*, [v:] *Zhenskaya dramaturgiya Serebryanogo veka*, sost., vstup. stat'ya i kommentarii M. Mikhaylovoy, Sankt-Peterburg 2009.
- Mikhaylova M.V., *Litsa i maski russkoy zhenskoy kul'tury Serebryanogo veka*, [v:] https://a-z.ru/women_cd1/html/mihailova_g.htm.
- Mikhaylova M.V., *Pisatel'nitsa legkogo povedeniya. Vam i ne snilos'*, [v:] https://dzen.ru/a/YZODhhHw81st2A-L?utm_referer=ya.ru.
- Mikhaylova M.V., *Tragicheskii i paradoksal'nyy mir Ockara Uayl'da v interpretatsii A. Mir-e*, „Literatūra” 2021, vol. 63 (2).
- Mir-e, *Bez dorogi*, [v:] *Zhizn'*, Nizhniy Novgorod 1904.
- Mir-e, *Na morskem beregu*, [v:] *Zhizn'*, Nizhniy Novgorod 1904.
- Mir-e, *Noch'*, [v:] *Zhizn'*, Nizhniy Novgorod 1904.
- Mir-e, *Noch'yu*, [v:] *Zhizn'*, Nizhniy Novgorod 1904.
- Mir-e, *Odinochestvo*, [v:] *Zhizn'*, Nizhniy Novgorod 1904.
- Mir-e, *Skripach*, [v:] *Zhizn'*, Nizhniy Novgorod 1904.
- Mir-e, *U lazurnogo morya*, [v:] *Zhizn'*, Nizhniy Novgorod 1904.
- Mir-e, *Zhizn'*, [v:] *Zhizn'*, Nizhniy Novgorod 1904.
- Nevedomskiy M.P., *O sovremennom khudozhestve: Leonid Andreyev*, „Mir Bozhiy” 1903, № 3.
- Podraza-Kwiatkowska M., *Symbolizm i symbolika w poezji Młodej Polski*, Kraków 2001.
- Potyrańska A., *Motywy demonologiczne w poezji Zinaidy Gippius*, Lublin 2017.

- Rudnev E.N., *Kontsept «zhizn'»: analiz i interpretatsiya*, „Gumanitarnyy vektor” 2010, № 3 (23).
- Skubalanka T., *Semantyka nastroju*, „Stylistyka” 2011, vol. 20.
- Sobolev A.L., *Iz vospominaniy S.G. Kara-Murzy [1]*, „Literaturnyy fakt” 2017, № 4.
- Sologub F., *Est' pravda gor'kaya v prorochestve...*, [v:] *Polnoye sobraniye stikhotvoreniy i poem v trekh tomakh*, t. 2, kn. 2: *Stikhotvoreniya i poetry 1900-1913*, podgotov. izdaniya T.V. Misnikevich, Sankt-Peterburg 2014.
- Sologub F., *O smert'! ya tvoy. Povsyudu vizhu...*, [v:] *Stikhotvoreniya*, vstup. stat'ya, podgot. teksta i prim. M.I. Dikman, Leningrad 1975.
- Sologub F., *Odinochestvo – obshchiy udel...*, [v:] *Stikhotvoreniya*, vstup. stat'ya, podgot. teksta i prim. M.I. Dikman, Leningrad 1975.
- Telyatnik M.A., *Impressionisticheskiye cherty v fel'yetonakh Leonida Andreyeva («Kur'yer», 1900-1903)*, „Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. Yazyk i literatura” 2018, t. 15, vyp. 1.
- Tyrkova A.V., *A. Mir-e (nekrolog)*, „Russkaya mysl” 1914, № 1.
- Zakharova V.T., *Impressionizm v russkoy proze Serebryanogo veka*, Nizhniy Novgorod 2012.

INFORMACJA O AUTORCE

Agnieszka Gozdek – dr hab., adiunkt, Katedra Literaturoznawstwa Słowiańskiego, Instytut Językoznawstwa i Literaturoznawstwa UMCS. **Wybrane publikacje: książki:** *Topika mityczna. Figury miejsca w twórczości Fiodora Sologuba*, Lublin 2006; *Kobiety mityczne w poezji Walerija Briusowa. Dialog z tradycją*, Lublin 2017. **Artykuły:** *Афродита – олицетворение созидающей силы любви. Стихотворение Федора Сологуба „Не иссякли творческие силы...”*, „Русская литература” 2013, nr 4, s. 90-95; *Мотив стихий в стихотворениях В.Я. Брюсова о мифических волшебницах и прорицательницах*, [v:] *Брюсовские чтения 2018 года*, ред. Н.М. Хачатрян и др., Ереван 2018, s. 48-60; *Lidia Zinowjewa-Annibal: w kręgu refleksji o sztuce i miłości (na materiale listów do Władysława Iwanowa z lat 1894-1899)*, „Slavia Orientalis” 2023, nr 3, s. 467-483.

ORCID: 0000-0003-0888-2207

Email: agnieszka.gozdek@mail.umcs.pl

Alina Liubych

Lublin, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

TOŻSAMOŚĆ OSOBOWA W ŚWIETLE MOTYWÓW AKWATYCZNYCH W TWÓRCZOŚCI WASYLA STUSA

Personal Identity in the Light of Water Motifs in the Work of Vasyl Stus

ABSTRACT: This article is devoted to the issue of personal identity considered through the prism of aquatic motifs as manifest in the work of the most outstanding Ukrainian poet of the second half of the 20th century, Vasyl Stus. Drawing on various critical perspectives and biographical facts about Stus himself, this article shows how water motifs reflect the complexity and formation of personal identity. Through an interdisciplinary analysis spanning cultural studies, history, psychology and philosophy, the issue of identity is described and compared to fluidity, transformation, and sometimes ephemerality. Moreover, the article explains how the exploration of personal identity, through the significance of water motifs, intersects with traditional views of society, rooted in cultural consciousness and historical events.

KEYWORDS: personal identity, aquatic motif, nineteen-sixties, Vasyl Stus, water

Echa przeszłości często zmuszają ludzkość do rozpoznania wszechobecnej prawdy: historia ma niesamowitą tendencję do powtarzania się, niezależnie od tego czy patrzymy na nią przez pryzmat wydarzeń politycznych, czy też zmian kulturowych. To destabilizujące powtórzenie sugeruje, że pomimo coraz szybszego tempa postępu, człowieczeństwo pozostaje uwikłane w cykliczny taniec z własną historią. Może w taki sposób *vis maior* skłania ludzi do zastanowienia się czy jesteśmy jedynie biernymi uczestnikami karuzeli wydarzeń, czy też rzeczywiście posiadamy moc, aby poprawić błędy przeszłości?

W przełomowym dziele *Wyklęty lud ziemi* Frantz Fanon pisał: „Imperializm, który dzisiaj z bronią w ręku tłumi głos ludów domagających się wolności, rozsiewa wokół siebie zarazę; musimy przed nią chronić nasze ziemi i umysły i tępić ją w zarodku”¹.

Powyższy cytat można odnieść do twórczości antyimperialistycznych myślicieli, pisarzy i poetów. Jest on doskonałym punktem wyjścia do rozważań na temat tożsamości. Nastroje wyrażone w przytoczonej myśli wpisują się w tematykę często spo-

¹ F. Fanon, *Wyklęty lud ziemi*, tłum. H. Tygielska, Warszawa 1985, s. 169.

tykaną w twórczości ukraińskich poetów pokolenia lat 60. XX wieku (tzw. szistdesiatnyky), którzy byli zaangażowani w walkę o wolność, prawa człowieka i zachowanie tożsamości osobowej oraz tożsamości ukraińskiej literatury.

Należy podkreślić, że twórczość tego pokolenia zajmuje ważne miejsce w historii literatury ukraińskiej, o czym polska literaturoznawczyni Agnieszka Matusiak pisała:

To właśnie twórcy pokolenia lat sześćdziesiątych XX wieku, których kwiatem pisarsko-publicystycznym obok Liny Kostenko byli między innymi Mychajłyna Kociubynska, Iwan Dziuba, Iwan Dracz, Dmytro Pawłyczko, Jewhen Swerstiuk, Iwan Switłychny, Wasyl Hołoborodźko, Wasyl Symonenko, Wasyl Stus, Ihor Kałyneć, na fali odwilży chruszczowskiej po śmierci Stalina utorowali drogę do zabronionej przez sowiecką cenzurę wiedzy o historii ojczyźnianej kultury, wydarzeniach, postaciach, tematach, które „zmarłychwstając” na kartach ich utworów, sprzyjały odrodzeniu się ukraińskiej duchowości².

W postawie twórców generacji „sześćdziesiątników” w ogóle, a Wasyla Stusa w szczególności, dostrzec można wyraźny sprzeciw wobec morderczego systemu sowieckiego, który niestety odcisnął mocne piętno na narodzie ukraińskim i stanie ukraińskiej kultury. Nie należy postrzegać jego twórczości jednakże tylko i wyłącznie jako zaangażowanej politycznie³. Stus przedkładał bowiem cele estetyczne nad ideologiczne. Jego poezja, choć nierzadko zanurzona w złożonych problemach rzeczywistości ukraińskiej, a przez to interpretowana czasem jako twórczość polityczno-społecznego zaangażowania, ukierunkowana jest raczej na ukazanie autentyzmu jednostkowego przeżycia, niepokoju i dylematów egzystencjalnych, poetyckiej zadumy, kontemplacji, refleksji nad światem i jego naturą.

W imponująco bogatej twórczości Wasyla Stusa zagadnienie tożsamości zajmuje jednoznacznie istotne miejsce. Temat ten jest silnie obecny w całej twórczości poetyckiej Stusa i – co należy podkreślić – jest mocno związany z przyrodą. We wstępie do wydanego w 1970 roku zbioru *Zimowe drzewa* (*Зимові дерева*) Ariadna Stebelska, znana także pod pseudonimem Ariadna Shum, nazywała Stusa poetą „ożywionym kosmosem” i pisała na ten temat:

Поет звертається до космосу, до природи, якої чується частинкою, але яка не є лиш матерією. Природа в нього, як в гілозоїстів, має свої моральні закони і силу, як „Апейрон” у Анаксимандра, і шукання „числа”, як есенції буття, що нав’язує до пітагорейців [...] ⁴.

² A. Matusiak, *Poetycka alchemia Liny Kostenko*, „Miscellanea Posttotalitariana Wratislaviensia” 2021, nr 9, s. 39.

³ Jarosław Poliszczuk pisał na ten temat: „[...] patriotyczny stereotyp w postrzeganiu Wasyla Stusa upraszcza w wielkim stopniu całą złożoność tej wybitnej postaci i funkcję, jaką pełni ona w nowoczesnej kulturze ukraińskiej”. J. Poliszczuk, *Stanowczy okcydentalizm Wasyla Stusa*, [w:] tegoż, *Ukraińskie rozstaje*. Studia, Białystok 2015, s. 89.

⁴ А. Шум, *Поетія Василя Стуса*, [в:] В. Стус, *Зимові дерева*, Брюссель 1970, с. 1.

Można by zasugerować, że u Stusa, podobnie jak u Talesa, który jako pierwszy uznał wodę za prątworkę, początek wszechrzeczy, motyw wody pełni funkcję symbolicznej soczewki, poprzez którą jednostka zaznacza swoją podmiotowość. Aby zrozumieć złożoność poezji Stusa, trzeba uchwycić znaczenie zawartych w niej motywów akwaticznych, ponieważ jak stale zmieniająca się natura wody, tożsamość osobowa podlega ciągłej ewolucji, dostosowując się do okoliczności życia. Od spokojnych fal autorefleksji po burzliwe prądy wyzwań życiowych, motyw wody objawia się jako wielopoziomowy symbol, odzwierciedlający złożoność, głębię i przemiany nieodłącznie związane z ludzkim doświadczeniem.

Motywy akwaticzne w poezji Wasyla Stusa niezmiennie przyciągają uwagę badaczy, ale nadal pozostają niedostatecznie zbadane. Większość badań, które poruszają ten temat są częścią szerszych analiz mitopoetyckiej twórczości poety. Badaczy M. Nestelieiev i M. Moskalenko w artykule *Mitologia wody w zbiorze W. Stusa „Palimpsesty”*⁵ przeważnie koncentrują się na kontekstualnej reprezentacji mitologemu wody poprzez takie elementy jak strumienie, rzeki, studnie, morza, źródła, deszcz, rosa i śnieg. V. Korotieieva bada temporalny aspekt mitologemu wody⁶.

Opisanie zagadnienia tożsamości osobowej przez pryzmat uobecniających się w poezji Stusa motywów akwaticznych stanowi interpretacyjne wyzwanie. Trudność ta, z jednej strony, wynika z niezwyklej złożoności jego twórczości, jej hermetycznego charakteru, z drugiej zaś z ewolucji symboliki oraz szerokiej gamy symbolicznych interpretacji związanych z „mokrym” żywiołem, zakorzenionych w kontekstach kulturowych.

Przez kategorię motywu rozumiemy na ogół „[...] każde zjawisko, każde znaczące „miejsce” – zdarzenie, cechę charakteru, element krajobrazu, dowolny przedmiot, słowo mówione, farbę, dźwięk itp.”⁷, które pojawia się w tekście, a następnie powtarza się w tym samym tekście niezliczoną ilość razy, ale za każdym razem w nowej wersji. Zgodnie z tą zasadą „motywem akwaticznym” jest woda w jej różnych postaciach (kałuża, rzeka, mgła, łzy, krew), która pełni rolę powracającego elementu tematycznego, a także symboliczne użycie tego elementu do przedstawienia transformacji, czystości, duchowej wielkości, ciemności i światła, drogi itp.

Rozpocznijmy dociekania od analizy wiersza *Wciąż dymią wygaszone pożary* (*Куріють вигаслі багаття*):

Куріють вигаслі багаття,
собаки виють до зірок,
а в річці місяць, мов латаття,
доріє до повні і розмок.

⁵ М. Нестелєєв, М. Москаленко, *Міфологема води у збірці В. Стуса „Палімпсесту”*, „Science and Education a New Dimension. Philology” 2014, II (6) Issue 29, с. 69-72.

⁶ В. Коротєєва, *Темпоральний аспект міфологеми води у ліриці А. Тарковського та В. Стуса*, [в:] „Над берегами вічної ріки”: темпоральний вимір літератури, матеріали Міжнар. наук. конф. (24-25 вересня 2015 р.), Бердянськ 2015, с. 79-81.

⁷ Б. Гаспаров, *Литературные лейтмотивы. Очерки по русской литературе XX века*, Москва 1993, с. 30, tłumaczenie własne.

І в ртутній спеці фіолету
він невимовно довго чез,
лишившись тільки для прикмети,
як цятка сяєва небес⁸.

Powyższy ragment przedstawia opis idyllicznego wieczoru nad rzeką, w której odbija się księżyc i gwiazdy, natomiast treść metafor zagłębia czytelnika w tematy dotyczące tożsamości, w rozważania nad sensem ludzkiego życia od narodzin do śmierci. Jak słusznie zauważa Anna Czabanowska: „Symbolika lunarna, podobnie jak akwaticzna, służy ukazywaniu życia i śmierci jako następujących po sobie, koniecznych elementów kosmicznego cyklu płodności”⁹.

Obraz księżyca w rzece jest przecież zniekształconym przedstawieniem — nie jego rzeczywistym obrazem, lecz odbiciem. Podobnie tożsamość osobowa może być postrzegana jako odbicie ludzkich doświadczeń (wyjątkowe wydarzenia, osiągnięcia, wyzwania i kamienie milowe, które kształtują życie jednostki), spostrzeżeń, relacji. Warto przytoczyć tu słowa Ernsta Jüngera: „Życie nasze przypomina lustro, w którym odbijają się, jakkolwiek rozmyte i mgliste, nader sensowne rzeczy. Pewnego dnia wkraczamy w to lustrzane odbicie”¹⁰.

Odbicie księżyca nieustannie zmienia się pod wpływem ruchu wody i czynników zewnętrznych, takich jak opady atmosferyczne, prędkość wiatru, zachmurzenie. Gaston Bachelard pisał na ten temat: „«Obrazy», dla których woda jest pretekstem lub materiałem, nie mają stałości i trwałości obrazów, jakie zapewnia ziemia, kryształy, metale i klejnoty”¹¹.

Iluzoryczna natura tożsamości również nie jest stała, ale raczej płynna, a czasem nawet efemeryczna i podlega ciągłemu kształtowaniu pod wpływem oczekiwań społecznych i wpływów kulturowych.

Księżyc w wodzie może również symbolizować tajemniczą i refleksyjną naturę człowieka. Odbijanie się w tafli odruchowo kojarzy się z mitem o Narcyzie¹². W psychologii lustrzane odbicie „otwiera drzwi” do introspekcji, mówiąc językiem Carla Gustava Junga, do nieświadomości osobniczej, która lokuje się w warstwie nieświadomości zbiorowej. W każdym razie w tafli-lustrze pojawia się to, co zachęca do eksploracji wewnętrznego Ja. Brzmi to paradoksalnie, ale możemy „dostrzegać tylko to, co sami nosimy w sobie”¹³.

⁸ B. Стус, *Куріють вигаслі багаття...*, [в:] В. Стус, *Зимові дерева...*, с. 13.

⁹ A. Czabanowska, *Wyobrażenia akwaticzne w poezji Młodej Polski*, „Pamiętnik Literacki. Czasopismo kwartalne poświęcone historii i krytyce literatury polskiej” 1987, nr 78/3, s. 115.

¹⁰ M. Lurker, *Przesłanie symboli w mitach, kulturach i religiach*, tłum. R. Wojnakowski, Kraków 1994, s. 28.

¹¹ G. Bachelard, *L'eau et les rêves: essai sur l'imagination de la matière*, Paris 1942, p. 29, tłumaczenie własne.

¹² P. Grimal, *Słownik mitologii greckiej i rzymskiej*, Wrocław 1990, s. 245.

¹³ M. Lurker, *Przesłanie symboli...*, s. 29.

Przywołany barwny obraz wieczoru nad rzeką jest – co ciekawe – jednocześnie spokojny i burzliwy, delikatny i kruchy. Delikatność całego obrazu sugeruje księżyc, który jest porównany do lilii wodnej. Rośliny te, pozornie nietknięte przez świat podwodny, unoszą się na powierzchni wody. Kojarzą się z odrodzeniem i ideą piękna, powstającego w nieoczekiwanych lub trudnych okolicznościach, ponieważ często wynurzają się z błotnistych wód. W kontekście podejmowanego tematu takie porównanie może mieć kilka możliwych znaczeń. Po pierwsze, zarówno księżyc, jak i lilia wodna ulegają zmianom. Księżyc przechodzi fazy nowiu, „rośnięcia”, pełni i znikania, o czym pisał rumuński religioznawca Mircea Eliade:

Księżyc [...] jest ciałem niebieskim, które rośnie, maleje i zanika; życie jego podlega uniwersalnemu prawu stawania się, rodzenia i umierania. Podobnie jak człowiek, księżyc ma „historię” dramatyczną, a jego zanikanie, podobnie jak schyłek życia człowieka, kończy się śmiercią¹⁴.

Z głębin wody wyłania się lilia wodna – roślina solarna. Jej kwiaty nie tylko zamykają się wieczorem, ale także zanurzają się pod wodą. Wraz z nadejściem świtu stopniowo przebijają powierzchnię wody, ostatecznie wyłaniając się o wschodzie słońca, aby w pełni rozwinąć się i wygrzać w słońcu¹⁵. Może to reprezentować pogląd, że tożsamość nie jest statyczną koncepcją, ale jest serią etapów, procesem. Tożsamość, jako proces dynamiczny i ciągły, steruje różnymi aspektami życia jednostki na przestrzeni czasu, w tym: przekonaniem i wartościami, zachowaniem i relacjami interpersonalnymi oraz mechanizmami dostosowywania do wymagań codziennego życia. Erik Erikson słusznie zauważa, że:

[...] pewność siebie urasta do przekonania, że ego efektywnie zbliża się do całej zbiorowej przyszłości, że rozwija się w jasno określone ego znajdujące się w ramach rzeczywistości społecznej. Chciałbym to poczucie nazwać tożsamością ego oraz określić je jako subiektywne doświadczenie i dynamiczny fakt [...] ¹⁶.

Pełnia księżycy, o której mówi autor, może reprezentować kompletność i spełnienie oraz symbolizować przyjęcie siebie samego, swojego prawdziwego Ja i osiągnięcie poczucia całości.

Po drugie, księżyc odbija światło słońca, zapewniając oświetlenie w nocy. W kontekście tytułowego tematu motyw lunarny może odzwierciedlać zewnętrzne wpływy, które kształtują i uwytłaczają poczucie własnej wartości. Lilia wodna też zdaje się być symbolem światła. Chociaż ten kwiat może nie reprezentować światła w sensie do-

¹⁴ M. Eliade, *Traktat o historii religii*, tłum. J.W. Kowalski, Warszawa 2009, s. 165.

¹⁵ D. Forstner, *Świat symboliki chrześcijańskiej*, tłum. W. Zakrzewska, P. Pachciarek, R. Turzyński, Warszawa 1990, s. 189.

¹⁶ E.H. Erikson, *Tożsamość a cykl życia*, tłum. M. Żywicki, Poznań 2004, s. 20.

słownym, ale symboliczne skojarzenia z czystością, duchowym wzrostem i oświeceniem często wiążą lilię wodną z koncepcjami wewnętrznego oświecenia i dążenia do wyższej świadomości.

W wierszu *Jeziro Kisegacz (Озеро Кисегач)* Stusa czytamy: „І місячна доріжка ув імлі / лягла сріблястим спалахом на хвилі”¹⁷. Odbicie światła księżyca w wodzie (księżycowa ścieżka), w dosłownej interpretacji wywołuje u odbiorcy poczucie tajemniczości oraz piękna, kojarzonego z księżycowymi nocami. Analiza semiotyczna tego tekstu, zagłębienie się w jego warstwy symboliczne, ukształtowane przez język poetycki pozwala na wydobycie szeregu interesujących znaczeń. Mgła reprezentuje niejasność, dezorientację, co sugeruje, że tożsamość osobowa może być postrzegana jako zjawisko nieuchwytnie lub trudne do zdefiniowania. Jak księżycowa ścieżka jest zasłonięta przez mgłę, tak i podmiot liryczny ukrywa w sobie jakąś tajemnicę.

Jak już zostało zaznaczone, wykorzystanie przez poetę motywu mgły służy wprowadzeniu do wiersza uczucia niepewności, niedookreślenia. Natomiast ścieżka ku księżycowi pełni rolę „nawigacji”. Odbicia różnych źródeł blasku od powierzchni wody często przybierają postać długich promieni świetlnych. Taka „ścieżka” jest zawsze skierowana w stronę człowieka, ponieważ obserwator na powierzchni Ziemi widzi tylko linię horyzontu. „Nawigowanie” tożsamością osobową polega na odnajdywaniu harmonii pomiędzy naturalnym biegiem życia i swoim „prawdziwym Ja”.

Krajobraz przedstawiony w wierszu ma głęboki ładunek psychologiczny, odzwierciedlający stany emocjonalne i wewnętrzne zmagania bohatera, a obraz mgły symbolizuje nie tylko stan niestabilności jednostki, ale również złożoność sytuacji politycznej, która miała miejsce w 1962 roku na Kubie. Wydarzenia te są opisane we wspomnieniach Wasyla Stusa ze służby wojskowej na Uralu, o czym Dmytro Stus pisał:

Як працівник штабу і людина з вищою освітою він добре усвідомлював, чим загрожує Карибська криза. Із якихось джерел Василю стало відомо, що статус офіцера може полегшити демобілізацію. Це підштовхнуло його до вияву активності в цьому напрямку. І після кількох рапортів Стус отримав наказ прибути на курси офіцерів у містечко Чебаркуль, Челябінської області.

Вереснем 1962-го, коли уральський ліс „стояв у своїй неповторній красі”, Василь попрощався з друзями й подався до Чебаркуля, що вабив швидкою, якщо не спалахне війна, демобілізацією¹⁸.

Warto też dodać, że w wierszach *Te dni i noce są jak straszny sen (Як моторошний сон — ці дні і ночі)*¹⁹, *Cerkiew świętej Iryny (Церква святої Ірини)*²⁰ mgła

¹⁷ В. Стус, *Озеро Кисегач*, [в:] В. Стус, *Зимові дерева...*, с. 181.

¹⁸ Д. Стус, *Василь Стус. Життя як творчість*, Київ 2005, с. 111-112.

¹⁹ В. Стус, *Як моторошний сон — ці дні і ночі...*, [в:] В. Стус, *Палімпсести. Вибрані вірші*, упор. І. Малкович, Київ 2023, с. 121.

²⁰ В. Стус, *Церква святої Ірини...*, [в:] В. Стус, *Палімпсести...*, с. 84.

Wasyl Stus napisał ten wiersz 28 lutego 1972 roku w celi aresztu KGB, która znajdowała się w najstarszej części Kijowa, na miejscu zniszczonej cerkwi św. Iryny. To właśnie w celi śledczej poeta

symbolizuje uczucie zagubienia, osamotnienia i tęsknoty. Podmiot liryczny zatem znajduje się w stanie niestabilności, jest uciskany przez siły zewnętrzne, a mimo to odnajduje wewnętrzną moc do walki o sprawiedliwość.

Należy podkreślić, że wierszom Stusa również towarzyszy motyw łez, który z jednej strony tworzy szeroką paletę emocji: od ulgi i radości – *Na niebie – zorze, w piersi – księżyc łśni (У небі зорі, в грудях місяць...)*²¹ do żalu i smutku przechodzącego czasami w gorzki płacz – *Lata tułaczki, nadziei i nieufności (Літа блукань, надій і спроневір...)*²², *Nie ma łańcuchów, które mogłyby zmiążdżyć twojego ducha... (Нема кайданів, щоб твоїй дух здушили...)*²³, *Nie walczę o przeszłość (Не побиваюсь за минулим...)*²⁴, *Sto luster skierowano we mnie (Сто дзеркал спрямовано на мене...)*²⁵, *Ten dramat zaczął się już dawno temu (Ця п'єса почалася вже давно...)*²⁶, *Płacz, niebo, płacz i płacz (Плач, небо, плач і плач. Пролій невтримне море)*²⁷, z drugiej zaś ukazuje różnorodności i wielowarstwowości ludzkiego doświadczenia. Każda osoba nosi bowiem w sobie unikalną historię, która jest wynikiem wielu czynników, w tym kultury, wychowania, osobistych przeżyć, tradycji społecznych czy kontekstu historycznego:

opowiedział, współwziętniowi S. Gluzmanowi, wiele ciekawych rzeczy na temat historii dziedzina KGB: o świętyni bogiń zemsty Erynii, która znajdowała się na tym terenie jeszcze przed cerkwią św. Iryny, o działalności NKWD-KGB i zniszczeniu świątyni. Poeta często używa język zawołany, co szczególnie widoczne jest w listach. W liście do żony i syna z 19 listopada 1973 roku, na określenie celu więziennej, Stus używa połączenia wyrazowego – *присмерковий неф церкви святої Ірини*. Wyrażenie „nawa zmierzchowa” jest poetycką kompozycją dwóch słów. Aby zrozumieć to połączenie wyrazowe, należy rozłożyć je na części. Zarówno *Słownik języka ukraińskiego*, jak i *Słownik języka polskiego*, notuje dwa znaczenia hasła „nawa”: 1) część kościoła między prezbiterium a kruchtą, przeznaczona dla wiernych; 2) dawniej tak nazywano statek. Epitet „zmierzchowa” odnosi się do zmierzchu, czyli okresu między dniem a nocą, kiedy światło stopniowo zanika, a ciemność zaczyna dominować. W przenośni „zmierzchowa” to ta, która wyraża beznadziejność, kres czegoś, zatracenie wiary we własne siły. Zmierzch jest często kojarzony z przejściem, granicą między dwoma stanami, granicą między światłem a ciemnością. Co ciekawe, że i pierwsze, i drugie znaczenie jakby spletały się u Wasyla Stusa i tworzą przestrzeń duchowości. Symbolika statku przypomina wierzącym, że tylko Kościół Chrystusowy może przeprowadzić człowieka przez morze życia do niebiańskiej przystani. Wzmianka w wierszu o najeździe Batu-chana na Kijów w 1240 roku, podczas którego została zniszczona cerkiew św. Iryny wprost odnosi czytelnika do doświadczeń pamięci jednostki. Fakty historyczne poprzez wspomnienia i doświadczenia kształtują unikalny zespół cech – tożsamość osobową – która definiuje człowieka i odróżnia jednostkę od innych.

²¹ B. Stus, *У небі зорі, в грудях місяць...*, [w:] B. Stus, *Палімпсести...*, s. 212.

²² B. Stus, *Літа блукань, надій і спроневір...*, [w:] B. Stus, *Палімпсести...*, s. 240.

²³ B. Stus, *Нема кайданів, щоб твоїй дух здушили...*, [w:] B. Stus, *Вибрані твори*, упор. Д. Стус, Київ 2019, s. 190.

²⁴ B. Stus, *Не побиваюсь за минулим...*, [w:] B. Stus, *Зимові дерева...*, s. 76-77.

²⁵ B. Stus, *Сто дзеркал спрямовано на мене...*, [w:] B. Stus, *Палімпсести...*, s. 23.

²⁶ B. Stus, *Ця п'єса почалася вже давно...*, [w:] B. Stus, *Палімпсести...*, s. 37.

²⁷ B. Stus, *Плач, небо, плач і плач. Пролій невтримне море...*, [w:] B. Stus, *Палімпсести...*, s. 69.

[...] І липи в вітрі хрипли,
 сухе проміння пахло сірником,
 і плакала за втраченим вінком
 юначка, заробивши на горіхи.
 [...] Так по стерні збирають пізній даток,
 так вибілене полотно — в сувій,
 так юна породілля стане матір'ю
 в своєму щасті і в ганьбі своїй²⁸.

W przytoczonym wierszu Stus opisuje skomplikowany proces kształtowania tożsamości młodej dziewczyny, któremu towarzyszą łzy. W ramach stosunkowo niezmiennego systemu społecznego, ciąży i poród stają się momentami przełomowymi, które mają ogromny wpływ na dalszy rozwój tożsamości kobiety. Proces formowania się tożsamości będzie dotyczył i przyszłego dziecka, ale już poprzez socjalizację, zaczynając się w momencie narodzin. Płacz zatem stanowi wyraz tłumienia najgłębszych myśli, emocjonalnego zmagania z samotnym macierzyństwem. Alternatywnie, w łzach dziewczyny można dostrzec siłę i odporność, niezbędną do radzenia sobie z nieoczekiwanymi wyzwaniem. Poczęcie dziecka poza małżeństwem kwestionuje tradycyjne społeczne poglądy na rodzicielstwo, mocno zakorzenione w świadomości społecznej. Funkcjonowanie w kulturze stereotypów dotyczących struktury rodziny lub stereotypów płciowych ewidentnie wpływa na formowanie percepcji tożsamości osobowej, co jest sprzeczne z założeniami antropologicznymi. Jak słusznie zauważa Bożena Tołwińska: „Oznacza to, że każdy człowiek powinien mieć możliwość dokonywania indywidualnych wyborów, nie narażając się na społeczną krytykę czy izolację”²⁹.

Rodzina wywiera największy wpływ na rozwój tożsamości jednostki, pozostawiając niezatarty ślad na jej osobowości. Rodzina to przede wszystkim miejsce dorastania i poznawania wartości, to miejsce zaspokajania podstawowych potrzeb człowieka, to symbol bezpieczeństwa i miłości. Zmagając się z trudnościami w dorosłym życiu, nierzadko wracamy myślami do domu rodzinnego, a czasami rodzina objawia się w snach, jak w wierszu Wasyla Stusa *Śniła mi się matka zalana łzami* (*Мені наснилась мати у сльозах*):

Мені наснилась мати у сльозах,
 Сестра наснилась. Батько став на хаті,
 Підрісши на жіночій голосинні,
 Не може слова мовити. Пливе
 Крізь шиби день. І ширшає кімната,
 І ширшає тугий холодний плач³⁰.

²⁸ В. Стус, *Осліпле листя відчувало яр...*, [в:] В. Стус, *Зимові дерева...*, с. 26.

²⁹ B. Tołwińska, *Stereotypy płci a tożsamość indywidualna*, [w:] T. Bajkowski, K. Sawicki, *Tożsamość osobowa a tożsamości społeczne: wyzwania dla edukacji XXI wieku*, Białystok 2001, s. 67.

³⁰ В. Стус, *Мені наснилась мати у сльозах...*, [в:] В. Стус, *Зібрання творів: у 12 т.*, редкол. Д. Стус та ін., Київ 2008, т. 3 с. 63.

W tekście poetyckim, sen, z jednej strony, jest symbolicznym miejscem spotkania, łącznikiem między światem rzeczywistym a światem wspomnień, z drugiej zaś – jest polem aktualizacji różnego rodzaju stanów emocjonalnych. Łzy matki są wyrazem najgłębszego poczucia tęsknoty za synem. W związku ze zbieżnością wątków biograficznych można wnioskować, że podmiot liryczny stanowi alter ego poety, co ujawnia się poprzez zaimki w wierszu, takie jak „мені наснилась”, „я не міг” oraz „мене тримали”. Każda łza odzwierciedla zatem najskrytsze lęki i wzbudza niepokój. Wasyl Stus trafnie podkreśla trwałość emocjonalnego ciężaru (rozpaczy), poprzez lament (*голосіння*)³¹, który wprost nawiązuje do trenu, wywodzącego się z antycznej Grecji. Ostatni wers utworu wyraźnie oddaje utrzymujące się poczucie udręki, które nie ustępuje z upływem czasu, a przymiotnik „zimny” podkreśla emocjonalne odrętwienie towarzyszące płaczowi.

Należy jednak podkreślić, że poeta celowo ukazuje emocje podmiotu lirycznego na przełomie nocy i świtu. Gdy noc niechętnie ustępuje pierwszym oznakom świtu i pokój się poszerza, staje się coraz bardziej oświetlony, wokół pojawia się wyczuwalny kontrast o dużej intensywności emocjonalnej. Przejście od ciemności ku światłu z kolei tworzy atmosferę nieokreśloności. Granica pomiędzy wczoraj i dziś zaciera się i w tym niejednoznacznym momencie może być trudno rozróżnić to, co znane, od nieznanego. Cały świat wydaje się zawieszony w stanie zamętu i podmiot liryczny może doświadczać szeregu emocji – i radości, i smutku, i strachu, ale:

Великі очі мамині од печі
На мене йшли. Прип'ятий, я не міг
Уберегтися і ввірвався, впав,
Підвівся, обхопив її рамена.
Світлили очі і мене тримали³²...

Świetliste oczy matki przypominają boskie światło. Jest ono nie tylko odbiciem zewnętrznej iluminacji, ale również ucieleśnieniem wewnętrznego, duchowego blasku. Jasność w jej oczach odzwierciedla czystość i świętość często kojarzoną z Królestwem Niebieskim, niesie aurę zrozumienia i akceptacji, oświetlając ścieżkę życiową podmiotu lirycznego.

Co ciekawe, w zbiorze wierszy *Wesoły cmentarz* jest jeszcze jeden wiersz, którego tematem przewodnim jest rodzina przepełniona żalem:

³¹ Na ukraińskich terytoriach etnicznych lamenty kultywowano także poza obrzędami pogrzebowymi i nabożeństwami żałobnymi: oplakiwano rekrutację do wojska, przymusową emigrację, nieurodzaj, choroby, los sierot, przymusowe małżeństwa, samotną starość itp. С.В. Мишанич, *Голосіння*, [в:] *Енциклопедія Сучасної України* [Електронний ресурс], Редкол.: І.М. Дзюба, А.І. Жуковський, М.Г. Железняк та ін., НАН України, Київ 2006, [в:] <https://esu.com.ua/article-26590> (07.02.2024).

³² В. Стус, *Мені наснилась мати у сльозах...*, [в:] В. Стус, *Зібрання творів: у 12 т.*..., с. 63.

Тато молитесь Богу,
 тужить мама. Сестра
 уникає порогу,
 хоч вернутись пора.
 Уникає – радіє,
 повертає – мовчить.
 Повечір'я ще тліє,
 іще хвіртка рипить,
 іще видно дорогу,
 іще гусне жура.
 Тато молитесь Богу
 і ридає сестра³³.

Lament mamy i siostry, niczym żałobny krzyk samotnych skrzypiec, odbija się echem w ciemności, wzniesając w duszy burzę emocji i chaos. Kryje się w nich potencjał do transformacji osobistej. Można sądzić, że płacz jest metaforycznym rozwikłaniem płataniny negatywnych bodźców, które są ciężarem własnego istnienia, ponieważ człowiek nie jest zamkniętą w sobie monadą – o czym obszernie pisał Jean-Paul Sartre w dziele *Byt i nicość*³⁴. Każda łza zatem wylana w lamentacji staje się świadectwem złożoności ludzkiego doświadczenia.

Pośród chaosu lamentu poeta stwarza świętą przestrzeń – modlitwę. Jest ona nie tylko przewodnikiem w ciemności, lecz także tradycją, która reprezentuje wartości rodzinne i kulturowe. Nie ma bowiem skuteczniejszego lekarstwa na rozpacz niż modlitwa, to w niej szuka pocieszenia i wsparcia ojciec w wierszu Stusa.

Utwór *Tata modli się do Boga* (*Тато молитесь Богу*) stanowi splot tęsknoty, wiary i nadziei, a zwroty „повечір'я ще тліє”, „іще хвіртка рипить”, „іще видно дорogu” ewokują poczucie ciągłości. Autor umiejętnie podkreśla w wierszu tragizm i jednocześnie optymizm zaistniałej sytuacji poprzez powtórzenie słowa: „jeszcze”. Kategoria trwałości, w tym przypadku, odzwierciedla odporność jednostki, podkreślając zdolność lirycznego „ja” do przeciwstawiania się trudnościom i utrzymywania poczucia własnej wartości pomimo stojących przed nim wyzwań. Istnieje również niewidoczna szansa potencjalnej zmiany wydarzeń: tłący się wieczór może w końcu zgasnąć, skrzypiąca furta może zostać zamknięta³⁵, a droga może zatracić swoją podstawową funkcję – ułatwiania przemieszczania się w wyznaczonym kierunku.

³³ B. Стус, *Тато молитесь Богу...*, [w:] B. Стус, *Дорога болю: поезії*, упор. М. Коцюбинська, Київ 1990, с. 44.

³⁴ J.-P. Sartre, *Byt i nicość. Zarys ontologii fenomenologicznej*, tłum. J. Kielbasa, P. Mróz, R. Abramciów, P. Małochleb, Kraków 2007, s. 623.

³⁵ W starożytnych czasach drzwi, bramy i furty miały znacznie większe znaczenie niż obecnie. Ich powszechnie rozpoznawana i rozumiana symbolika, reprezentująca pojęcia otwarcia i zamknięcia, miała istotne konotacje religijne, takie jak przejście lub dostęp do sfer duchowych. Z punktu widzenia eschatologii otwarte drzwi lub furta symbolizowały dostęp do wiecznej radości, natomiast zamknięte oznaczały

W kontekście podjętego tematu warto przywołać także kolejny obraz, który zajmuje znaczące miejsce w twórczości poetyckiej Stusa, – obraz krwi. Włączenie tego obrazu do motywów akwaticznych potrzebuje jednak uzasadnienia. Po pierwsze, woda ma płynną naturę. Podobnie krew przepływa przez żyły i tętnice, krążąc po całym ciele. Po drugie, takie wielowymiarowe obrazy jak krew i woda są jednymi z podstawowych elementów ludzkiej egzystencji. Woda jest podstawowym składnikiem umożliwiającym przetrwanie wszystkich żywych organizmów. Krew jest niezbędna do podtrzymania życia. Transportuje tlen, składniki pokarmowe i hormony do komórek oraz usuwa produkty przemiany materii. Po trzecie, istnieje masa utrwalonych znaczeń frazeologicznych, zarówno w kontekstach kulturowych, jak i religijnych, związanych z symboliką oczyszczenia i odnowy, o czym wspomina Marek Adamiec:

Takie związki frazeologiczne, jak: „krew płynie”, „pieni się”, „chlupocze” czy: „morze”, „potoki”, „strumienie”, „kałuże krwi”, to świadectwa wierzeń archaicznych, których istotnym składnikiem było rozumowanie per analogiam, determinujące sposób poznawania rzeczywistości. „Woda” – jeden z czterech żywiołów (w wielu kulturach nawet najważniejszy, co odzwierciedlają kosmogonie lub zachowania rytualne, które przetrwały do naszych czasów w formie przesądów) – była podstawą do refleksji o innych cieczach; przeto i „krew” podporządkowana została metaforyce akwaticznej. Kostnienie metaforyki we frazeologię to nie tylko zacieranie magicznego nacechowania języka, ale także – w tym przypadku szczególnie jaskrawy – proces dewaluacji wartości (krew to – wbrew ustaleniom chociażby anatomii i fizjologii nowożytnej – zaledwie jedna z wielu cieczy w świadomości użytkowników języka)³⁶.

W wierszu *Sto lat jak zginęła Sicz* (*Сто років, як сконала Січ*) czytamy:

Сто років мучених надій,
і сподівань, і вір, і крові
синів, що за любов тавровані,
сто серць, як сто палахкотінь³⁷.

Użyte przez poetę wyrażenie „i krwi синів” odsłania dwie warstwy znaczeniowe: poświęcenia i dziedzictwa. Wzmianka o krwi może symbolizować ofiary poprzednich pokoleń, łącząc tożsamość poszczególnych jednostek ze zmaganiem i triumfami ich przodków. Autor, używając odniesienia do krwi synów, sugeruje związek ze wspólną historią, kulturą, nawiązuje do poglądu, że tożsamość jednostkowa jest po części kształtowana przez poświęcenie tych, którzy żyli wcześniej. Szerszy kontekst histo-

wykluczenie z królestwa boskiej błogości. D. Forstner, *Drzwi*, [w:] tegoż, *Świat symboliki chrześcijańskiej*, tłum. W. Zakrzewska, P. Pachciarek, R. Turzyński, Warszawa 1990, s. 383-384.

³⁶ M. Adamiec, *Norwid nad „Strumieniem krwi ludzkiej”*, „Studia Norwidiana” 1987-1988, nr 5-6, s. 60.

³⁷ B. Стус, *Сто років, як сконала Січ*, [w:] B. Стус, *Палімпсести...*, s. 8.

ryczny wpływa na pamięć zbiorową społeczeństwa. Wspólne doświadczenia historyczne tworzą poczucie zbiorowej tożsamości wśród osób, które przeżyły te wydarzenia. Ta zbiorowa pamięć wpływa na osobową tożsamość jednostek w grupie.

W starożytnej Grecji krew była nie tylko główną cechą, która determinowała tożsamość osobową, innymi słowy rodowód i pochodzenie oraz mitologię, gdzie często podkreślano znaczenie boskiego pochodzenia i rodu, ale i wyznaczała przynależność jednostki do pewnej grupy społecznej. Dzisiaj określamy to pojęciem „braterstwo krwi”, które w dyskursie narodowym może wskazywać na rodzaj więzi o charakterze politycznym i narodowym³⁸. Natomiast omawiane wyrażenie „krew synów” może podkreślać znaczenie relacji rodzinnych w kształtowaniu własnej tożsamości, akcentując ciągłość międzypokoleniową.

Krew jest często kojarzona z walką, co świadczy o tym, że tożsamość nie jest jedynie pojęciem abstrakcyjnym, ale kształtuje się w tyglu wyzwań i doświadczeń wojennych. Krew zapewnia poczucie jedności wśród osób, które mają wspólne doświadczenia, wyzwania lub wartości. To jeszcze raz podkreśla, że siła tożsamości osobowej leży w zbiorowej jedności grupy.

Krew jest również metaforycznym symbolem panującej w czasach zimnej wojny epoki totalitaryzmu. Reżim totalitarny, podczas którego szaleństwo i samowola władzy osiągnęły swój szczyt, automatycznie kojarzono z użyciem siły, prześladowaniami, a czasem nawet masową przemocą w celu utrzymania kontroli nad każdym aspektem życia publicznego i prywatnego oraz wyeliminowania opozycji. W zbiorze poetyckim Stusa *Wesoły cmentarz* odnajdujemy szereg tekstów odzwierciedlających okrucieństwa reżimu. W utworach *Rozsierz się duchu...* (*Ярїй, душе...*)³⁹, *Ten statek został zbudowany z ludzkich ciał* (*Цей корабель виготовили з людських тіл*)⁴⁰, *Szedłem za trumną przyjaciela i myślałem...* (*Я йшов за труною товариша й думав...*)⁴¹ oraz *Koła głośno stukają...* (*Колеса глухо стукотять...*)⁴² poeta ukazuje cierpienie jednostki i ofiarę, jaką będzie musiała ponieść za manifestowanie oporu wobec władzy komunistycznej. W wierszu czytamy:

Москва, гора Ведмежа, Кем
і Попів острів – шлях
за ґратами, за вартами,

³⁸ W artykule „Braterstwo krwi”. *Historia Stanisława Aronsona* Wiesław Ratajczak określa „braterstwem krwi” relacje polsko-żydowskie i żydowsko-polskie. Badacz podaje przykład sojuszu między Żydem z Polski i żołnierzami polskiego podziemia, jako nierozzerwalną więź, charakteryzującą się wzajemnym zaufaniem, lojalnością, solidarnością i ideologią. W. Ratajczak, „Braterstwo krwi”. *Historia Stanisława Aronsona*, „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Literacka” 2013, nr 22 (42), s. 83-93.

³⁹ B. Стус, *Ярїй, душе...*, [в:] В. Стус, *Дорога болю...*, с. 48.

⁴⁰ B. Стус, *Цей корабель виготовили з людських тіл*, [в:] В. Стус, *Дорога болю...*, с. 57.

⁴¹ B. Стус, *Я йшов за труною товариша й думав...*, [в:] В. Стус, *Вибране*, Харків 2020, с. 180.

⁴² Wiersz jest poświęcony pamięci Mykoły Kostiantynowycza Zerowa – wybitnego ukraińskiego poety, krytyka literackiego, tłumacza, przedstawiciela „Rozstrzelanego odrodzenia”, ofiary stalinowskich czystek lat 30. XX wieku.

розбухлий на сльозах.
 І знову В'ятка, Котлас, Усть-
 Вим, далі до Чиб'ю. [...]
 Москва – Чиб'ю, Москва – Чиб'ю,
 печорський концетрак
 споруджує нову добу
 на крові і кістках⁴³.

W utworze pojawiają się nawiązania do dwóch obozów koncentracyjnych — Wielkiej Wyspy Sołowieckiej (Sołowki) i Uchtpeczłagu w mieście Czybju w republice Komi na terenie ZSRR, z epoki komunistycznego terroru, które zaczęto aktywnie tworzyć na polecenie W. Lenina, począwszy od 1920 roku. Doświadczenie łagrowe stało się udziałem wielu ukraińskich pisarzy i poetów. Warto przypomnieć, że Ostap Wysznia – jeden z najwybitniejszych ukraińskich humorystów i satyryków XX wieku oraz Mykoła Zerow, czołowy przedstawiciel ukraińskiego neoklasycyzmu, byli skazani na karę śmierci z zamianą na karę pozbawienia wolności w obozie pracy poprawczej na okres dziesięciu lat⁴⁴.

W wierszu *Колеса глухо стукотять...* Stus ukazuje życie jednostki jako nieustanne przemieszczanie się, „bycie w drodze”. Szlak jaki przemierza podmiot liryczny obfituje w smutek, jest pełen wyzwań i trudności, co nie odbiega od perspektywy historycznej. Polski historyk i dziennikarz Adam Hlebowicz tak opisuje przeprawę więźniów politycznych do łagrow:

Wyspy Sołowieckie od stałego lądu dzieli 60 km. Więźniów przewożono tam statkiem z portu Kiem. W punkcie przesyłkowym byli poddawani bezmyślnej musztrze, tu łamano ich charaktery, odbierano nadzieję. Miejsce to nazywano „wrotami do piekła”⁴⁵.

W dwóch ostatnich wersach analizowanego utworu Stus sygnalizuje problem przymusowego procesu konstruowania nowej tożsamości, tzn. ukazuje proces zanikania tożsamości indywidualnej, podkreślając narzuconą przez reżim tożsamość zbiorową (kształtowanie nowego człowieka całkowicie podporządkowanego priorytetom zarówno państwa, jak i partii rządzącej), a krew i kości to jedynie zapłata, która egzekwowana jest od wszystkich opierających się ideologii reżimu totalitarnego.

Podsumowując należy stwierdzić, że odczytanie wierszy Wasyla Stusa w świetle motywów akwaticznych odsłania przed czytelnikiem nową perspektywę pojmowania tożsamości osobowej. Poprzez poetyckie obrazy jeziora, mgły, łez, krwi Stus ukazuje

⁴³ В. Стус, *Колеса глухо стукотять...*, [в:] В. Стус, *Палімпсести...*, с. 24.

⁴⁴ Jak wynika z wpisu Archiwum Uchty Republiki Komi, Ostap Wysznia „прибыл в лагерь 18.IV.34 [из] Харьковского д[ома] з[аключения]. Наименование лагеря – Ухтпечлаг НКВД”. Cyt. za: О. Вишня, *Вишневі усмішки. Заборонені твори*, Харків 2016, с. 10.

⁴⁵ A. Hlebowicz, *Wyspy Sołowieckie – wzorzec systemu Gulag*, [w:] <https://przystanekhistoria.pl/pa2/tematy/zbrodnie-sowieckie/68724,Wyspy-Solowieckie-wzorzec-systemu-Gulag.html> (28.01.2024).

nie tylko zmysłowo doświadczaną rzeczywistość, ale także wpływ świata zewnętrznego na jednostkę, proces rozwijania się i wzmacniania poczucia własnej wartości w stale zmieniającym się świecie i jak trafnie podkreśla sam poeta: „Сила поезії саме в тому, що в ній зберігається нерозщеплена конкретність навколишньої реальності, де є і своя краса, і своя мудрість, і своя етика”⁴⁶.

References

- Adamiec M., *Norwid nad „Strumieniem krwi ludzkiej”*, „Studia Norwidiana” 1987-1988, nr 5-6.
- Bachelard G., *L'eau et les rêves: essai sur l'imagination de la matière*, Paris 1942.
- Czabanowska A., *Wyobrażenia akwaticzne w poezji Młodej Polski*, „Pamiętnik Literacki. Czasopismo kwartalne poświęcone historii i krytyce literatury polskiej” 1987, nr 78/3.
- Eliade M., *Traktat o historii religii*, tłum. J.W. Kowalski, Warszawa 2009.
- Erikson E.H., *Tożsamość a cykl życia*, tłum. M. Żywicki, Poznań 2004.
- Fanon F., *Wyklęty lud ziemi*, tłum. H. Tygielska, Warszawa 1985.
- Forstner D., *Świat symboliki chrześcijańskiej*, tłum. W. Zakrzewska, P. Pachciarek, R. Turzyński, Warszawa 1990.
- Gasparov B., *Literaturnyye leytmotivy. Ocherki po russkoy literature XX veka*, Moskva 1993.
- Grimal P., *Słownik mitologii greckiej i rzymskiej*, Wrocław 1990.
- Hlebowicz A., *Wyspy Solowieckie – wzorzec systemu Gułag*, [w:] <https://przystanekhistoria.pl/pa2/tematy/zbrodnie-sowieckie/68724,Wyspy-Solowieckie-wzorzec-systemu-Gulag.html>.
- Korotieieva V., *Temporalnyi aspekt mifologhemy vody u lirytsi A. Tarkovskoho ta V. Stusa, „Nad berehamy vichnoi riky”: temporalnyi vymir literatury*, materiały Mizhnar. nauk. konf. (24-25 veresnia 2015 r.), Berdiansk 2015.
- Lurker M., *Przesłanie symboli w mitach, kulturach i religiach*, tłum. R. Wojnakowski, Kraków 1994.
- Matusiak A., *Poetycka alchemia Liny Kostenko*, „Miscellanea Posttotalitariana Wratislaviensia” 2021, nr 9.
- Myshanych S.V., *Holosinnia*, [v:] *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy* [Elektronnyi resurs], Redkol.: I.M. Dziuba, A.I. Zhukovskyi, M.H. Zhelezniak ta in., NAN Ukrainy, Kyiv 2006, [v:] <https://esu.com.ua/article-2659>.
- Nestelieiev M., Moskalenko M., *Mifologhema vody u zbirtsi V. Stusa „Palimpsesty”*, „Science and Education a New Dimension. Philology” 2014, II (6), Issue 29.
- Poliszczuk J., *Stanowczy okcydentalizm Wasyla Stusa*, [w:] tegoż, *Ukraińskie rozstaje. Studia*, Białystok 2015.
- Ratajczak W., „Braterstwo krwi”. *Historia Stanisława Aronsona*, „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Literacka” 2013, nr 22 (42).
- Sartre J.-P., *Byt i nicość. Zarys ontologii fenomenologicznej*, tłum. J. Kielbasa, P. Mróz, R. Abramciów, P. Małochleb, Kraków 2007.
- Shum A., *Poeziia Vasyliia Stusa*, [v:] V. Stus, *Zymovi dereva*, Briussel 1970.
- Stus D., *Vasyl Stus. Zhyttia yak tvorchist*, Kyiv 2005.

⁴⁶ В. Стус, *Вікна в позাপростір: Вірші, статті, листи, щоденник*, упор. Ю.В. Покальчук і Д.В. Стус, Київ 1992, с. 18.

- Stus V., *Doroha boliu: poezii*, upor. M. Kotsiubynska, Kyiv 1990.
- Stus V., *Palimpsesty. Vybrani virshi*, upor. I. Malkovych, Kyiv 2023.
- Stus V., *Vikna v pozaprostir: Virshi, statti, lysty, shchodennyk*, upor. Yu.V. Pokalchuk i D.V. Stus, Kyiv 1992.
- Stus V., *Vybrane*, Kharkiv 2020.
- Stus V., *Vybrani tvory*, upor. D. Stus, Kyiv 2019.
- Stus V., *Zibrannia tvoriv: u 12 t.*, redkol. D. Stus ta in., Kyiv 2008, t. 3.
- Stus V., *Zymovi dereva*, Briussel 1970.
- Tołwińska B., *Stereotypy płci a tożsamość indywidualna*, [w:] T. Bajkowski, K. Sawicki, *Tożsamość osobowa a tożsamości społeczne: wyzwania dla edukacji XXI wieku*, Białystok 2001.
- Vyshnia O., *Vyshnevi usmishky. Zaboroneni tvory*, Kharkiv 2016.

NOTA O AUTORCE

Alina Liubych – magister, asystent, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II. **Publikacje:**
artykuły: *Міфологійні та біблійні ознаки концепту «вода» через призму культурно-національних особливостей світобачення*, [w:] M.L. Komarytsky, *Modern directions of scientific research development. Proceedings of the 6th International scientific and practical conference, 24-26 November 2021*, Chicago 2021, p. 834-841; *Особливості перекладу індивідуально-авторських епітетів М. Стельмаха у романі «Чотири броди»*, [в:] К.О. Біла, *Слов'яни: історія, мова та культура у новій Європі. V Міжнародна науково-практична конференція 15-16 квітня 2011 р.*, Дніпропетровськ 2011, с. 142-147; *Прийменникові конструкції з «по» при перекладі з російської мови українською*, [в:] К.О. Біла, *Теоретичні та прикладні питання філології: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, 29-30 квітня 2010 р.*, Дніпропетровськ 2010, с. 50-57; *Окказиональные номинации в языке*, [в:] Е.А. Беляя, *День науки: сб. научных трудов международной научно-практической конференции (18-19 февраля 2010 г.)*, Днепропетровск 2010, с. 18-23.

ORCID: 0000-0002-5815-2643

Email: alina.liubych@kul.pl

Ірина Нечитайло

Київський національний лінгвістичний університет

УКРАЇНСЬКІ ПРАМОВНІ ДІАЛЕКТИЗМИ В ІНДОЄВРОПЕЙСЬКІЙ РЕТРОСПЕКТИВІ

Ukrainian Protolinguistic Dialectisms in the Indo-European Retrospective

ABSTRACT: The article is devoted to a semantic evolution of the Proto-Slavic dialects of Ukrainian and their correlates in other Indo-European languages. The purpose of this article is to study their semantic transformations from Proto-Indo-European times to the present. The article identifies their Indo-European and Slavic preforms, corrects those of them presented in the etymological literature; examines the types of semantic transformations of Proto-Slavic dialects on the axis of Proto-Indo-European language – Proto-Slavic language – from which ancient and modern Slavic languages and dialects are established; outlined are the dialectal zones of concentration for these lingual reflexes.

KEYWORDS: Proto-Slavic dialectism, etymology, Proto-Indo-European roots, semantic derivation, isoglosses

Вступні зауваги. Постановка проблеми

За останні кілька десятиліть слов'янська етимологія виявляла підвищену увагу до діалектологічної проблематики, успішне поєднання поняттєвого апарату діалектології та лінгвогеографії, завдяки чому у славистиці сформувався напрямок – праслов'янська діалектологія (Олег Миколайович Трубачов, Жанна Жанівна Варбот, Тетяна Іванівна Вендіна, Любов Вікторівна Куркіна, Анатолій Федорович Журавльов, Валентина Антонівна Меркулова, Галина Петрівна Клепікова та ін.). Її знахідки стали діагностично цінними при визначенні слов'янської прабатьківщини, реконструкції рухливого та дискретного праслов'янського

мовного ареалу, а також при відтворенні міграційних потоків праслов'янських етносів.

На цьому дослідницькому тлі особливо значущим виглядає опанування своєрідних відголосків епохи слов'янської мовної спільності – **праслов'янських діалектизмів**, які можна визначити як рефлексії діалектів праслов'янської мови, що успадкували від прамовної доби основні фонетичні, морфологічні та семантичні риси¹.

Із часу постулювання О.М. Трубачовим праслов'янського діалектизму здійснено масштабні дослідження цього феномена: на прикладі аналізу праслов'янських діалектизмів російської, української, білоруської та нижньолужицької мов продемонстровано методи роботи з цією лексикою; позначено словенсько-сербсько-хорватсько-українсько-білоруські, нижньолужицько-українські (білоруські), лужицько-сербсько-хорватські та балто-слов'янські ізолекси праслов'янських діалектизмів²; розглянуто лексико-словотвірні та фонетико-граматичні аспекти цієї проблеми на загальнослов'янському³ та південно-західнослов'янському⁴ рівнях; значно поповнилася база праслов'янських діалектизмів⁵; проаналізовано семантико-словотвірні й ареальні особливості праслов'янських діалектизмів-девербативів⁶; розроблено типологію прамовних рефлексів та ареалів їхньої локалізації⁷.

¹ О.Н. Трубачев, *Регионализмы русской лексики на фоне учения о праславянском лексическом диалектизме*, [в:] *Русская региональная лексика XI-XVII вв.*, Москва 1987, с. 17-28.

² Там само; О.Н. Трубачев, *О праславянских лексических диалектизмах сербо-лужицких языков*, [в:] *Сербо-лужицкий лингвистический сборник*, Москва 1963, с. 154-172; О.Н. Трубачев, *Праславянское лексическое наследие и древнерусская лексика дописьменного периода*, [в:] *Этимология. 1991-1993*, Москва 1994, с. 3-27.

³ Т.И. Вендина, *К проблеме центрального и маргинального ареалов Славии*, «Вопросы языкознания» 1997, № 2, с. 71-76; Т.И. Вендина, *Общеславянский лингвистический атлас и лингвистическая география*, [в:] *Славянское языкознание. XII Международный съезд славистов: Доклады российской делегации*, Москва 1998, с. 11-55.

⁴ Л.В. Куркина, *Лексика как источник реконструкции динамики диалектных отношений на карте праславянского языка*, [в:] *О семиотике и ее исследователе: Памяти Маргариты Ивановны Лекомцевой*, Тарту 2019, с. 42-60; Л.В. Куркина, *Славянское слово во времени и пространстве*, Москва 2021.

⁵ В.В. Мартынов, *Семантические архаизмы на южнославянской языковой периферии*, [в:] *Ареальные исследования в языкознании и этнографии*, Ленинград 1977, с. 180-185; Т.О. Черниш, *Слов'янська лексика в історико-етимологічному висвітленні*, Київ 2003.

⁶ І.М. Нечитайло, *Історія і типологія праслов'янських девербативів*, Київ 2011.

⁷ Ж.Ж. Варбот, *Праславянские диалектизмы, гапаксы славянских языков и относительная хронология лексики реконструируемого праславянского лексического фонда*, [в:] *Славянское языкознание. Доклады российской делегации. XVI Международный съезд славистов*, Москва 2018, с. 35-40; Ж.Ж. Варбот, *Русские диалектные дополнения к праславянским реконструкциям и этимологиям*, [в:] *Dzieje Słowian w świetle leksyki. Pamięci Profesora Franciszka Ślawnickiego*, Kraków 2002, s. 205-208.

Головним практичним завданням у сфері праслов'янського діалектизму етимологи вважають поглиблений пошук витоків прамовних локалізмів, встановлення закономірностей їхніх семантичних перетворень на осі **праіндоєвропейська мова – праслов'янська мова – сучасні слов'янські мови та діалекти**, всебічне опрацювання ізолекс у всіх можливих аспектах, необхідність подальшої деталізації слов'яно-позаслов'янських кореляцій цих прамовних ексклюзивів.

Об'єкт і мета дослідження

Об'єктом нашого дослідження обрано праслов'янські діалектизми, які належать лише українській мові або мають відповідники за її межами. **Мета** цієї статті полягає у дослідженні їхніх семантичних перетворень від праіндоєвропейської пори до сьогодення. Для досягнення поставленої мети заплановано скласти корпус праслов'янських діалектизмів, представлених в українській мові, виявити відповідні лексеми інших слов'янських та неслов'янських мов; визначити їхні індоєвропейські та слов'янські праформи, за необхідності скоректувавши ті з них, що представлено в етимологічній літературі; продемонструвати найбільш типові випадки семантичних трансформацій праслов'янських діалектизмів на осі **праіндоєвропейська мова – праслов'янська мова – давні й сучасні слов'янські мови та діалекти**; окреслити характерні зони концентрації цих прамовних рефлексів.

Вивчення зазначеної лексичної мікросистеми слов'янських мов здійснюється за **комплексною методикою**, що об'єднує семантико-словотвірний, етимологічний і лінгвогеографічний аспекти дослідження. Запропонований у праці підхід забезпечує виявлення діахронічних характеристик, суттєвих для ретроспективного вивчення праслов'янських діалектизмів. Основний метод – порівняльно-історичний, за допомогою якого простежено діахронічну еволюцію праслов'янських діалектизмів та встановлено основні закономірності формування їхньої сучасної семантики. Динамічний підхід до вивчення зазначеного пласта лексики дозволяє простежити еволюцію праслов'янських, виявити специфіку відбиття у тому чи іншому праслов'янському діалектному масиві позалінгвальної дійсності.

Виклад основного матеріалу

Концепція нашого вивчення праслов'янських діалектизмів української мови полягає у встановленні їхніх семантико-словотвірних особливостей. На **першому етапі** дослідження зібрано та класифіковано праслов'янські діалектизми за територіальними ознаками; на **другому етапі** з'ясовано та уточнено їхні праіндоєвропейські та праслов'янські корені; на **третьому етапі** опрацьовано види значеннєвих модифікацій, а на **четвертому** – скоректовано місцезнаходження праслов'янських діалектизмів української мови та співвідносних з ними лексем всередині та за межами *Terra Slavia*.

Праслов'янські діалектизми, притаманні українській мові, мають особливий характер. Специфіка цієї групи лексики полягає у складі мотивуючих праіндоевропейських основ та у напрямках їхнього семантичного розвитку.

Значну цінність являють собою праслов'янські рефлексии, представлені **виключно в українській мові**. До таких належить, наприклад, зафіксоване в полтавських говірках **несів** 'не засіяна через недогляд частина поля' – відображення праслов'янського **nesěvъ*, складеного з префікса **ne-* та **sěvъ*, похідного від індоєвроп. **sē(i)-* / **sī-*⁸. В основі нашого семантичного аналізу лежить уявлення про значеннєву структуру дієслова як сукупність не лише елементів дії, але й потенційних супутніх ознак («суб'єкт», «об'єкт», «місце», «інструмент», «результат» дії)⁹, які в процесі утворення віддієслівних назв актуалізуються та формують значення нового слова. Наприклад, семантичне перетворення праоснови **sē(i)-* / **sī-* 'сіяти' здійснилося відповідно до формули «дія > об'єкт дії», позаяк у ній актуалізувався елемент значення «об'єкт» ('те, що засіяно').

Староукраїнський ексклюзив **крягъ** 'кряж' від гіпотетичного праслов'янськ. **kręg-* 'зігнути' (< 'кругле'), пов'язаний чергуванням голосних із праслов'янськ. **krōgъ* < **krong-* 'круг', спочатку означав 'округле підвищення, оточене низиною чи водою'. З огляду на те, що його праіндоевропейським витоком є **kreng-* / **krongh-*, похідний від **kert-*, **kerət-*, **krāt-*, (**(s)ker-*) 'крутити, вигинати', праслов'янськ. **kręgъ* – наслідок семантичного перетворення за напрямом 'дія > об'єкт дії'. Серед інших індоєвропейських мов з ним споріднені германськ. **hringa-* 'кільце', давньоісландськ. *hringr* 'обручка', нововерхньонім. *Ring* 'кільце'¹⁰.

Збережений в українському гідронімі **Обитік** (назві річки басейну Сіверсько-го Дінця) праслов'янськ. **obitokъ* являє собою іменне складання **obi* й **tokъ*, співвідносне з **obtekt*'і. За спільним походженням від праіндоевропейськ. **tek-*,

⁸ *Етимологічний словник української мови*, т. 5, Київ 2006, с. 259 (далі – *ЕСУМ*); *Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд*, вып. 25, Москва 1999, с. 14 (далі – *ЭССЯ*); М. Фасмер, *Этимологический словарь русского языка*, т. III, Москва 1987, с. 615; V. Machek, *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*, Praha 1957, s. 445; P. Skok, *Etimološki rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, knj. 3, Zagreb 1973, s. 230-231; H. Schuster-Šewc, *Historisch-etymologisches Wörterbuch der ober- und niedersorbischen Sprache*, Bautzen 1978, S. 1394-1395; A. Walde, *Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen*, B. 2, ed. by Julius Pokorny, Berlin 1927 (reprint 1973), S. 459.

⁹ Е.С. Кубрякова, *Глаголы действия через их когнитивные характеристики*, [в:] *Логический анализ языка. Модели действия*, Москва 1992, с. 87.

¹⁰ *ЕСУМ*, т. 3, с. 115; *ЭССЯ*, т. 12, с. 142; *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.*, вип. 15, Львів 2010; М. Фасмер, *Этимологический словарь...*, т. II, с. 385, 391; Fr. Sławski, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, z. III, Kraków 1983, s. 72-74; H. Schuster-Šewc, *Historisch-etymologisches Wörterbuch...*, S. 684; V. Machek, *Etymologický slovník...*, S. 238; P. Skok, *Etimološki rječnik...*, knj. 2, s. 213-214; F. Bezlaj, *Etimološki slovar slovenskega jezika*, kn. 2, Ljubljana 1982, s. 97-98; *Български етимологичен речник*, съст. В.И. Георгиев и др., т. 3, София 2012, с. 38-39 (далі – *БЕР*); Walde A., *Vergleichendes Wörterbuch...*, S. 568.

*tekw- ‘бігти’ йому може відповідати білоруський діалектний (західнополіський) апелятив **обыток** ‘річковий острів’¹¹. Український віддієслівний рефлекс тут демонструє суб’єкту, а білоруський – об’єкту назву, оскільки позначає частину суходолу, яку обминає потік. Вважаємо, що ізоглоса, яка об’єднує ці діалектизми, у західній частині може торкатися як білоруських, так і українських говірок, зосереджених у Західному Поліссі.

Як фрагмент широкого праслов’янського матеріалу розглядається праслов’янськ. *lěť, помічений в українській мові як діал. **літь** ‘статевий потяг (у корів); тічка’, і є, ймовірно, похідним від праіндоєвропейськ. *lē- ‘ослабнути, зменшитися, полегшати, відпустити’ або *lēi- / lēi- ‘лити, текти’ (спочатку для позначення періоду дощів). Корелятами цього діалектизму є германські (ісландськ. *Lóða* < *lōþan*- ‘пристрасний, який перебуває в тічці’) та кельтські (середньоірландськ. *láth* ‘тічка’, кімрськ. *llawd* ‘тс.’) споріднені форми¹².

Віддієслівного характеру набув праслов’янський діалектизм *nenatyljъ – прикметник із запереченням *ne від незбереженого дієслова *na-tyletі, мотивованого праіндоєвропейським *tel- ((s)tel-) ‘тихий’, а також ‘бути нерухомим’. Його континуант українськ. **ненатлий** ‘ненаситний’ порівнюють з литовськ. *tīlti* ‘стихати, замовкати, nu-tīlti ‘замовкнути, стихнути’¹³.

Знайшли поширення в українських діалектах і діалектизми-омоніми **жень**¹ та **жень**². Українськ. діал. **жень**¹ ‘те, що зжате’ (об’єктна назва) можна вважати рефлексом праслов’янськ. *žēnъ – девербатива праслов’янськ. *žęti, *žьnъ, який виводять з праіндоєвропейськ. *guhen- (*g^when-) ‘бити’ (того ж, що, на думку Фр. Славського, мотивував і праслов’янськ. *gъnati)¹⁴.

Етимологічно омонімічні йому українськ. діал. **жень**², **жинь** ‘драбина для вилізання на дерева для видобування меду’, а також російськ. нижньгородськ., костромськ. **жень**¹ ‘бортницький ремінь’, ‘драбини, ремені для видобування меду’, ‘мотузка з петлею, за допомогою якої бджоларі лазять по деревах, щоб дістати мед диких бджіл’, ймовірно, можна вивести з праслов’янськ. *žēnъ – девербатива праслов’янськ. *žęti, *žьnъ ‘жати, жму’ (< праіндоєвропейськ.

¹¹ ЕСУМ, т. 5, с. 536-537; ЭССЯ, т. 27, с. 96; A. Walde, *Vergleichendes Wörterbuch...*, B. 1, S. 715.

¹² ЕСУМ, т. 3, с. 272, 247; ЭССЯ, т. 15, с. 20-21; М. Фасмер, *Этимологический словарь...*, т. II, с. 489, 504; Fr. Sławski, *Słownik etymologiczny...*, t. IV, s. 76-77, 248; V. Machek, *Etymologický slovník...*, s. 265; H. Schuster-Šewc, *Historisch-etymologisches Wörterbuch...*, S. 808-809; P. Skok, *Etimologijski rječnik...*, knj. 2, s. 309-310; F. Bezlaž, *Etimoloski slovar...*, t. II, s. 245; A. Walde, *Vergleichendes Wörterbuch...*, B. 2, S. 392.

¹³ ЕСУМ, т. 5, с. 593; ЭССЯ, т. 24, с. 172; М. Фасмер, *Этимологический словарь...*, т. 4, с. 71; V. Machek, *Etymologický slovník...*, s. 530; P. Skok, *Etimologijski rječnik...*, knj. 3, s. 479-480; A. Walde, *Vergleichendes Wörterbuch...*, B. 1, S. 742.

¹⁴ Великий тлумачний словник сучасної української мови, Київ 2005, с. 366; ЕСУМ, т. 2, с. 188-189; М. Фасмер, *Этимологический словарь...*, т. 2, с. 36, 47, 60; Fr. Sławski, *Słownik etymologiczny...*, t. I, s. 299; V. Machek, *Etymologický slovník...*, s. 595; БЕР, т. 1, s. 565-566; P. Skok, *Etimologijski rječnik...*, knj. 3, s. 678; A. Walde, *Vergleichendes Wörterbuch...*, B. 1, S. 679.

*gem- ‘охоплювати, стискати’). Серед балтійських мов з ними споріднені литовськ. *gepū̃s* ‘мотузяна драбина’, поряд із *geinū̃s*, латиськ. *dzenis, dzeinis* ‘тс.’ із семантикою зняття дії¹⁵.

Не знайдено чіткого поділу для поширення дієслівних рефлексів прамовних діалектизмів, зафіксованих у зонах межування з білоруськими та російськими говірками. Так, в українській мові відмічено рефлекс праслов'янськ. **naligati* як результат складання префікса **na-* з дієсловом **ligati* (< праіндоєвропейськ. **leig-*, **leiġ* ‘в'язати’) – **налигати** ‘накинути мотузку на роги (бика, корови)’. В східнослов'янському ареалі зустрічаються діалектизми російськ. кубанськ. **налыгать** ‘одягати на биків налигач (повід) або прив'язувати мотузкою за роги биків, корів та ін.’ і білоруськ. турівськ. **налыгаць** ‘нанизати; (мотузкою, шворкою) прив'язати, нав'язати; натягувати’, але, судячи з їхнього кореневого вокалізму, а також враховуючи українське походження кубанських говірок, ці лексеми запозичено з української мови¹⁶.

Тут доречно пригадати українськ. **лигати** ‘накидати мотузку на роги вола’, **лигатися** ‘сходитися з кимось, зв'язуватися, з'єднуватися’, білоруськ. **лыгаць** ‘нанизувати; зв'язувати; начеплювати мотузку на роги худобі’ (можливо, запозичене з української мови), які виводяться з праслов'янськ. **ligati*. Його кореляти спостерігаємо у латинськ. *ligo, ligare*, албанськ. *lith* ‘зв'язувати, переперезувати’, *lidhe* ‘зв'язок, пута’. Для них спільною вихідною праформою вважається праіндоєвроп. **leig-*, **leiġ-* ‘в'язати’¹⁷.

Серед прамовних рефлексів в українських та білоруських діалектах трапляються також дієслова стану, як, наприклад, виключно східнослов'янські континуанти праслов'янськ. **nydēti* / **nyditi*: українськ. **нидіти, нидію** ‘животіти, знемагати, нудьгувати’, ‘слабшати’, (рідкісн.) ‘жалітися, нити’, полтавськ. **нидіти** ‘томитися, знемагати, виснажуватися’, буковинськ. ‘танути, в'янути (про рослину)’, якому відповідають білоруськ. північно-західн. **ныдзіць** ‘нудити, нити, боліти’, турівськ. ‘клянчити; задихатися (без кисню)’, гродненськ. ‘капризувати’. Українські етимологи вважають **nydēti* / **nyditi* похідними від праслов'янськ. **nyti* ‘хиріти, нидіти’, пов'язаного з **nav̥s* ‘мрець; смерть’, спорідненого з латиськ. *nāvēt* ‘умертвляти’, литовськ. *pūvyti* ‘тс.’, грецьк. *νενευκέσαι* ‘помирати’, що, врешті, сягають праіндоєвропейськ. **nāḡ-*, **nəḡ-*, **nū* ‘мучити; стомлювати(ся)’. Насмілимося стверджувати, що білоруські відповідники цього

¹⁵ ЕСУМ, т. 2, с. 188-189, 193; *Словарь русских народных говоров*, вып. 9, Ленинград 1972, с.129; ЕСУМ, т. 2, с. 189, 193; М. Фасмер, *Этимологический словарь...*, т. 1, с. 419; т. 2, с. 36, 59; V. Machek, *Etymologický slovník...*, s. 595; P. Skok, *Etimologijski rječnik...*, knj. 3, s. 678-679; A. Walde, *Vergleichendes Wörterbuch...*, B. 1, S. 572.

¹⁶ ЕСУМ, т. 3, с. 229-230; ЭССЯ, т. 22, с. 168-169; М. Фасмер, *Этимологический словарь...*, т. 2, с. 494; Fr. Sławski, *Słownik etymologiczny...*, t. IV, s. 252; A. Walde, *Vergleichendes Wörterbuch...*, B. 2, S. 400.

¹⁷ ЕСУМ, т. 3, с. 229-230; ЭССЯ, т. 15, с. 87; М. Фасмер, *Этимологический словарь...*, т. 2, с. 494; Fr. Sławski, *Słownik etymologiczny...*, t. IV, s. 252; A. Walde, *Vergleichendes Wörterbuch...*, B. 2, S. 400.

рефлексу займають території, історично заселені також носіями українських говірок¹⁸.

Продовжимо розгляд праслов'янських діалектизмів української мови лексемами, що мають відповідники зі значенням суб'єкта дії, у східнослов'янському ареалі. Зафіксоване на Закарпатті та в житомирському Поліссі **гук** 'стрілка цибулі', 'свиняче рило', а також білоруськ. **гук** '(великий) паросток, пагін', 'невелика гілка' і російськ. північн. **гук** 'мис, що видається вузькою смугою в море, озеро, річку' визначаються як рефлекси праслов'янськ. *gukъ (спорідненого з *guśь, *guža) – суфіксального похідного з праіндоєвропейськ. *geu- 'гнути; схиляти, кривити, робити опуклим'¹⁹. Ізогlossen, що пов'язує ці лексеми, має переривчастий характер і спрямована на захід – північний схід європейської частини східнослов'янського ареалу.

Відад'єктивне утворення праслов'янськ. *zolz / *zola відображено в українськ. закарпатськ. **зола** 'холодний вологий вітер восени чи навесні' та в білоруськ. **золь** 'сира, волога погода', діалектн. **зала**, **залша** 'тс.', що сформували українсько-білоруську ізогlossenу. Її компоненти зіставляються з німецьк. kühl 'прохолодний', латинськ. gelū 'холод, мороз'. Праіндоєвропейським витоком цього діалектизма вважають *gel(ə)- 'холод, холодно, замерзати'²⁰.

Розглянемо рефлекс праіндоєвропейськ. *mezg- 'в'язати' > праслов'янськ. *mězguъ, який належить українським та російським говіркам: це українськ. **мизгир**, **мизгир** 'тарантул, Lycosa singoriensis' та російськ. вологодськ, в'ятськ., пермськ., кузбаськ. **мизгирь**, пов'язані чергуванням кореневого голосного з новгородськ. **мазгарь** 'павук' (< праслов'янськ. *mazgarь). Їх вважають спорідненими з литовськ. mezgù, mėgsti 'зав'язувати, в'язати', латиськ. māzgas, mazgs 'вузол', давньовірхньонімецьк. māsca 'петля', давньоісландськ. mǫskvi, прагерманськ. *mēscō²¹. Якщо у східнослов'янському ареалі віддієслівні назви позначають суб'єкт дії, германські та балтійські відповідники є об'єктними назвами.

Прикладом назви об'єкта дії є ускладнений суфіксом -ѣжа девербатив праслов. *ѣса, що походить від основи незасвідченого дієслова ранньопраслов'янськ. *ѣkt'і 'гнути, згинати, скласти петлею, кільцем', яке фахівці виводять з праіндоєвропейськ. *ank- 'гнути'. Семантично до *ѣса є близьким литовськ. ānka 'петля', 'мережа'²².

¹⁸ ЕСУМ, т. 4, с. 85, 91, 116, 12; ЭССЯ, т. 26, с. 55-56, 66-67; М. Фасмер, *Этимологический словарь...*, т. II, с. 92, 35; V. Machek, *Etymologický slovník...*, s. 330; F. Bezlaj, *Etimoloski slovar...*, т. II, s. 216; A. Walde, *Vergleichendes Wörterbuch...*, B. 2, S. 316.

¹⁹ ЕСУМ, т. 1, с. 505, 511; ЭССЯ, т. 7, с. 169, 224; М. Фасмер, *Этимологический словарь...*, т. 1, с. 422-423; Fr. Sławski, *Słownik etymologiczny...*, т. I, s. 281; БЕР, т. I, с. 281; J. Pokorný, *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, B. 1, S. 555.

²⁰ ЕСУМ, т. 2, с. 275; ЭССЯ, т. 31, с. 209; A. Walde, *Vergleichendes Wörterbuch...*, B. 2, S. 301.

²¹ ЕСУМ, т. 3, с. 458; ЭССЯ, т. 18, с. 228-229; М. Фасмер, *Этимологический словарь...*, т. II, с. 619-620; J. Pokorný, *Indogermanisches etymologisches...*, B. 1, S. 746.

²² ЕСУМ, т. 6, с. 564-565; ЭССЯ, т. 6, с. 61; И.И. Срезневский, *Материалы для словаря древнерусского языка*, т. 3, Санкт-Петербург 1912, с. 1675; М. Фасмер, *Этимологический словарь...*, т. IV, с. 571; A. Walde, *Vergleichendes Wörterbuch...*, B. 1, S. 60.

Поле фіксації *ѣса – у діалектах східнослов'янських мов: українськ. діал. **јача** 'отвір у жорнах, в яке сиплють зерно' (поліськ.), староруськ. **ча** 'зв'язок, скріплення' (XV ст.), російськ. **яча** 'вічко, отвір' (псковськ.). Отже, спільним елементом для всіх значень є 'отвір як один з багатьох інших', а значення 'зв'язок' можна віднести до більш пізніх семантичних похідних, засвідчених у поліських говірках української мови.

Праїндоевропейськ. *leik²³ – 'залишати' мотивував праслов'янськ. *līxъ 'який залишається, зайвий' за напрямком: *leik-so > *līše (порівняльний ступінь середнього роду) > *līšenъ (> **лише не**); що відбилося у російськ. олонецьк., петрозаводськ. **лишень** 'тільки що, зараз; ледь, лише' та в українськ. **лишень** 'тс'.²³

Переривчасту українсько-російську ізоглосу утворюють рефлекси праслов'янськ. *orběti – дієслова стану, похідного від типової східнослов'янської основи *orbъ, пізніше витісненої церковнослов'янізмом. Праформа *orběti сягає, на думку Юліуса Покорного, праїндоевропейського кореня *orbho- з комплексним значенням 'сирота, слуга; робота'. У староруській мові це **робѣти** (XVII ст.) 'відчувати невпевненість у собі, втратити бадьорість, боятися', російськ. **робеть** 'відчувати страх від невпевненості в собі', діал. **робеть** 'стосовно плодкових дерев: хворіти, страждати', українськ. полтавськ. **рябіти** 'боятися'.²⁴

Найбільша з лексико-семантичних груп праслов'янських діалектизмів, що відобразилися в усіх трьох сучасних східнослов'янських мовах, – назви предметів ремісничо-побутової культури – складається з девербативів, утворених від основ дієслів фізичного впливу. Так, праслов. *melъna, первинно ад'єктивне похідне із суфіксом -ъn- від дієслова праслов. *melti (< праїндоевропейськ. *mel- / *mol- 'молоти, розтирати'), піддане субстантивації. Його значення еволюція частково завершилася ще за праслов'янської доби і в цьому стані збереглася у зонах архаїки східнослов'янських мов: російськ. діал. **мельна́** 'млин' (псковськ.), **мѣльня** 'млин, млинок', українськ. сумськ., чернігівськ. **Мѣльня** (**Мелень**), назва притоку р. Сейм, білоруськ. північно-західн. **мѣльня** 'невелика кладка снопів'.²⁵ Очевидно, що найбільш давніми слід вважати значення 'знаряддя дії' псковського діалекту російської мови та 'об'єкт дії' північно-західної

²³ ЕСУМ, т. 3, с. 249, 252-253; *Словарь русских...*, 1981, т. 17, с. 91; М. Фасмер, *Этимологический словарь...*, т. II, с. 505; Fr. Sławski, *Słownik etymologiczny...*, t. IV, s. 237-239; H. Schuster-Šewc, *Historisch-etymologisches Wörterbuch...*, S. 843; БЕР, т. III, с. 435-436; P. Skok, *Etimologijski rječnik...*, knj. 2, s. 294-295; F. Bezlaž, *Etimoloski slovar...*, t. II, s. 140; A. Walde, *Vergleichendes Wörterbuch...*, B. 2, S. 396.

²⁴ ЕСУМ, т. 5, с. 98-99, 152; ЭССЯ, т. 32, с. 113; М. Фасмер, *Этимологический словарь...*, т. III, с. 427, 453; V. Machek, *Etymologický slovník...*, s. 419; H. Schuster-Šewc, *Historisch-etymologisches Wörterbuch...*, S. 1228; P. Skok, *Etimologijski rječnik...*, knj. 3, s. 91-92; J. Pokorný, *Indogermanisches etymologisches...*, b. 2, s. 781-782; A. Walde, *Vergleichendes Wörterbuch...*, B. 1, S. 183.

²⁵ ЕСУМ, т. 3, с. 489, 505; ЭССЯ, т. 18, с. 93; В.И. Даль, *Толковый словарь живого великорусского языка*, т. 2, Санкт-Петербург – Москва 1905, с. 828; *Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе награнічча*, т. 3, Мінск 1982, с. 57; М. Фасмер, *Этимологический словарь...*, т. II, с. 597; V. Machek, *Etymologický slovník...*, s. 302; H. Schuster-Šewc, *Historisch-etymologisches*

Білорусі як архаїчних зон Східної Славії; українська назва річки **Мельня**, зумовлена значною кількістю млинів, розташованих на її берегах, має вторинне значення і належить до порівняно інноваційних ареалів.

Заслужують на пильну увагу межові діалекти, зокрема російсько-білоруські. Наприклад, співвідносний з дієсловом *motati (праслов. *mōtъ < *mesti < індоєвропейськ. *meč-, *mečə- ‘рухати’) праслов’янський іменник з суфіксом -olъ / -olъ на позначення об’єкта *motolъ / *motolъ відмічено сучасною російсько-білоруською ізоглосою. Це насамперед іменник у формі множини російськ. діал. **мотолы** ‘панчохи, зв’язані з конопляної пряжі, моту’ (прибайкальськ.) та білоруськ. гродненськ. **Мотоль** (озеро басейну Прип’яті, м. Гродно)²⁶, а також селище **Мотоль** Брестської області. Враховуючи, що частина Брестської області (Берестейщини) охоплює північ поліських українських говірок, можна вважати топонім **Мотоль** приналежністю також і української мови.

Механічне зарахування деяких українських діалектних слів до південноросійського наріччя спостерігаємо при аналізі рефлексів праслов’янськ. *ēd-men (< *jasti ‘їсти’ < *ēd-ti, *ēdmъ < праіндоєвропейськ. *ēd- / *ed-). В його структурі актуалізувався елемент ‘об’єкт дії’, що був успадкований праслов’янськ. *ēdmę, род. в. *ēdmene. У староруській мові XVI-XVII ст.ст. цей іменник у формі множини **ѣмена** набув значення ‘зерно, призначене для їжі і для корму худоби’, а за нового часу зустрічається лише в діалектах: російськ. діал. **ѣмены** (множ.) ‘зерна, залишені для прокорму людей та худоби’ (донськ., курськ., тверськ., костромськ., прибалт.), **ѣмины** ‘хліб’, **ѣмины** жін. р. множ. ‘те, що призначене для їжі’ (тверськ., псковськ.), **ѣмья** ‘їжа’ (Новозибків, Сураж, Стародуб, Мглин), **ѣмье** ‘їжа’ та білоруськ. діал. **ѣмь** ‘вживання в їжу, їжа’, **ѣма** ‘їстивне’, **ѣмя** ‘призначене для їжі’, ‘їжа, харч’, **ѣміна** ‘харчі’²⁷. Вказані Володимиром Далем історичні українські місцевості Брянщини, до яких належать ці слова, а також курські діалектні елементи, зафіксовані Федотом Філінім, можна, на нашу думку, також віднести і до українських діалектизмів.

Цінну інформацію одержуємо від прамовних українських рефлексів, що мають кореляти у давніх мовах. Наприклад, прамовний діалектизм українськ. бойківськ. **кринутися** ‘взятися, схопитися’, співвідносний з праслов’янськ. *kriti, *krętatī ‘бути в круговому русі, крутитися, насилу йти, зрушувати, скручувати’,

Wörterbuch..., S. 934-935; P. Skok, *Etimologijski rječnik*..., knj. 2, s. 444; F. Bezlaj, *Etimoloski slovar*..., t. II, 189; БЕР, т. III, s. 729-730; A. Walde, *Vergleichendes Wörterbuch*..., B. 2, S. 284.

²⁶ ЕСУМ, т. 3, с. 520-521; ЭССЯ, т. 20, с. 49; М. Фасмер, *Этимологический словарь*..., с. 663-664; V. Machek, *Etymologický slovník*..., s. 306; H. Schuster-Šewc, *Historisch-etymologisches Wörterbuch*..., S. 956; P. Skok, *Etimologijski rječnik*..., knj. 2, s. 410-413; F. Bezlaj, *Etimoloski slovar*..., t. II, s. 197; J. Pokorný, *Indogermanisches etymologisches*..., B. 1, S. 732; A. Walde, *Vergleichendes Wörterbuch*..., B. 2, S. 252.

²⁷ ЕСУМ, т. 2, с. 325; ЭССЯ, т. 6, с. 41, 53-54; В.И. Даль, *Толковый словарь*..., т. 1, с. 519; М. Фасмер, *Этимологический словарь*..., т. II, с. 18; Fr. Sławski, *Słownik etymologiczny*..., t. I, s. 569-570; V. Machek, *Etymologický slovník*..., s. 173; P. Skok, *Etimologijski rječnik*..., knj. 1, s. 776-777; F. Bezlaj, *Etimoloski slovar*..., t. I, s. 229; J. Pokorný, *Indogermanisches etymologisches*..., B. 1, S. 287-288.

утворено від дієслівної індоєвропейської праоснови *k_urī-ne- < *kert- ‘крутити, скручувати’. Серед давніх мов йому відповідають давньоруськ., русько-церковнослов’янськ. **крьнити, кренути** ‘купити, взяти; вкрасти’. Утворення *k^uī-ne- охопило ряд індоєвропейських мов: давньоіндійськ. kṛīṇāti ‘купувати’, грецьк. κέρννμι ‘продавати (на вивіз)’, давньоіранськ. srenim ‘купувати’²⁸. Від прамови український діалектизм успадкував узагальнене значення руху, ускладнене елементами різкості та стрімкості.

Рефлекси праслов’янськ. *lěръ > **леп** знаходимо як в українських (‘нечистота на тілі, спітнілий бруд’, ‘лупа’ – житомирськ., кубанськ., західнополіськ.), так і в центральноболгарських діалектах: **л’опъ** – презирливе ‘велика нога’. Семантична відокремленість цих лексем пояснюється первинною семантикою вихідного дієслова праслов’янськ. *lєrati ‘обдирати, знімати оболонку’, що належало до гнізда праіндоєвропейськ. *lєr- ‘обдирати, обривати’. Важко погодитися з версією, згідно з якою українськ. **леп** виводиться з праслов’янськ. *lěръ, *lьръ (< *lьрѣti ‘липнути’), адже у південно- і західнослов’янських відповідниках є відсутніми елементи значення бруду, шаруватості, притаманних позначуванню об’єктам²⁹.

Мовна база праслов’янськ. *navěť / *navetъ – назви об’єкта дії, утвореної від *vejati (< праіндоєвропейськ. weik- ‘звиватися, дмухати’ або *uī-, *uei- ‘крутити, гнути’), також виявилася ширшою за східний ареал. Українськ. бойківськ. **навіть** ‘віха, мала смерічка як знак, що в даному місці не дозволяється пасти’ (пов’язане з **віт**, **витися**) та російськ. алтайськ. **навет** ‘тин (іноді обмазаний з одного боку глиною)’, забайкальськ. **наветь** ‘покрівля на чотирьох стовпах, без стінок, під якою зберігають домашній інвентар’ утворюють, на нашу думку, етимологічне гніздо з сербськ. **навет** ‘купа снігу, кучугур’ (Тупижниця, Милошак)³⁰. Розмаїття значень діалектизмів містить спільний елемент ‘об’єкт дії’, ‘те, що навіяно, покрито’. Їхня ізоглоса має південнослов’янсько-східнослов’янську конфігурацію з кінцевою точкою в алтайському діалектному ареалі.

Відголоски праслов’янськ. *č^blpti (або, за ЕСУМ, *č^blpti) ‘плести’, звідки пізніше ‘плестися (плентатися)’ і ‘плести (базикати)’, утворюють східно – західно-

²⁸ ЕСУМ, т. 3, с. 116-117; ЭССЯ, т. 12, с. 160-162; т. 13, с. 74-75; М. Фасмер, *Этимологический словарь...*, с. 392; Fr. Sławski, *Słownik etymologiczny...*, t. III, s. 208-209; P. Skok, *Etimologijski rječnik...*, knj. 2, s. 191; БЕР, т. III, s. 2; J. Pokorny, *Indogermanisches etymologisches...*, B. 1, S. 287-288, 648.

²⁹ ЕСУМ, т. 3, с. 222-223; ЭССЯ, т. 14, с. 217-219, 224-225; Фасмер М., *Этимологический словарь...*, с. 484, 499; Fr. Sławski, *Słownik etymologiczny...*, t. IV, s. 163-164, 275, 342; V. Machek, *Etymologický slovník...*, s. 263; H. Schuster-Sewc, *Historisch-etymologisches Wörterbuch...*, S. 827; P. Skok, *Etimologijski rječnik...*, knj. 2, s. 297-298; F. Bezlaj, *Etimoloski slovar...*, t. II, s. 134; БЕР, т. III, s. 365-367; A. Walde, *Vergleichendes Wörterbuch...*, B. 2, S. 403.

³⁰ ЕСУМ, т. 1, с. 406-407; т. 4, с. 16; ЭССЯ, т. 23, с. 230; М. Фасмер, *Этимологический словарь...*, т. I, с. 38; V. Machek, *Etymologický slovník...*, s. 565-569, 678; P. Skok, *Etimologijski rječnik...*, knj. 3, s. 588-589, 600-601; БЕР, т. I, s. 158; J. Pokorny, *Indogermanisches etymologisches...*, S. 1120-1121.

слов'янську дієслівну ізоглосу: українськ. **човпти** (розмовн.) 'іти, важко переступаючи ногами', 'бити; повторювати, вивчаючи щось напам'ять; багато читати', житомирськ. **човпти** 'плентатися'; діал. 'розуміти', подільськ. **човпти** 'сваритися', білоруськ. **чаўпці** (Вітебськ) 'говорити нісенітницю, говорити те саме, товкти' та словацьк. діалектн. *čulpat* 'са 'плентатися, невпевнено ходити'. Їх вважають спорідненими з литовськ. *kilpoti* 'робити петлі, заплутуватися', латиськ. *ciļpūt* 'робити петлі; плести гачком'. Щодо походження праслов'янськ. **čьlpti* існують дві точки зору: його виводять або з праіндоєвропейськ. *skelr-* 'різати, розколювати', або вважають, що ця праформа сягає праіндоєвропейськ. **k^hl̥r-* / *k^hl̥er-* 'хапати'. В ракурсі індоєвропейської типології утворення більш пізнього значення 'розуміти' як розколу, розщеплення, проникнення (в об'єкт), так і 'розуміння', 'пізнання' як охоплення обидві гіпотези виглядають прийнятними³¹.

Щодо українськ. діал. **дара** 'дар', співвідносного зі старослов'янськ. **дара** 'милість', існує думка як про достатньо раннє, морфологічно досить цікаве утворення: його виводять з праслов'янськ. **dara*, яке продовжує праіндоєвропейськ. **dōra* (< **dō-*, **dō-у*). Додамо також, що за структурою набутого значення українське **дара** демонструє об'єктність ('те, що дарують') і координує з грецьк. *δωρα* 'подарунок'³². Припускаємо, що українські та російські етимологи, які не вважали поморанське *dara* праслов'янським діалектизмом, могли перекласти вираз **b^hožw dara**, як і старослов'янське **дара божия** 'милість, милосердя (боже)'. Франтишек Славський, нагадавши поморанський текст Фрідріха Лоренца: **Zb^ho-žē je b^hožw dara** 'dar', тим самим дав нам підстави окреслити українсько-кашубську ізоглосу³³.

Також привертають увагу українські праслов'янські діалектизми, помічені **в усіх трьох ареалах** слов'янського мовного світу. Звернімося до українського прамовного діалектизму **ємний**. Як відомо, праіндоєвропейськ. **em-* 'брати' зумовило появу праслов'янського дієслова **ęti*, *jęmō*, *jęmati*, яке, в свою чергу, мотивувало утворення прикметника праслов'янськ. **jьmьпъjь*. Про роздвоєння семантики **jьmьпъjь* свідчать його рефлексії у слов'янському діалектному світі: якщо у македонськ. діал. **емен** 'тихий, лагідний, безневинний', чеськ. *jemný* 'дрібний, тонкий, приємний, чуйний, ніжний', діалектн. літомишльськ. 'хвацький', словацьк. *jemný* 'дрібний, тонкий, приємний, ніжний', польськ. варшавськ. *jemny*, *jamny* 'хороший, м'який, приємний, добродушний', російськ. свердловськ. **имный** 'приручений, смирний, такий, якого легко впіймати (про свійсь-

³¹ ЕСУМ, т. 6, с. 337; ЭССЯ, т. 4, с. 143-144; Fr. Sławski, *Słownik etymologiczny...*, t. I, s. 116; *Słownik prasłowiański*, Wrocław 1976, t. II, s. 222.

³² ЕСУМ, т. 2, с. 12; ЭССЯ, т. 4, с. 189; М. Фасмер, *Этимологический словарь...*, т. I, с. 484; Fr. Sławski, *Słownik etymologiczny...*, t. I, s. 137; *Słownik prasłowiański*, t. II, s. 346-348; V. Machek, *Etymologický slovník...*, s. 80; A. Walde, *Vergleichendes Wörterbuch...*, B. 1, S. 814.

³³ S. Ramult, *Słownik języka pomorskiego czyli kaszubskiego*, cz. II, oprac. i wstępem opatrzyła H. Horodyska, Kraków 1993, s. 61-62.

ких тварин)’ демонструється об’єктний зміст праформи, то в українському **ємний** ‘місткий, уклади́тий’ – суб’єктний (тобто ‘той, що приймає, містить у собі’)³⁴. Значення прикметника **ємний**, відмінне від інших слов’янських слів, дає підстави вважати його семантичним діалектизмом.

Помічено також утворення віддієслівних назв з актуалізованим значенням ‘процес’ або ‘результат дії’. Скажімо, староукраїнськ. закарпатськ. **ятя** ‘полон’, співвідносно зі словенськ. *jétye* ‘в’язниця’, чеськ. рідкісн. *jetí* ‘взяття’, давньоруськ., церковнослов’янськ. **ѣтикъ** ‘взяття в полон’, російськ. **ятие** ‘взяття, ловитва’, виводиться з праслов’янськ. **ętye* < **ęti* (**ĵtmō* < *īm*- ‘брати’ < праіндоєвропейськ. **em-* ‘тс.’)³⁵. Кореляти праслов’янськ. **ętye* утворюють дискретну південно – західно-східнослов’янську ізоглосу.

Загальнослов’янського поширення набули рефлексі прамовного **bajidlo* / **bajidlja*, похідного з суфіксом -*dl-* від основи дієслова **bajiti* (< праслов’янськ. **bajati* < праіндоєвропейськ. **bhā-*). Це (на жаль, відмічені обмеженою кількістю словників) словенськ. *bajilo* ‘чаклунство, змова’ (ім’я результату дії), староукраїнськ. **баиля**, **байля** ж.р. ‘знахарка, чаклунка’, українськ. лайливе **байло**, **байла** ‘ворожити’, російськ. **байло** ‘базіка’ (ім’я діяча). Тут диференціація значення **bhā-* перебуває в залежності від ареалу відмічених лексем³⁶.

Висновки та перспективи дослідження

1. Семантико-словотвірний аналіз праслов’янських діалектизмів, відмічених в українській мові, послужив базою для встановлення актуальних особливостей значеннєвої деривації даної групи праслов’янізмів.
2. Нами досліджено зосереджені здебільшого в діалектних зонах України праслов’янські рефлексі, що належать самостійним частинам мови: іменники, прикметники, дієслова, а також союз / частка **лише**.
3. Праіндоєвропейські корені, які лягли в основу утворення праслов’янських діалектизмів, мають дієслівний характер і позначають різні види фізичної дії (присвоєння / відторгнення, переміщення, деформації, поверхневої дії, стану), а також мовлення.
4. Праслов’янські девербативні іменники об’єднуються в семантичні групи назв осіб, представників флори та фауни, знарядь та місць праці, предметів

³⁴ ЕСУМ, т. 2, с. 296-297; ЭССЯ, т. 8, с. 224-225, 230; М. Фасмер, *Этимологический словарь...*, т. I, с. 311; т. II, с. 19, 128; Fr. Sławski, *Słownik etymologiczny...*, т. I, s. 450-451; V. Machek, *Etymologický slovník...*, s. 183-184; P. Skok, *Etimologijski rječnik...*, knj. 1, s. 716; F. Bezlaž, *Etimoloski slovar...*, т. II, 22; 229-230; БЕР, т. I, s. 494-495; A. Walde, *Vergleichendes Wörterbuch...*, B. 1, S. 124.

³⁵ ЕСУМ, т. 2, с. 296-297; ЭССЯ, т. 6, с. 73; т. 8, с. 224-225, 230; М. Фасмер, *Этимологический словарь...*, т. I, с. 311; т. II, с. 19, 128; Fr. Sławski, *Słownik etymologiczny...*, т. I, s. 450-451; V. Machek, *Etymologický slovník...*, s. 183-184; P. Skok, *Etimologijski rječnik...*, knj. 1, s. 716; F. Bezlaž, *Etimoloski slovar...*, т. II, s. 22; 229-230; БЕР, т. I, s. 494-495; A. Walde, *Vergleichendes Wörterbuch...*, B. 1, S. 124.

³⁶ ЕСУМ, т. 1, с. 117, 127; ЭССЯ, т. 1, с. 137, 144; *Słownik prasłowiański*, т. 1, s. 182; V. Machek, *Etymologický slovník...*, s. 22; A. Walde, *Vergleichendes Wörterbuch...*, B. 2, S. 123.

побуту, а також позначень стану та процесу дії. При формуванні віддієслівних імен твірні індоєвропейські праоснови активізували в своїй структурі елементи значення суб'єкта, його стану, об'єкта, знаряддя, рідше – результату, місця та виду дії.

5. Досліджені прикметники, мотивовані дієсловами впливу та стану, належать до оцінної групи лексики. Їхні основи містять актуалізовані елементи 'ознака за дією'. Зафіксована частка / союз **лише** являє собою застиглу форму порівняльного ступеня прикметника, який успадкував дієслівну основу відторгнення.
6. У східному ареалі слов'янських мов відмічено особливий зміст імен, які сягають індоєвропейських праоснов: якщо російські та українські рефлексии демонструють відносно схожі значення з розбіжностями на рівні модифікацій, то в білоруських діалектах спостерігаємо суттєві відмінності з більш глибокими семантичними трансформаціями (суб'єкт – об'єкт, знаряддя – об'єкт та ін.).
7. Проаналізовані дієслова – прамовні діалектизми позначають різні види переміщення, праці, фізичного впливу та стану. Їх визначаємо як похідні від індоєвропейських праоснов із семантикою різноманітних рухів та фізичного впливу: з'єднання, присвоєння, деформації. Ці основи зазнавали семантичного звуження з актуалізацією диференційних елементів значеннєвої структури.
8. Поширення праслов'янських діалектизмів української мови зосереджено переважно в буковинських, закарпатських, бойківських говірках, західнополіських, прикордонних із білоруськими, діалектах, у зонах, що межують з російськими брянськими, курськими, донськими діалектами.
9. Праслов'янські діалектизми представлено на карті Східної Славії ізоглосами, що охоплюють зони архаїки усіх трьох мов: тут бачимо три ізоглосних угруповання – українсько-білоруські, українсько-російські та українсько-білорусько-російські переривчасті ізоглоси.
10. Праслов'янські діалектизми української мови (та їхні кореляти) локалізуються переважно в рамках східнослов'янського континууму. Серед відповідників – архаїзми російські (крім уже згаданих прикордонних): північно-західні (псковські, новгородські, олонецькі, петрозаводські говірки), північно-центральноні (вологдські, костромські, ярославські говірки), північно-східні (пермські, камські, в'ятські говірки) й східні (пензенські, самарські, саратовські говірки) з окремими крапковими зонами Південного Сибіру та Забайкалля. Наявність значно дистанційованих відповідників у межах Східної Славії має генетичне підґрунтя. У білоруській мові кореляти належать здебільшого північно-, середньо- та південно-східним поліським говіркам, схожість яких з українськими діалектизмами має переважно контактні причини.
11. Як видно з наведеного матеріалу, українсько-західнослов'янські ізоглоси представлено значно скромніше, ніж східнослов'янські, їхнє поширення обмежується острівними ареалами польської, кашубської, чеської, словацької...

кої мов. Відповідники українських праслов'янських діалектизмів серед південнослов'янських мов представлено одиничними лексемами, які також не мають великих ареалів (болгарська, сербська, словенська, македонська мови). Наявність співвідносних праслов'янських діалектизмів може свідчити про особливості правовного діалектного ландшафту та міждіалектні контакти праслов'ян.

12. Виявлені кореляти праслов'янських діалектних елементів з давніми і сучасними балтійськими (литовськими, латиськими), германськими (німецькими, ісландськими), кельтськими (кімрськими, ірландськими), а також грецькими та латинськими етимологічно спорідненими словами можуть наблизити дослідників до розуміння взаємодії правовних діалектів індоєвропейської сім'ї та міграції носіїв давніх мов.

СКОРОЧЕННЯ НАЗВ МОВ І ДІАЛЕКТІВ

Алтайськ. – алтайський, білоруськ. – білоруська, бойківськ. – бойківський, болгарськ. – болгарська, брестськ. – брестський, брянськ. – брянський, буковинськ. – буковинський, варшавськ. – варшавський, вологодськ. – вологодський, воронезьк. – воронезький, в'ятськ. – в'ятський, германськ. – германська, грецьк. – грецька, гродненськ. – гродненський, давньоісландськ. – давньоісландська, давньоруськ. – давньоруська, діал. – діалектне, донськ. – донський, закарпатськ. – закарпатський, західн. – західний, іркутськ. – іркутський, ісландськ. – ісландська, камськ. – камський, кімрськ. – кімрська, костромськ. – костромський, красноярськ. – красноярський, кубанськ. – кубанський, кузбаськ. – кузбаський, курськ. – курський, латиськ. – латиська, литовськ. – литовська, літомишльськ. – літомишльський, македонськ. – македонська, новгородськ. – новгородський, нововірхньонімецьк. – нововірхньонімецька, олонецьк. – олонецький, пензенськ. – пензенський, пермськ. – пермський, петрозаводськ. – петрозаводський, північно-західн. – північно-західний, подільськ. – подільський, польськ. – польська, праіндоєвропейськ. – праіндоєвропейська, праслов'янськ. – праслов'янська, прибайкальськ. – прибайкальський, прибалтійськ. – прибалтійський, ранньопраслов'янськ. – ранньопраслов'янська, рідкісн. – рідкісне, російськ. – російська, русько-церковнослов'янськ. – русько-церковнослов'янська, рязанськ. – рязанський, саратовськ. – саратовський, сербськ. – сербська, середньоірландськ. – середньоірландська, сибірськ. – сибірський, словенськ. – словенська, староруськ. – староруська, старослов'янськ. – старослов'янська, тверськ. – тверський, турівськ. – турівський, українськ. – українська, церковнослов'янськ. – церковнослов'янська, чеськ. – чеська, ярославськ. – ярославський.

References

- Bezljaj F., *Etimoloski slovar slovenskega jezika*, t. I-IV, Ljubljana 1976-2005.
- Bylgarski etimologichen rechnik, syst. V.I. Georgiev i dr., t. 1-8, Sofiya 1971-2017.
- Chernysh T.O., *Slov'yans'ka leksyka v istoriko-etimolohichnomu vysvitlenni*, Kyiv 2003.
- Dal' V.I., *Tolkovyy slovar' zhivogo velikorusskogo yazyka*, t. 1-4, Moskva 1955.
- Etimologicheskyy slovar' slavyanskikh yazykov: Praslavyanskiy leksicheskiy fond*, t. 1-4, Moskva 1974-2018.
- Etimolohichnyy slovnyk ukrayins'koyi movy*, t. 1-6, Kyiv 1982-2012.
- Fasmer M., *Etimologicheskyy slovar' russkogo yazyka*, t. 1-4, Moskva 1986.
- Kubryakova E.S., *Glagoly deystviya cherez ikh kognitivnye kharakteristiki*, [v:] *Logicheskyy analiz yazyka. Modeli deystviya*, Moskva 1992.
- Kurkina L.V., *Leksika kak istochnik rekonstruktsii dinamiki dialektnykh otnosheniy na karte praslavyanskogo yazyka*, [v:] *O semiotike i yeye issledovatele: Pamyati Margarity Ivanovny Lekomtsevoy*, Tartu 2019.
- Kurkina L.V., *Slavyanskoye slovo vo vremeni i prostranstve*, Moskva 2021.
- Machek V., *Etimologický slovník jazyka českého a slovenského*, Praha 1957.
- Martynov V.V., *Semanticheskiye arhaizmy na yuzhnoslavyanskoy yazykovoy periferii*, [v:] *Arealnyye issledovaniya v yazykoznanii i etnografii*, Leningrad 1977.
- Nechytaylo I.M., *Istoriya i typolohiya praslav'yans'kikh deverbativiv*, Kyiv 2011.
- Pokorny J., *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, B. 1-2, Bern – München 1959-1965.
- Ramult S., *Słownik języka pomorskiego, czyli kaszubskiego*, cz. II, oprac. i wstępem opatrzyła H. Horodyska, Kraków 1993.
- Schuster-Šewc H., *Historisch-etymologisches Wörterbuch der ober- und niedersorbischen Sprache*, Bautzen 1978.
- Skok P., *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, knj. 1-4, Zagreb 1971-1974.
- Sławski Fr., *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. 1-5, Kraków 1952-1982.
- Sloŭnik belaruskikh gavorak paŭnochna-zahodnyay Belarusi i yaye pagranichcha*, t. 1-5, Minsk 1979-1986.
- Slovar' russkikh narodnykh govorov*, vyp. 1-52, Leningrad – Sankt-Peterburg 1961-2023.
- Slovnyk ukrayins'koyi movy XVI – pershoi polovyny XVII st.*, vyp. 15, L'viv 2010.
- Słownik prasłowiański*, red. F. Sławski, t. 1-8, Wrocław 1974-2001.
- Sreznevskiy I.I., *Materialy dlya slovary drevnerusskogo yazyka*, t. 3, Sankt-Peterburg 1912.
- Trubachev O.N., *O praslavyanskikh leksicheskikh dialektizmach serbo-luzhitskikh yazykov*, [v:] *Serbo-luzhitskiy lingvisticheskiy sbornik*, Moskva 1963.
- Trubachev O.N., *Praslavyanskoye leksicheskoye nasledie i drevnerusskaya leksika dopismennogo perioda*, [v:] *Etimologiya. 1991-1993*, Moskva 1994.
- Trubachev O.N., *Regionalizmy russkoy leksiki na fone ucheniya o praslavyanskom leksicheskomy dialektizme*, [v:] *Russkaya regional'naya leksika XI-XVII vv.*, Moskva 1987.
- Varbot J.J., *Praslavyanskiye dialektizmy, gapaksy slavyanskikh yazykov i odnositelnaya khronologiya leksiki rekonstruiyemogo praslavyanskogo leksicheskogo fonda*, [v:] *Slavyanskoye yazykoznanie. Doklady rossiyskoy delegatsii. XVI Mezhdunarodnyy s'ezd slavistov*, Moskva 2018.
- Varbot J.J., *Russkiye dialektnyye dopolneniya k praslavyanskim rekonstruktsiyam i etimologiyam*, [v:] *Dzieje Słowian w świetle leksyki. Pamięci Profesora Franciszka Sławskiego*, Kraków 2002.

Velykyy tлумachnyy slovnyk suchasnoyi ukrayins'koyi movy, Kyiv 2005.

Vendina T.I., *K probleme tsentral'nogo i marginal'nogo arealov Slavii*, „Voprosy yazykozna-niya” 1997, № 2.

Vendina T.I., *Obscheslavyanskiy lingvisticheskiy atlas i lingvisticheskaya geografiya*, [v:] *Slavyanskoye yazykoznanіye. XII Mezhdunarodnyy s'ezd slavistov*, Moskva 1998.

Walde A., *Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen*, ed. by Julius Pokorny vol. 1-3, Berlin 1927-1932 (reprint 1973).

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРА

Ірина Нечитайло – доктор філологічних наук, професор, Київський національний лінгвістичний університет, професор кафедри східної і слов'янської філології. **Публікації останніх років:** **книга:** *Історія і типологія праслов'янських девербативів*, Київ: Видавничий центр КНЛУ, 2011. **Статті:** *Індоевропейський арктикль і семантична реконструкція*, „Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО КНЛУ” 2016, вип. 32, с. 94-97; *Діалектні архаїзми Македонії в загальнослов'янській ретроспективі*, „Studia Slawistyczne. Etnolingwistyka i komunikacja międzykulturowa” 2017, vol. 4, s. 263-270; *Феномен праслов'янського діалектизму в порівняльно-історичній парадигмі*, «Система і структура східнослов'янських мов» 2017, вип. 12, с. 48-59; *Динаміка семантичних змін праслов'янського дієслова на українському ґрунті*, „Плугатар мовознавчої ниви”, Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго 2019, с. 56-63; *Кореляти праслов'янських potіna loci в сучасних діалектах*, „Ad orbem per linguas”, Київ: Видавничий центр КНЛУ 2021, с. 260-262; *Біля витоків східнослов'янської етимології*, «Лінгвістичні дослідження» 2021, вип. 54, т. II, с. 3-12.

ORCID: 0000-0001-8595-5874

Email: vnech@i.com.ua

Анатолій Загнітко (*Anatolii Zahnitko*), Елла Кравченко (*Ella Kravchenko*)
Донецький національний університет імені Василя Стуса

ПОЕТИКА ІМЕННОСТІ ТА БЕЗІМЕННОСТІ У ХУДОЖНЬОМУ ТЕКСТІ (ЧАСТИНА I. ІМ'Я VS ТИМЧАСОВА БЕЗІМЕННІСТЬ)

The Poetics of Nameness and Namelessness within Artistic Text (Part I. Name vs. Temporary Namelessness)

ABSTRACT: The article is devoted to the problem of interaction between nameness and namelessness within artistic text. Various means of designating the objects of artistic space that are named or remain nameless are identified. The phenomenon of the temporal namelessness (the absence of a proper name for an artistic object at a certain stage of text unfolding) is analysed. The author proves the significant role of temporary (complete / incomplete / false) namelessness for the interpretation of the imagery of the poetonym, plot dynamics and the poetics of text. The movement from nameness to namelessness leads to the transformation (transformation, regression, degradation, change of appearance or essence, etc.) of the artistic image. It is proved that the complete / partial loss of the name marks the stage of the poetonym evolution and makes it possible to transform the proper name into a connotonym or a symbol. The interpretation of the complicity of temporal *nameness* – *namelessness* in textual formation with the definition of the reasons and motivations for the name denial always works for the interpretation of the integrity.

KEYWORDS: nameness, namelessness, poetics, text, connotonym

Провідні ідеї поетонімології укорінені у поетиці *іменності*, під якою розуміємо наявність імені в художнього об'єкта, та *безіменності*, тобто відсутності імені. Безіменність осмислюється шляхом зіставлення художніх об'єктів, які отримали ім'я або залишились не названими. Парадоксально, але поряд із численними сучасними ономастичними дослідженнями, присвяченими власним іменам (далі ВІ) літературних творів (*поетонімам*), праці, де здійснюється скрупульозний аналіз безіменності, залишаються поодинокими. Це можна пояснити уявною логічністю думки про те, що автор обирає безіменність для тих об'єктів, які знаходяться на периферії образної системи літературного твору. Проте проблема безіменності є значно ширшою, навіть глобальною, оскільки замовчування імені слід вважати одним із найбільш виразних образотвірних і текстотворю-

вальних засобів через невідповідність відмови в звичайному (загальноприйнятому) позначенні денотата. Висловлена думка перегукується з позицією Миколи Бондаря: «Проникнення в сутність і функції Безіменності можливі лише завдяки проникненню в сутність і функції Імені та навпаки»¹. Вирішення проблеми полягає не в розмежуванні **іменності** – **безіменності**, а у встановленні взаємодії обох процесів у літературному творі.

Окремі праці вітчизняних і зарубіжних філософів і філологів пов'язані з проблемою безіменності. До таких уналежнюємо міркування Павла Флоренського стосовно імені як «формули особистості, ключа до складу й побудови особистого вигляду»² і втрати імені, яка співвіднесена з розладом особистості, яка, на погляд П. Флоренського, «нерідко супроводжується втратою ім'ям його осередкового місця. Елементи особистого життя послаблюють свої зв'язки з ім'ям, прагнучи до самостійності. Особистість розпадається і розкладається, причому ім'я перестає бути ясно усвідомлюваним корінним присудком Я, перестає бути ідеальною формою всього змісту особистого життя»³. Продуктивними для поезики безіменності стали ідеї Володимира Топорова щодо визначення опозицій персонажного простору *Бідної Лізи* Миколи Карамзіна, серед яких протиставлення **ім'яна** **речення** – **безіменність** фігурує поряд із опозиціями **центральный** – **периферійний**, **активний** – **пасивний**, **актуальний** – **потенціальний** та ін⁴. Вказані протиставлені ознаки художнього простору суттєво допомагають проаналізувати смислове, функційне та композиційне навантаження персонажів повісті та виявити *змістово-концептуальну* інформацію тексту. Значним теоретичним внеском у поетонімологічні дослідження стало виокремлення різних типів безіменності Наталією Васильєвою, хоча дослідниця не зауважує розбіжності між безіменністю та приховуванням імені, розрізняючи відсутність імені, незнання імені, анонімність і фіксує різні вияви безіменності з простеженням відповідних прийомів наречення, втрати, забуття, свідомого приховування й розкриття імені⁵.

Шляхи означування об'єктів художнього простору

Почнемо з азів поетонімології. Поява в літературному творі нового об'єкта потребує його означування, здійснюваного через вибір 1) імені або 2) безіменної номінації. Явище безіменності аж ніяк не дорівнює безобразності. Олександр

¹ Н. Бондарь, *Имя и Безымянность в контексте оппозиции норма – антинорма*, [в:] *Имя: внутренняя структура, семантическая аура, контекст. Тезисы международной научной конференции*, ч. 1, Москва 2001, с. 22.

² П. Флоренский, *Имена: Сочинения*, Москва, Харьков 1998, с. 466.

³ Там само, с. 493.

⁴ В. Топоров, *«Бедная Лиза» Карамзина. Опыт прочтения: К двухсотлетию со дня выхода в свет*, Москва 1995, с. 125-145.

⁵ Н. Васильева, *Поэтика безымянности (по мотивам Милана Кундеры)*, [в:] *Имя: Семантическая аура*, Москва 2007, с. 159.

Потебня писав, що безобразність є «тимчасовим спокоєм думки (тоді як образність є новим її кроком), а рух більше привертає увагу й більше викликає дослідження, ніж спокій»⁶. Це твердження певною мірою пояснює зосередженість науковців на іменності в літературному тексті й нехтування безіменністю.

Якщо реалізується перший спосіб означування, то подання об'єкта в тексті 1) збігається: «Її звати **Ада Цитрина**, а його **Янус Марія Різенбокк**»⁷; «During his residence in London, the accomplished Prince **Florizel of Bohemia** gained the affection of all classes by the seduction of his manner and by a well-considered generosity»⁸ або ж 2) не збігається з присвоєнням імені: «[...] со стороны деревни Чмаровки, в Старгород вошел **молодой человек** лет двадцати восьми»⁹; «A **young lady, gloved and hatted, with a dust coat on**, is sitting in the window-seat with her body twisted to enable her to look out at the view»¹⁰.

Частотною є ситуація наречення, коли форма імені (означальне) випереджає включення в сюжетну дію персонажа, але цей прийом не пов'язаний з безіменністю. Так, у романі Володимира Набокова *Лолита* ім'я коханої Гумберта стає першим і останнім словом твору. Історію нерозділеного кохання починає лірична мелодія: «**Лолита**, свет моей жизни, огонь моих чресел. Грех мой, душа моя. **Ло-ли-та**: кончик языка совершает путь в три шажка вниз по небу, чтобы на третьем толкнуться о зубы. **Ло. Ли. Та**»¹¹. Такі засоби поетики імені, як повтор, анафорична позиція, поділ на склади, парцеляція, артикулювання застосовуються для «вчуття в звукову плоть» (П. Флоренський) імені *Лолита*, яке освітлює життя Гумберта. Друге 'народження' *Лолиты* – наділення іменем втіленого образу, тобто злиття звукової оболонки з об'єктом, який досі існував відсторонено. Ім'я з'єднується з явленим образом у репліках Шарлотти й Гумберта: «„Это была моя **Ло**”, произнесла она, «а вот мои **лилии**».

«„**Да**”, сказал я, „да. Они дивные, дивные, дивные”»¹². Померла наречена *Аннабелла* відроджується і знаходить нове ім'я: *Ло*, перший склад *лилия* і «*да*» Гумберта – *Ло-ли-да*¹³.

Обидва способи номінування (представлення об'єкта збігається / не збігається з присвоєнням імені) сигналізують про еволюцію поетоніма. Якщо **референт (художній об'єкт)** – **означальне** синхронізовані, то зміст поетоніма розвивається

⁶ О. Потебня, *Из записок с теории словесности*, [в:] О. Потебня, *Естетика і поетика слова*, Київ 1985, с. 124.

⁷ Ю. Андрухович, *Перверзія*, Львів 2004, с. 23.

⁸ R. Stevenson, *The Suicide Club*, USA 2000, p. 20.

⁹ И. Ильф, Е. Петров, *Двенадцать стульев*, [в:] И. Ильф, Е. Петров, *Двенадцать стульев. Золотой теленок. Романы*, Одесса 1990, с. 33.

¹⁰ B. Shaw, *Heartbreak House*, Baltimore 1967, [в:] <https://genius.com/George-bernard-shaw-heartbreak-house-act-1-annotated> (17.06.2024).

¹¹ В. Набоков, *Лолита: Роман*, Краснодар 1991, с. 6.

¹² Там само, с. 36.

¹³ Е. Кравченко, *Поетика зв'язків і відношень імені – тексту – поетонімосфери: дис. ... д. філол. наук.*, Київ 2017, с. 382.

ся через накопичення варіантів, безонімних номінацій, художніх дескрипцій, перифраз, які нарощують семантичну структуру й забезпечують щільність поетоніма в тексті. Схожий шлях розвитку семантики проходить поетонім, започаткований непропріальною лекемою. Відмінність полягає в тому, що з першим вживанням ім'я має хоча б мінімальну образність, оскільки з'являється зарядженим текстовою енергією та забезпеченим деякими компонентами (зазвичай семами з мінімальною образністю на зразок 'стать', 'вік', 'професія' тощо або характеризувальними семами). Пор. : « – И, конечно, **скупающая дачная девица**, которую ты катал по этому болоту; <...> она была **художница**, училась в Строгановском училище живописи; **Истеричка**, должно быть; – А как ее звали? – **Руся**»¹⁴; «Im achtzehnten Jahrhundert lebte in Frankreich **ein Mann**, der zu den **genialsten und abscheulichsten Gestalten** dieser an genialen und abscheulichen Gestalten nicht armen Epoche gehörte... Er hieß **Jean-Baptiste Grenouille**...»¹⁵.

Тимчасова безіменність (безіменність → іменність)

Три останні процитовані контексти є зразками реалізації **тимчасової (непостійної)** безіменності, під якою розуміємо відсутність власного імені в художнього об'єкта на певному етапі розгортання тексту. У напрямку **безіменність → іменність** розвивається, наприклад, зміст антропоетоніма **Остап Бендер**. Знайомство читача з головним героєм роману Іллі Ільфа та Євгена Петрова *Дванадцять стільців* і наречення його ім'ям відбувається неодноразово. Остап Бендер з'являється в розділі **Великий комбинатор** – ця перифраза стане одним із найбільш яскравих образних засобів, які формують змістове наповнення імені: «В половине двенадцатого с северо-запада, со стороны деревни Чмаровки, в Старгород вошел **молодой человек лет двадцати восьми**». Далі оповідач вживає описові позначення «пешеход», «продавец астрологии», «молодой человек», «веселый молодой человек», «гость». І лише після того, як Остап Бендер поселяється в двірницькій, йому присвоюється ім'я: «Звали молодого человека **Остап Бендер**. Из своей биографии он обычно сообщал только одну подробность: “Мой папа, – говорил он, – был турецко-подданный”»¹⁶.

У романі Джона Фаулза *The Collector* героїня з шекспірівським ім'ям **Miranda Grey** (Міранда Грей) з'являється після багаторазового повтору таємничого еквівалента **She** (Вона). Фредерік Клегг навмисно замовчує сакральне для нього ім'я, оскільки **Вона** – недосяжне кохання. Далі парадигма антропоетоніма розширюється за рахунок щоденникових записів Фредеріка, де поки що невідома **Вона**

¹⁴ И. Бунин, *Темные аллеи*, [в:] И. Бунин, *Собрание сочинений в четырех томах*, т. IV, Москва 1988, с. 37.

¹⁵ P. Süskind, *Das Parfum. Die Geschichte eines Mörders*, Zürich 1985, S. 4, [in:] <https://bpb-us-e2.wpmucdn.com/sites.arizona.edu/dist/0/269/files/2024/01/ebook-german-patrick-suskind-das-parfum.pdf> (12.07.2024).

¹⁶ И. Ильф, Е. Петров, *Двенадцать стульев...*, с. 36.

позначається криптонімами **X**. – потім **M**., витонченим порівнянням зі вказівкою на вроду (**like a mermaid**); героїня непрямо ототожнюється з раритетним у Британії метеликом *Pale Clouded Yellow*, збагачується семами ‘невловна’, ‘рідкісна’ (сутність колекціонера метеликів Клегга якнайкраще розкриває лексема ‘**a rarity**’), ‘надзвичайно вишукана’ і нарешті постає прекрасним ім’ям **Miranda**, похідним від імені героїні трагікомедії Вільяма Шекспіра *Буря*, маленької доньки чарівника Просперо. Пор.:

When **she** was home from her boarding-school I used to see her almost every day sometimes [...]; I stood by the window and used to look down over the road over the frosting and sometimes I’d see **her**; In the evening I marked it in my observations diary, at first with **X**, and then when I knew her name with **M**; it was so beautiful, **like a mermaid**; Seeing her always made me feel like I was catching a **rarity**, going up to it very careful, heart-in-mouth as they say. **A Pale Clouded Yellow**, for instance; I always thought of her like that, I mean words like **elusive** and **sporadic**, and **very refined** – **not like the other ones**, even the pretty ones; her name as beautiful as herself, **Miranda**¹⁷.

По суті вже в прелюдії до імені образ Міранди постає завершеним у уявленні Фредеріка, оскільки через схожість з метеликом, винятковість, вишуканість героїня стає обраницею духовно спустошеного колекціонера-потвори (шекспірівське джерело імені залишається для Фредеріка таємницею через обмеженість його особистості).

До тимчасової часткової (неповної) безіменності уналежнюємо відсутність індивідуального (особистісного) імені в головного героя роману В. Набокова *Защита Лужина*, шахового генія, якого називають за прізвищем або помилковим (підставним) ім’ям **Антон**¹⁸. Нав’язливе повторення **Лужин** починається з першої фрази роману («Больше всего его поразило то, что с понедельника он будет **Лужиным**») і продовжується аж до фіналу. У багатьох ситуаціях використання прізвища замість індивідуального імені здається недоречним, проте цілеспрямовано обирається автором і сигналізує про перебування героя на межі світів і його беззахисність у світі реальному:

Лужин, – сказал он с деланной веселостью, – а, **Лужин**? – и под пледом мягко толкнул сына ногой; Мой бедный **Лужин**, – говорила она [дружина], нежно выдвигая губы, – мой бедный, бедный; Позволь, **Лужин**... Твое имя-отчество... Ах, кажется, помню, – **Антон**... **Антон**...

¹⁷ J. Fowles, *The Collector*, United Kingdom 1963, p. 4, [in:] <http://begin-english.ru/download/files/8/b/3/3/333ef6205c.pdf> (12.07.2024).

¹⁸ Э. Кравченко, «Пути» и функции безымянности в художественном тексте, «Вісник Донецького національного університету. Серія Б: Гуманітарні науки» 2011, вип. 2, с. 43-44, див. також: А. Zahnitko, Е. Kravchenko, *Relacje i połączenia w poetonimosferze: cechy wspólne i różnice*, «Przegląd Rusycystyczny» 2021, nr 4, s. 139-166.

та ін¹⁹. Ім'я з'являється лише у фінальній сцені, коли трагічна невідповідність героя, «человека другого измерения, особой формы и окраски, несовместимого ни с кем и ни с чем», реальності завершується його переходом у 'потойбічність', а ім'я **Александр Иванович** вже не має нічого спільного з тим, кого називали **Лужин**: «Дверь выбили. „Александр Иванович, Александр Иванович!“ – заревело несколько голосов. Но никакого Александра Ивановича не было»²⁰. Оскільки навмисно двозначна остання фраза тексту вказує на «неіснування героя поза грою і творчістю»²¹, відсутність особистісного імені (тимчасова неповна безіменність) у контексті роману (за винятком останніх двох речень) потрібно вважати значущим засобом формування й інтерпретації образу героя як 'беззахисного й душевно розгубленого перед дійсністю', 'особливого', 'неприспособленого до реального життя'.

Хибна безіменність як ознака авторської іронії

Нетрадиційним різновидом тимчасової безіменності є **хибна безіменність**, зумовлена грою автора з читачем. У такому випадку позиції оповідача й персонажів щодо наявності / відсутності імені виявляються суперечливими. Оповідач відмовляє персонажам в імені, проте вони діють всупереч волі (тактиці) наратора. Такий іронічний прийом спостерігаємо у поемі Миколи Гоголя *Мертвые души* стосовно позначення двох героїнь, які поширюють довірливі плітки про те, що **Чичиков** збирається викрасти губернаторську дочку. Введення безіменних героїнь у сюжет супроводжується детальним роз'ясненням невинуватості анонімності та визначенням її причин. Спочатку оповідач висловлює побоювання щодо наречення персонажів іменем, у тому числі вигаданим прізвищем або за чином:

Автор чрезвычайно затрудняется, как назвать ему обеих дам таким образом, чтобы опять не рассердились на него, как серживались встарь. Назвать выдуманною фамилией опасно. Какое ни придумай имя, уж непременно найдется в каком-нибудь углу нашего государства, благо велико, кто-нибудь, носящий его, и непременно рассердится не на живот, а на смерть [...]. Назови же по чинам – боже сохрани, и того опасней. Теперь у нас все чины и сословия так раздражены [...]. Достаточно сказать только, что есть в одном городе глупый человек, это уже и личность; вдруг выскочит господин почтенной наружности и закричит: „Ведь я тоже человек, стало быть я тоже глуп“, – словом, вмиг смекнет, в чем дело²².

¹⁹ В. Набоков, *Защита Лужина*, [в:] В. Набоков, *Собрание сочинений в четырех томах*, т. 2: *Защита Лужина. Подвиг*, Москва 1990, с. 111-116.

²⁰ Там само, с. 111-116.

²¹ А. Долинин, *Цветная спираль Набокова*, [в:] В. Набоков, *Рассказы. Приглашение на казнь. Роман. Эссе, интервью, рецензии*, Москва 1989, с. 463.

²² Н. Гоголь, *Мертвые души*, [в:] Н. Гоголь, *Полное собрание сочинений в 14 томах*, т. 6: *Мертвые души (Поэма)*, Москва 1951, с. 179, [в:] https://imwerden.de/pdf/gogol_polnoe_sobranie_sochineny_v_14_tomakh_tom06_1951__ocr.pdf (01.08.2024).

Прозорі натяки на дурість і безглуздя титулованих мешканців міста N перебиваються в роздуми, як уникнути неприємної ситуації впізнавання героїнь, й засвідчують удавану співзвучність оповідача із загальноновизнаною думкою мешканців:

А потому, для избежания всего этого, будем называть даму, к которой приехала гостья, так, как она называлась почти единогласно в городе N.: именно, **дамою приятною во всех отношениях**. Это название она приобрела законным образом, ибо, точно, ничего не пожалела, чтобы сделаться любезною в последней степени, хотя, конечно, сквозь любезность прокрадывалась, ух, какая юркая прыть женского характера! И хотя подчас в каждом приятном слове ее торчала, ух, какая булавка! А уж не приведи бог, что кипело в сердце против той, которая бы пролезла как-нибудь и чем-нибудь в первые. Но все это было облечено самою тонкою светскостью, какая только бывает в губернском городе. Всякое движение производила она со вкусом, даже любила стихи, даже иногда мечтательно умела держать голову, – и все согласились, что она, точно, **дама приятная во всех отношениях**. Другая же дама, то есть приехавшая, не имела такой многосторонности в характере, и потому будем называть ее: **просто приятная дама**²³.

У російськомовному культурному просторі вислів **дама приятная во всех отношениях** став крилатим і набув жартівливих і/або іронічних конотацій: «Про дуже люб'язну, ввічливу, дещо влєсливу жінку»²⁴. Проте образ, створений М. Гоголем, уміщує такі іронічні або навіть саркастичні характеристики, як 'уявна люб'язність', 'єхидність', 'підступність', 'удавана світськість', 'подвійність' і т. ін., отже, художня дескрипція **дама приятная во всех отношениях** (форма) цілеспрямовано суперечить значенню (змісту). У стислому іменуванні другої героїні – **дама просто приятная** – зацентровано насамперед на 'обмеженості' і 'вузьколобості' особи, що не претендує (на протигагу **даме приятной во всех отношениях**) на статус світської левиці міста N.

Авторська іронія полягає в тому, що тимчасово безіменні героїні ігнорують вибір оповідача й починають називати одна одну на ім'я. Таким чином формується образ ненадійного наратора, який виступає в ролі спостерігача, немовби відстороненого від тлумачення подій та характерів:

Нужно заметить, что **во всех отношениях приятная дама** была отчасти материалистка, склонна к отрицанию и сомнению и отвергала весьма многое в жизни. Здесь **просто приятная дама** объяснила, что это отнюдь не пестро, и вскрикнула: – Да, поздравляю вас: оборок более не носят. – Как не носят? – На место их фешончики. [...]

²³ Там само, с. 179.

²⁴ В. Мокиенко, Т. Никитина, *Большой словарь русских поговорок*, Москва 2007, с. 173.

- Нехорошо, **Софья Ивановна**, если всё фестончики.
- Мило, **Анна Григорьевна**, до невероятности; шьется в два рубчика: широкие проймы и сверху...²⁵.

У низці наступних контекстів онімні та безонімні номінації у мовленні оповідача перемежуються (пор., наприклад: «– Так у вас разве есть выкройка? – вскрикнула **во всех отношениях приятная дама** не без заметного сердечного движенья; Бедная **Софья Ивановна** не знала совершенно, что ей делать»); дами спілкуються, звертаючись на ім'я та по батькові. Досить важливо, що промовистими в гоголівському контексті стають не традиційні ввічливі звертання (особові імена), а якраз безонімні іменування **дама просто приятная – дама приятная во всех отношениях**, що віддзеркалюють ідею таких образів.

Схожий прийом використовує М. Гоголь у повісті *Шинель* для позначення **(одного) значительного лица**, який відмовив у допомозі **Акакию Акакиевичу** у пошуках вкраденої шинелі. Мелодраматичний епізод відвідування **Акакием Акакиевичем** важливого чиновника перетворюється на комічну ситуацію через обігрування контрастних безонімних номінацій (**одно значительное лицо – незначительное лицо**), іронічного зіставлення («не значительный в сравнении с другими, еще значительнейшими»), комічного ототожнення («незначительное есть значительное»), завдяки чому виникає гротескний образ посадовця. Пор. :

- А лучше всего, чтобы он обратился к **одному значительному лицу**, что **значительное лицо**, спишась и снесясь с кем следует, может заставить успешнее идти дело. Нечего делать, Акакий Акакиевич решил идти к **значительному лицу**. Какая именно и в чем состояла должность **значительного лица**, это осталось до сих пор неизвестным. Нужно знать, что **одно значительное лицо** недавно сделалось **значительным лицом**, а до того времени он был **незначительным лицом**. Впрочем, место его и теперь не почиталось **значительным** в сравнении с другими, еще **значительнейшими**. Но всегда найдется такой круг людей, для которых **незначительное** в глазах прочих **есть уже значительное**²⁶.

Комічне посилюється, коли в іменування **значительное лицо / значительный человек**, обране оповідачем, вривається голос персонажа:

К такому-то **значительному лицу** явился наш Акакий Акакиевич, и явился во время самое неблагоприятное, весьма некстати для себя, хотя, впрочем, кстати для **значительного лица**. **Значительное лицо** находилось у себя в кабинете и разговорился с одним недавно приехавшим старинным знакомым и товарищем детства.

²⁵ Н. Гоголь, *Мертвые души...*, с. 181.

²⁶ Н. Гоголь, *Шинель*, [в:] Н. Гоголь, *Полное собрание сочинений в 14 томах*, т. 3: *Повести*, Москва 1938, с. 163, [в:] https://imwerden.de/pdf/gogol_polnoe_sobranie_sochineny_tom03_1938__ocr.pdf (01.08.2024).

[...] Здесь надобно сказать, что **значительный человек** совершенно пригнул: ему было время, они давно уже с приятелем переговорили обо всем и уже давно перекладывали разговор весьма длинными молчаниями, слегка только потрепывая друг друга по ляжке и приговаривая: „Так-то, **Иван Абрамович!**” – „Этак-то, **Степан Варламович!**”²⁷.

Читач не має змоги з'ясувати, яке з імен по батькові (**Иван Абрамович – Степан Варламович**) належить **значительному лицу**, образ немовби роздвоюється, щоб з'явитися у фантастичному фіналі для створення гротескної антитези: привид **Акакия Акакиевича – бедное значительное лицо**:

Вдруг почувствовал **значительное лицо**, что его ухватил кто-то весьма крепко за воротник. Обернувшись, он заметил человека небольшого роста, в старом поношенном вицмундире, и не без ужаса узнал в нем Акакия Акакиевича. Лицо чиновника было бледно как снег, и глядело совершенным мертвецом. Но ужас **значительного лица** превзошел все границы, когда он увидел, что рот мертвеца покривился и, пахнувши на него страшно могилою, произнес такие речи: “А! так вот ты наконец! наконец я тебя того, поймал за воротник! твоей-то шинели мне и нужно! не похлопотал об моей, да еще и распек, – отдавай же теперь свою!” Бедное **значительное лицо** чуть не умер²⁸.

Як і у випадку з парою **дама приятная во всех отношениях – дама просто приятная** номінація **значительное лицо / значительный человек** домінує в парадигмі іменувань персонажа, що включає також римовані імена-‘самозванці’.

Тимчасова безіменність (іменність → безіменність)

Тимчасова безіменність, що має протилежний (зворотний) рух **іменність → безіменність**, потрактовується як втрата імені об'єктом на певному етапі розвитку сюжету. Такий шлях поетоніма не заважає його перетворенню в конотонім або в індивідуально-авторський / інтерлінгвальний / інтралінгвальний символ, хоча й свідчить про оригінальність перевтілення імені. Унікальну символізацію здійснено в такий спосіб: ім'я накопичує смисли, що з розгортанням тексту спричиняють його часткову / повну втрату. Парадоксальним чином ‘згасання’ поетоніма знаменує певну стадію еволюції: перевтілення в конотонім і / або символ. Так, у випадку із поетонімогенезом **Дмитрий Ионыч Старцев**²⁹ йдеться про тимчасову часткову безіменність, яка передбачає істотні зміни образу, спрямовані на руйнування особистості: традиційна трьохкомпонентна форма (ім'я –

²⁷ Там само, с. 165.

²⁸ Там само, с. 172.

²⁹ А. Чехов, *Рассказы, повести 1895-1903*, [в:] А. Чехов, *Собрание сочинений в двенадцати томах*, т. 9, Москва 1985, с. 156.

по-батькові – прізвище) з розвитком сюжету змінюється на однокомпонентне **Ионыч**³⁰. Пор.: «У него много хлопот, но все же он не бросает земского места; жадность одолела, хочется поспеть и здесь и там. В Дялиже и в городе его зовут уже просто **Ионычем**. «Куда это **Ионыч** едет?» или: „Не пригласить ли на консилиум **Ионыча**?»»³¹. Руйнація духовної особистості «призводить до часткової втрати імені, від якого ‘відокремлюються’ індивідуальне (особистісне ім’я) та родове (прізвище) і залишається зневажливе ‘по батькові’»³². Зредукований варіант із парадигми антропоетоніма виходить у щонайширший культурний простір у статусі конотативного антропоніма **Ионыч** ‘обиватель’, ‘користолюбець’, ‘бездуховна, морально спустошена людина’ та інтралінгвального символу **Ионыч** ‘людина, яка уособлює духовний розпад, деградацію особистості’.

Тимчасову повну безіменність, тобто остаточну втрату імені його носієм у процесі поступового розгортання сюжету, виявляє поетонім **Gregor Samsa**³³, який на шляху до символоутворення проходить стадії трансонімізації, втрати імені й людської сутності: антропоетонім **Gregor Samsa** → ентомопоетонім **Gregor / der Mistkäfer** ‘жук гнойовик’ → безонімні найменування **der Tier** ‘звір’ → **der Untier** ‘потвора’ / **es** ‘воно’ → **das Zeug** ‘річ’, ‘мотлох’³⁴ → інтерлінгвальний символ **Gregor Samsa** ‘самотня людина, яка відчуває себе винуватою перед абсурдною долею’³⁵. Огида й відчуження родини від Грегора (після стадії ожуківлення його сприймають як «sei sie bei einem **Schwerkranken** oder gar bei einem **Fremden**», ворожість і байдужість спричиняють метаморфозу імені-образу. Спочатку ентомологічні риси й інстинкти комах поєднуються з людським серцем, чутливістю головного героя. Ставлення членів сім’ї поступово призводить до втрати особистісних (не-Грегор), а потім загальнолюдських якостей (не-людина). Метаморфозу підкреслено системою номінацій, обраних для вираження ідеї перетворення й сприйняття нової зовнішності **Gregor Samsa** родиною: від загальних назв **der Mistkäfer, der Tier, der Untier** – до повністю знеособлювального **es**³⁶. Пор.:

Anfangs rief sie ihn auch zu sich herbei, mit Worten, die sie wahrscheinlich für freundlich hielt, wie „Komm mal herüber, alter **Mistkäfer**“ oder „Seht mal den alten **Mistkäfer**“; War er ein **Tier**, da ihn Musik so ergriff?; Ich will vor diesem **Untier** nicht den Namen meines Bruders aussprechen [...]; „Sehen Sie nur mal an, **es** ist krepirt; da liegt **es**, ganz und gar krepirt!“³⁷.

³⁰ Э. Кравченко, «Пути»..., с. 45.

³¹ А. Чехов, *Рассказы*, с. 157.

³² Э. Кравченко, «Пути»..., с. 47- 48.

³³ F. Kafka, *Die Verwandlung*, München 2014, S. 2 і далі.

³⁴ Э. Кравченко, «Пути»..., с. 50-55.

³⁵ Е. Кравченко, *Поетика*..., с. 34.

³⁶ Э. Кравченко, «Пути»..., с. 53-54.

³⁷ F. Kafka, *Die Verwandlung*..., S. 25.

Трансформація образу дійшла завершальної стадії: Грегор втрачає змогу бути людиною, називатися людським ім'ям і розуміє, що має зникнути. «Те, що він зник як людська істота і як брат, а тепер повинен зникнути як жук, стало смертельним ударом для Грегора», – констатує В. Набоков³⁸. Смерть Грегора у сприйнятті родини уособлює уречевлення героя, який перетворюється не лише в неживий, але й непридатний предмет: «[...] also darüber, wie das **Zeug** von nebenan weggeschafft werden soll, müssen Sie sich keine Sorge machen“»³⁹. Перетворення, спричинене нелюдським ставленням сім'ї, що паразитує на Грегорі, призвело до метаморфози людина – жук, неминучого розпаду особистості й тому, як наслідок, до втрати імені.

Еволюція образу на спіралі безіменності1 – іменності1 – безіменності2 – іменності2 – іменності1 як рух до конотонімізації

Генеza **безіменності** → **іменності** (**іменності** → **безіменності**) художнього об'єкта зумовлена ідейно-художньою концепцією твору й усвідомлюється як втілений авторський намір щодо зародження – існування (розвитку) образу в цілісному тексті. Буття художнього образу завжди спрямовано на зміни, зростання, своєрідну адаптацію, спричинену поступовим розгортанням подій і взаємозв'язком з іншими об'єктами вимисленого часопростору (складниками тексту й поетонімосфери). Унікальні модифікації, пов'язані з іменністю – безіменністю, відбуваються в повісті Михайла Булгакова *Собачье сердце*, де формуються специфічні відношення між компонентами поетонімосфери. Валерій Калінкін доповнює моделі семантичного трикутника Олександра Реформатського⁴⁰ й Олександри Суперанської⁴¹, пояснюючи взаємовідношення між описуваним у літературному творі об'єктом, який носить вибране письменником ім'я, і передаваним ним художнім змістом (образом)⁴². Спостереження В. Калінкіна стосуються присвоєння імені *Шарик* конкретному об'єкту та зв'язкам клички зі словами-мотиваторами (маленький, товстий, майже круглий: не ходить, а 'котиться')⁴³. Кличка **Шарик** у повісті *Собачье сердце* підтверджує, що змога «іменувати будь-яку дворняжку іменем **Шарик**» з'являється в результаті того, що зв'язки оніма з об'єктом, поняттям і словом 'собака' зберігаються, незважаючи на втрату первинних ознак⁴⁴. Жаліслива машиністочка називає бездомного пса першим згаданим 'собачим' ім'ям: «**Шарик**, а **шарик**... Чего ты скулишь, бедняжка?», хоча 'пробне' позначення ще не пройшло онімізацію. У «філософських»

³⁸ В. Набоков, *Франц Кафка. «Превращение»*, [в:] В. Набоков, *Лекции по зарубежной литературе*, Москва 2000, с. 360.

³⁹ F. Kafka, *Die Verwandlung*..., S. 31.

⁴⁰ А. Реформатский, *Введение в языковедение*, Москва 1996.

⁴¹ А. Суперанская, *Общая теория имени собственного*, Москва 2009, с. 126-135.

⁴² В. Калинин, *Поэтика онима*, Донецк 1999, с. 183.

⁴³ Там само, с. 186-191.

⁴⁴ Там само, с. 192.

сумнівах пса-дворянки («**Шарик**» она назвала его... Какой он, к черту, „**Шарик**”? **Шарик** — это значит круглый, упитанный, глупый, овсянку жрет, сын знатных родителей, а он лохматый, долговязый и рваный, шлейка поджарая, бездомный пес»⁴⁵ «репрезентована ситуація конфлікту між звичним для мовної свідомості мотивом найменування та реальними властивостями денотата»⁴⁶.

Віднайдення імені **Шарик** (**іменність1**) відбувається, коли пес визнає кличку 'своею', незважаючи на її розбіжність із зовнішністю: «— Фить-фить, — посвистал господин и добавил строгим голосом: — Бери! **Шарик, Шарик!**» — Опять "**Шарик**". Окрестили. Да называйте как хотите». В. Калінкін пише, що об'єктом мотивації тут стає «будь-який непородистий собака, дворяжка»⁴⁷. Бездомний, непородистий, безіменний пес отримує кличку та його називають навіть **господином Шариком**: «— Пожалуйте, **господин Шарик**, — иронически пригласил господин, и Шарик благоговейно пожаловал»⁴⁸. Шлях від **безіменності1** до **іменності1** прямує через онімізацію апелювання **шарик**, співвіднесеного з денотатом 'собака'.

Метаморфоза поетоніма пов'язана зі змінами в самому об'єкті після операції з 'олюднювання'. Піддослідна істота, втративши зовнішність ('образ') собаки, позбавляється імені та вже не може називатися, як раніше. Перехід від **іменності1** до **безіменності2** фіксують щоденникові записи доктора Борменталю про поступове перетворення тварини в людину:

Лабораторная собака приблизительно 2-х лет от роду. Самец. Порода — дворяжка. Кличка — **Шарик**; В моем и Зины присутствии **пес** (если **псом**, конечно, можно назвать) обругал проф. Преображенского по матери; из смотровой, где расхаживает это **существо**, слышатся явственно вульгарная ругань и слова "еще парочку"; **Он** стойко держится на задних лапах (зачеркнуто)... на ногах и производит впечатление маленького и плохо сложенного **мужчины**⁴⁹.

У спостереженнях Борменталю поєднано два види позначення **нового організма: Шарик** (за природою) — **существо** (за перетворенням): «мозг **Шарика** в собачьем периоде его жизни накопил бездну понятий; Но следует отметить понятливость **существа**»⁵⁰. Повторному віднайденню імені передую стадія **безіменності2**, яку відображають оцінні номінації зі значенням 'неповне олюднення': «**Человечек** [...] любовно поглядел на галстук, — Разве я просил мне операцию делать? — **человек** возмущенно **лаял**. — Хорошенькое дело! Ухватили **животную**, исполосовали ножиком голову, а теперь гнушаются; Вы ведь, так сказать, — **неожиданно появившееся существо, лабораторное...**»⁵¹.

⁴⁵ М. Булгаков, *Собачье сердце*, Москва 1995, с. 121-122.

⁴⁶ В. Калинин, *Поэтика...*, с. 192.

⁴⁷ Там само, с. 192.

⁴⁸ М. Булгаков, *Собачье сердце...*, с. 127.

⁴⁹ Там само, с. 158-162.

⁵⁰ Там само, с. 163-164.

⁵¹ Там само, с. 169-171.

Кореляція з оновленим денотатом визначає потребу в людському імені (рух **безіменність2** → **іменність2**). Ситуація вибору комічна, оскільки **лабораторное существо** висловлює бажання називатися **Полиграфом Полиграфовичем Шариковым**: «Фамилию я согласен **наследственную** принять». – «Как-с? **Наследственную?** Именно?» – «**Шариков**». Якщо в нареченні ім'ям по батькові **Полиграф Полиграфович** опосередковано бере участь **домком** («Домком посоветовал. По календарю искали, какое тебе, говорят, я и выбрал»), то прізвище **Шариков** є 'родовим', пов'язаним з об'єктом 'собака' й перенесеним на об'єкт 'людина'. Перехід **Шарик** (зоопоестонім) → **Шариков** (антропоестонім) знаменує явище афіксальної трансонімізації в межах складного процесу **іменність1** – **безіменність2** – **іменність2**, оскільки прізвище вмотивовано кличкою собаки. Специфіка трансонімізації полягає в тому, що рух в інший онімний клас виникає через зміни, що відбуваються в самому об'єкті, проте підстава для вибору однозначна: похідне **Шариков** умотивоване твірним **Шарик**. Схематичне зображення семантичного трикутника *Шарик* – *Шариков* прокоментовано В. Калінкіним аналогічно: «Лінія, що з'єднує ім'я *Шарик* з прізвищем *Шариков*, символізує словотвірну мотивованість останнього [...]»⁵².

Незважаючи на те, що ім'я **Полиграф Полиграфович Шариков** співіснує зі загальноприйнятими формами ввічливого або офіційного звертання. Пор.:

Если вам угодно, чтобы вас перестали именовать фамильярно «**Шариков**», и я, и доктор Борменталь будем называть вас «**господин Шариков**»; Вы, знаете, не нахальничайте, **мсье Шариков**!; Простите, профессор, **гражданин Шариков** совершенно прав; Предъявитель сего **товарищ Полиграф Полиграфович** действительно состоит заведующим подотделом очистки города Москвы от бродячих животных), контекстне оточення знижує образ «формирующегося, слабого в умственном отношении существа».

'Недорозвинення' підкреслено, наприклад, комічним поєднанням людського імені з лексикою на позначення собачих звичок (**пролаял, тьякнул, гавкнул, подвыл**), контекстними синонімами з негативною конотацією (**хулиган, болван, дикарь, прохвост, мразь, наглое существо, сукин сын**). Пор.:

И очень просто, – **пролаял Шариков** от книжного шкафа; Я воевать не пойду никуда, – вдруг хмуро **гавкнул Шариков** в шкаф та ін. Показово, що олюднення Шарикова не відбулося не тому, що об'єкт був собакою, а тому, що він став Климом Чугункиным. На переконання Преображенского (Но кто он – [...] Клим Чугункин (...) – вот что-с: две судимости, алкоголизм, «все поделитъ», [...] хам и свинья), у милейшого пса Шарика, перетвореного експериментальним шляхом у людину, виявилось «не собачье, а именно человеческое сердце. И самое паршивое из всех, которые существуют в природе»⁵³.

⁵² В. Калинин, *Поэтика...*, с. 195.

⁵³ М. Булгаков, *Собачье сердце...*, с. 195.

Еволюція образу нагадує колообертання: зворотне перевтілення **Шарикова** в собаку стає поверненням до ‘природного’ позначення **Шарик** (**іменність2** → **іменність1**). Рубежем перейменування є операція, після якої **Шариков** втрачає право називатися по-людськи. В епілозі звинувачений у вбивстві **Шарикова** професор **Преображенский** використовує ім’я **Шарик** щодо об’єкта ‘собака’, в цьому ‘статусі’ персонаж завершує існування: «[...] **какого такого Шарикова?** Ах, виноват, этого моего **пса...** которого я оперировал? [...] Высшее существо, важный песий благотворитель сидел в кресле, а **пес Шарик**, привалившись, лежал на ковре у кожного дивана»⁵⁴. Перетворення відбувається як зворотна трансонімізація **антропоетонім** → **зоопоетонім**, супроводжувана усіченням твірної основи. Поетонім здійснює ‘кругообіг’ до вихідного імені через стадії: 1) втрати клички **Шарик** → 2) наречення ім’ям **Шариков** → 3) повернення клички **Шарик**.

У *Словаре коннотативных собственных имен* Євгена Отіна зафіксовано декілька значень узуального конотативного літературного антропоніма з широкою знаністю (УКЛА2) *Шариков*:

1. Людина, яка вийшла зі соціальних низів; людина неосвічена, агресивно налаштована, нездатна до творчої діяльності, яка вміє лише віднімати та ділити між собі подібними.
2. Комуніст із нерозвиненим інтелектом, той, хто примітивно мислить.
3. Дурень, невіглас, нахаба; примітивна людина⁵⁵.

В. Калінкін вважає, що образ **Шарикова**, створений із безлічі вживань поетоніма, нарощує смисли від внутрішньої форми слова ‘**шарик**’ до символу **Шариков(ы)**. Використання власного імені **Шариков** «в інших (не булгаковських) текстах на позначення не персонажа художнього твору, а символу певного соціального явища» зумовлює потенційну змогу апелятивізації, і «першим кроком на цьому шляху стає допустимість вживання поетоніма у формі множини»⁵⁶. Міркування В. Калінкіна щодо символу **Шариков** близькі до позицій Є. Отіна, який назвав ‘інакомовні’ значення конотонімів **метафоричними або символічними**⁵⁷.

Незважаючи на збіг ознак, що забезпечують конотонімізацію, метафоризацію та символізацію імені художнього тексту, а також синхронне існування імені в найширшому культурному контексті у функції конотоніма й символу, вважаємо, що ці процеси мають диференційні властивості та потребують спеціальних розвідок. Залишивши за межами дослідження перетворення поетоніма **Шариков** у символ, спробуємо аргументувати його конотонімізацію в автохтонному тексті, тобто в тексті, в якому зароджується, розвивається й осмислюється поетонім.

⁵⁴ Там само, с. 208.

⁵⁵ Е. Отин, *Словарь коннотативных собственных имен*, Москва 2006, с. 415.

⁵⁶ В. Калинин, *Поэтика...*, с. 199-200.

⁵⁷ Е. Отин, *Словарь...*, с. 11.

Було доведено, що поетонім може отримати переносне значення й зазнати конотонімізації, що відповідає всім умовам, які застосовувані до перевтілених ВІ, не виходячи за межі 'свого' тексту⁵⁸. Через дослідження умов смислового розширення й 'виходу' в реальний онімний простір конотонімів літературного походження Є. Отін з'ясував, що здатність «бути "поліденотатним" – є показником того, що він [онім] стає чи вже став конотонімом»⁵⁹. У повісті М. Булгакова є ситуація, коли звукова оболонка **Шариков** «відокремлюється» від власника імені й поширюється на безліч подібних об'єктів, зберігаючи зв'язок із первинним референтом. Це момент визнання **Преображенским** своєї помилки: **милейшего пса превратит в такую мразь, что волосы дыбом встают**. Іменитий професор відмовляється **бросить коллегу [доктора Борменталья] в случае катастрофы**, з благородним пафосом проголошуючи: «Я – московский студент, а не **Шариков!**»⁶⁰. Контрастне протиставлення й самоототожнення **Преображенского** зі студентством як мірилом моралі дає змогу сприймати прізвище **Шариков** як образну номінацію. Очевидно, в запереченні **не Шариков** зреалізовано семантику УКЛА2 (1 і 3 значення), прямо вмотивовану змістовими компонентами ВІ **Шариков** та опосередковано – **Клим Чугункин** (джерело мотиву вторинної номінації: неосвічений і нахабний тип, **слабое в умственном отношении существо** і под.). У процитованому контексті відбувається оказіональна метафоризація оніма, яку визначають як «початковий етап розвитку узуальної конотації»⁶¹. Поліденотатність і переносне значення засвідчують подвійне життя імені **Шариков** у творі М. Булгакова. Оказіональна метафора має єдину реалізацію, однак, потрапляючи до глобального культурного контексту, конотонім **Шариков** розвиває семантичний потенціал, «розмножує» об'єкти й переходить до розряду узуальних інтралінгвальних одиниць із широким колом уживання.

Значеннєва сув'язь таких процесів еволюції художнього образу, як набуття імені, втрата імені, трансонімізація, конотонімізація, демонструє динамічний розвиток за спіраллю **іменність – безіменність**, зумовлений сюжетом, художньою організацією й творчим замислом письменника. Ідея тимчасової безіменності, що має напрямок **ім'я → безіменність**, засвідчує втрату поетонімом певних семантичних ознак і набуття інших (гіперболізованих, суперечливих, протилежних тощо). Рух від іменності до безіменності зумовлює перетворення (трансформацію, регрес, деградацію, зміну і т. ін.) художнього образу.

Сутність тимчасової безіменності, яка передуює іменності (рух у напрямку **безіменність → іменність**), пов'язана зі свідомим дочасним замовчуванням імені. Народжений образ, представлений різноманітними засобами номінування, наповнюється семами й конотаціями та нарешті укорінюється в уяві читача через

⁵⁸ Е. Кравченко, *Поэтика...*, с. 186-193.

⁵⁹ Е. Отин, *Коннотативные депозитонимы: условия их появления, смысловая структура и разновидности*, [в:] *Антология поэтонимологической мысли*, т. 1, Донецк 2008, с. 311-314.

⁶⁰ М. Булгаков, *Собачье сердце...*, с. 192.

⁶¹ Г. Лукаш, *Актуальні питання української конотоніміки*, Донецьк 2011, с. 80.

найбільш значущий і запам'ятовуваний компонент – ім'я, з яким відтепер отожднюється художній образ. Як виняток, потрібно витлумачувати найменування на кшталт **дама приятная во всех отношениях** – **дама просто приятная, значительное лицо**, які віддзеркалюють ідею образу та виявляються порівняно з ім'ям промовистішими та змістовнішими. Обидва шляхи іменування не заперечують генези поетоніма, який «може мати нескінченну кількість значень, тобто перетворитися на символ»⁶².

Потрактування співучасті **безіменності** – **іменності** в текстотворенні з визначенням причин і мотивацій відмови в імені завжди спрацьовує на потрактування поезики з урахуванням взаємодії обох процесів і спрямоване на адекватну інтерпретацію цілісності художнього твору. Вичерпне осмислення постійної безіменності в усьому розгалуженому розмаїтті засобів і прийомів, широкому спектрі номінацій-замінників власних імен вбачаємо за мету майбутніх досліджень.

References

- Andrukhovych Y., *Perverziya*, L'viv 2004.
- Bondar' N., *Imya i Bezymyannost' v kontekste oppozitsii norma – antinorma*, [v:] *Imya: vnutrennyaya struktura, semanticheskaya aura, kontekst: Tezisy mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii*, ch. 1, Moskva 2001.
- Bulgakov M., *Sobach'ye serdtse*, Moskva 1995.
- Bunin I., *Temnyye allei*, [v:] I. Bunin, *Sobraniye sochineniy v chetyrekh tomakh*, t. IV, Moskva 1988.
- Chekhov A., *Rasskazy, povesti 1895-1903*, [v:] A. Chekhov, *Sobraniye sochineniy v dvenadtsati tomakh*, t. 9, Moskva 1985.
- Dolinin A., *Tsvetnaya spiral' Nabokova*, [v:] V. Nabokov, *Rasskazy. Priglaseniye na kazn'. Roman. Esse, interv'yu, retsenzii*, Moskva 1989.
- Florenskiy P., *Imena: Sochineniya*, Moskva 1998.
- Fowles J., *The Collector*, United Kingdom 1963, [in:] <http://begin-english.ru/download/files/8/b/3/3/333ef6205c.pdf>.
- Gogol' N., *Mertvyye dushi*, [v:] N. Gogol', *Sobraniye sochineniy v 14 tomakh*, t. 6: *Mertvyye dushi (Poema)*, Moskva 1951, [v:] https://imwerden.de/pdf/gogol_polnoe_sobranie_sochineniy_v_14_tomakh_tom06_1951__ocr.pdf.
- Gogol' N., *Shinel'*, [v:] N. Gogol', *Sobraniye sochineniy v 14 tomakh*, t. 3: *Povesti*, Moskva 1938, [v:] https://imwerden.de/pdf/gogol_polnoe_sobranie_sochineniy_tom03_1938__ocr.pdf.
- Il'f I., Petrov Ye., *Dvenadsat' stul'yev*, [v:] I. Il'f, Ye. Petrov, *Dvenadsat' stul'yev. Zolotoy telenok. Romany*, Odessa 1990.
- Kafka F., *Die Verwandlung*, München 2014.
- Kalinkin V., *Poetika onima*, Donetsk 1999.
- Kravchenko E., *Poetyka zv'yazkiv i vidnoshen' imeni – tekstu – poetonimosfery: dys.... d. filol. nauk*, Kyiv 2017.
- Kravchenko E., „Puti” i funktsii bezymyannosti v khudozhestvennom tekste, „Visnyk Donets'koho natsional'noho universytetu. Seriya B: Humanitarni nauky” 2011, vyp. 2.

⁶² В. Калинин, *Поэтика...*, с. 115-116.

- Zahnitko A., Kravchenko E., *Relacje i połączenia w poetonimosferze: cechy wspólne i różnice*, „Przegląd Rusycystyczny” 2021, N 4.
- Lukash H., *Aktual'ni pytannya ukrayins'koyi konotonimiky*, Donetsk 2011.
- Mokiyenko V., Nikitina T., *Bol'shoy slovar' russkikh pogovorok*, Moskva 2007.
- Nabokov V., *Frants Kafka*, [v:] V. Nabokov, *Lektsii po zarubezhnoy literature*, Moskva 2000.
- Nabokov V., *Zashchita Luzhina*, [v:] V. Nabokov, *Sobraniye sochineniy v chetyrekh tomakh*, t. 2: *Zashchita Luzhina. Podvig*, Moskva 1990.
- Nabokov V., *Lolita: Roman*, Krasnodar 1991.
- Otin Y., *Konnotativnyye depoetonimy: usloviya ikh poyavleniya, smyslovaya struktura i raznovidnosti*, [v:] *Antologiya poetonimologicheskoy mysli*, t. 1, Donetsk 2008.
- Otin Y., *Slovar' konnotativnykh sobstvennykh imen*, Moskva 2006.
- Potebnya O., *Iz zapysok z teorii slovesnosti*, [v:] O. Potebnya, *Estetyka i poetyka slova*, Kyiv 1985.
- Reformatskiy A., *Vvedeniye v yazykovedeniye*, Moskva 1996.
- Schaw B., *Heartbreak House*, Baltimore 1967, [v:] <https://genius.com/George-bernard-shaw-heartbreak-house-act-1-annotated>.
- Stevenson R., *The Suicide Club*, Dover Publications 2000.
- Superanskaya A., *Obshchaya teoriya imeni sobstvennogo*, Moskva 2009.
- Süskind P., *Das Parfum. Die Geschichte eines Mörders*, Zürich 1985, [in:] <https://bpb-us-e2.wpmucdn.com/sites.arizona.edu/dist/0/269/files/2024/01/ebook-german-patrick-suskind-das-parfum.pdf>.
- Toporov V., „*Bednaya Liza*” Karamzina. *Opyt prochteniya: K dvukhsotletiyu so dnya vykhoda v svet*, Moskva 1995.
- Vasil'yeva N., *Poetika bezymyannosti (po motivam Milana Kundery)*, [v:] *Imya: Semanticheskaya aura*, Moskva 2007.

ПРО АВТОРІВ

Анатолій Загнітко – доктор філологічних наук, професор, Донецький національний університет імені Василя Стуса, Професор кафедри загального та прикладного мовознавства і слов'янської філології. **Публікації: книги:** Загнітко А., Гнатюк Л. *Когнітивно-концептуальні та функційно-прагматичні вияви міжперсональних дискурсів у міжкультурному просторі: монографія*, Вінниця: ТВОРИ 2020, 136 с.; *Прийменниково-просторова семантика в сучасних інтерпретаціях: граматичний і лексикографічний виміри*, „Матице српске” 2021, nr 100, с. 169-187. **Статті** *Формальний і функційний вокатив: комунікативно-граматичні студії*, „Slavia (časopis pro slovanskou filologii)” 2021, Roč. 90, Sešit 2, s. 202-219; Загнітко А., Краснобаєва-Чорна Ж., *Емотивний профіль гніву в українській фразеології*, „Przegląd Wschodnioeuropejski” 2020, XI/2, с. 433-444; *Prepositional paradigmaticity: semantics and positionality*, „Лінгвістичні студії Linguistic Studies” 2023, Вип. 46, с. 17-35.

ORCID: 0000-0001-7398-6091

Email: a.zagnitko@gmail.com

Елла Кравченко – доктор філологічних наук, доцент, Донецький національний університет імені Василя Стуса, доцент кафедри загального та прикладного мовознавства і слов'янської філології. **Публікації: книги:** *Словник власних імен поетичних текстів Василя Стуса*, Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса 2020, 288 с.; *Имя как элемент текста и поэтонимосферы: поэтика связей и отношений: монография*, Вінниця: ДонНУ ГЛОБУС-ПРЕС 2015, 388 с. **Статті:** Zahnitko A., Kravchenko E., *Relacje i połączenia w poetonimosferze: cechy wspólne i różnice*, "Przegląd Rusycystyczny" 2021, nr 4 (176), s. 136-162; *Узуальні та okazionalні конотоніми у поетичних текстах Василя Стуса*, «Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Філологія» 2021, № 52, Т. 2, с. 98-101; *Історико-культурні імена в поезії Василя Стуса: зміст, роль, призначення*, «Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського» 2021, т. 32 (71), № 6, ч. 2. с. 22-28.

ORCID: 0000-0001-6821-3940

Email: ella.krav4enko@gmail.com

Зоряна Куньч (*Zoriana Kunch*)

Львів, Національний університет «Львівська політехніка»

РОЗВИТОК ЛЕКСИЧНОЇ СПОЛУЧУВАНOSTИ ДЕТЕРМІНОВАНОЇ ЛЕКСИКИ НА ПРИКЛАДІ ТЕРМІНА *ИНФЕКЦИЯ*

Development of the Lexical Connectivity of Determined Vocabulary on the Example of the Term “Infection”

ABSTRACT: This research aims to analyze the development of lexical conjugation of deterministic lexemes in the journalistic style of the literary language, with the term *infection* employed as an example. The material for the research was the context of its use on the electronic news resource “Ukrainian Pravda” for the period 2020-2022. The research methodology combines corpus and linguistic methods. Based on analysis of the material selected, we state that the term vocabulary becomes an integral part of journalistic discourse, organically functioning in it and testifying to a high level of its intellectualization. Thanks to the extensive involvement of deterministic lexemes, the authors achieve the maximum presentation accuracy and reproduce the linguistic realities of a modern educated society. The changes in the lexical conjugation of the lexeme *infection*, which we discovered as a result of this study, confirm that the term vocabulary contributes to the realization of the author’s creative ideas; deterministic vocabulary in journalistic discourse not only serves to denote relevant scientific concepts but also contributes to the creation of a specific stylistic effect, strengthening the artistic expressiveness, saturating a text with expression.

KEYWORDS: term, deterministic lexeme, lexical connectivity, linguistic meaning, journalistic discourse.

Вступ

В сучасному високотехнологічному суспільстві спостерігаємо високий рівень інтелектуалізації мови, відтак лексико-семантична мовна система зазнає численних трансформацій, пов’язаних, зокрема, з високим рівнем лексичної інтерференції, із семантико-стилістичними модифікаціями лексем, із змінами лексичної сполучуваності слів тощо. Важливою ознакою нинішньої мовної організації є нівелиція характерних ознак функційних стилів літературної мови, що супроводжується широким залученням наукових термінів, які традиційно вважалися характерною рисою наукового стилю мови, до публіцистичного та художнього

стилю, надаючи їм певного «інтелектуального струменя»¹. Тому термін певною мірою втрачає свої типові характеристики, відбувається відносна трансформація його семантики, лексична сполучуваність термінної одиниці зазнає змін в умовах нових контекстів. На це звернула увагу відома українська мовознавиця Алла Коваль, влучно наголосивши на потребі розмежовувати різні поля: «термінологічне, де термін принципово нейтральний і має нульове стилістичне забарвлення, і нетермінологічне, де термін обов'язково втрачає свою нейтральність»².

Проблематика функціонування термінів у різних стилях мови стає предметом найновіших наукових розвідок в сучасній філології. Так, проаналізовано військові терміносполуки і військові метафори в офіційно-діловому документі та констатовано, що їхнє співіснування в одному контексті може демонструвати розширення дискурсивних практик³; досліджено лінгвістичну термінологію в контексті змін, що відбулися в лінгвістиці кінця XX – початку XXI століття під впливом постмодерної культури⁴, описано новітні тенденції, пов'язані з процесами онлайн-термінографування⁵; на основі аналізу «репресованих» термінів, виявлено й описано перспективи внормування української технічної термінології⁶. Науковці акцентують на впливі ситуації спілкування на семантико-стилістичні особливості термінів та запроваджують поняття «девіантного функціонування» в термінології⁷.

У центрі уваги термінознавців останнім часом постає проблематика детермінованої лексики⁸. Констатовано, що детермінування – це втрата терміном своїх

¹ Н.Ф. Клименко, Є.А. Карпіловська, Л.П. Кислюк, *Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі*, Київ 2008, с. 3.

² А. Коваль, *Науковий стиль сучасної української літературної мови: Структура наукового тексту*, Київ 1970, с. 276.

³ Yu. Demyanchuk, *The Term Combination and the Metaphor in the Official Business Document: Cognitive Aspect*, “Bulletin of Alfred Nobel University. Series: Philological sciences” 2023, nr 1 (25), p. 220-232.

⁴ A. Kiklewicz, *Active processes in the terminology of modern linguistics*, „Przegląd Wschodnioeuropejski” 2020, nr 11 (1), s. 335-359.

⁵ І.Б. Ментинська, *Сучасний стан та перспективи онлайн-лексикографії комп'ютерної галузі*, «Вісник Університету імені Альфреда Нобеля. Серія: Філологічні науки» 2022, № 2 (24), с. 201-213.

⁶ О.Г. Литвин, *«Репресовані» терміни в перекладних словниках українських термінологічних шкіл*, «Вісник Університету імені Альфреда Нобеля. Серія: Філологічні науки» 2021, № 1 (21), с. 279-286.

⁷ A. Condamines, *How can one explain “deviant” linguistic functioning in terminology*, “Terminology” 2021, nr 27 (2), p. 358-379.

⁸ Є.А. Карпіловська, *Термін у сучасній мовотворчості*, «Українська термінологія і сучасність» 2013, № IX, с. 185-192; Н.Ф. Клименко, *Взаємодія функціональних стилів літературної мови і вплив її на словотвірну систему*, [в:] Н.Ф. Клименко, *Вибрані праці*, Київ 2014, с. 20-21; Г.В. Наконечна, *Термінологізація і детермінологізація: ступінь опрацювання й вектори розвитку*, [в:] *Теорія терміна: конкретизація лексико-семантичних парадигм*, Львів 2018, с. 11-37; З.Й. Куньч, *Найважливіші аспекти вивчення термінної лексики зі студентами інженерно-технічних спеціальностей*, «Вісник Університету імені Альфреда Нобеля. Серія: Філологічні науки» 2022, № 1 (23), с. 191-204.

дефінітивних і системних характеристик та перехід до загальноновживаної лексики, за якого відбувається уподібнення терміна до загальноновживаного слова⁹. В україністиці детермінування досліджують переважно як засіб увиразнення авторського стилю на прикладі творів художньої літератури. Так, описано різні аспекти реалізації стилістичних задумів автора завдяки використанню окремих детермінованих лексем у творчості таких українських письменників, як Роман Іваничук¹⁰, Оксана Забужко¹¹, Пантелеймон Куліш¹², Ліна Костенко¹³, Василь Симоненко¹⁴, Богдан Лепкий¹⁵, Юрій Щербак¹⁶, Василь Стус¹⁷ та деякі інші.

Дослідження детермінованої лексики в публіцистичному дискурсі ще не набуло поширення в науковій літературі. Лише окремі наукові розвідки окреслюють деякі аспекти цієї широкої проблеми: стилістичну роль детермінацій проаналізовано на матеріалі публіцистичної статті Ліни Костенко *Гуманітарна аура нації, або Дефект головного дзеркала*¹⁸; суспільно-політичну термінологію фразеологічного характеру як засіб політичної полеміки описано на матеріалі преси України 90-х років¹⁹; функційний аспект спортивної термінології досліджено

⁹ Z. Kunch, L. Kharchuk, *Studying Semantic Transformations of Deterministic Vocabulary in Artistic Discourse Using Corpus Technologies*, "CEUR Workshop Proceedings" 2023, nr 3608, p. 326-344.

¹⁰ Г. Городиловська, *Переосмислення семантики терміна та розширення сфер його функціонування в сучасній українській літературній мові (на матеріалі художніх творів Р. Іваничука)*, «Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія: Проблеми української термінології» 2014, № 791, с. 105-108; О. Дубинець, *Військова лексика в романі Р. Іваничука «Мальви»*, «Вісник Харківського національного університету ім. В. Каразіна. Серія: Філологія» 2015, № 73, с. 169-172.

¹¹ Z. Kunch, L. Kharchuk, M. Hnatyuk, *Research of medical terms-substantives in O. Zabuzhko's artistic works on the basis of the text corpus*, "CEUR Workshop Proceedings" 2023, nr 3396, p. 359-372.

¹² О.В. Банзерук, Ю.О. Шакура, *Військова лексика в історичній прозі П. Куліша*, «Література та культура Полісся» 2010, № 59, с. 15-20.

¹³ Н. Яценко, *Військова лексика в історичних романах Л. Костенко*. «Дивослово» 2000, № 3 (517), с. 30-32; І.Д. Фаріон, З.Й. Куньч, І.П. Василишин, О.Р. Микитюк, І.Б. Ментинська, *Термінологічна актуалізація української мовної дійсності*, Львів 2020.

¹⁴ Л. Задояна, *Стилістичні функції термінологічної лексики у поетичному тексті (на матеріалі поезій В. Симоненка)*, «Українська термінологія і сучасність» 2007, № VII, с. 251-252.

¹⁵ З.Й. Куньч, *Стилістична роль детермінологізмів у складі порівнянь (на матеріалі повісті Богдана Лепкого "Мотря")*, "Alfred Nobel University Journal of Philology" 2023, nr 1 (25), с. 191-204.

¹⁶ К. Панасюк, *Військова термінологія в романі Ю. Щербака «Зброя судного дня»*, «Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія: Проблеми української термінології» 2018, № 890, с. 66-69.

¹⁷ Т. Симоненко, *Стилістичні функції термінологічної лексики в поезії В. Стуса*, «Лінгвістичні дослідження» 2012, № 34, с. 237-241.

¹⁸ З.Й. Куньч, *Стилістична роль детермінованої лексики в публіцистичному стилі (на матеріалі статті Ліни Костенко "Гуманітарна аура нації, або Дефект головного дзеркала")*, "Alfred Nobel University Journal of Philology" 2024, nr 1 (27), с. 206-219.

¹⁹ А. Григораш, *Індивідуально-авторське використання суспільно-політичної термінології фразеологічного характеру як засіб політичної полеміки (на матеріалі преси України 90-х років)*,

в масмедійних текстах²⁰, семантичні трансформації детермінованої лексики в сучасній українській публіцистиці розглянуто на прикладі лексеми *вірус*²¹. Проте досі не приділено уваги вивченню лексичної сполучуваності детермінованих лексем в українській публіцистиці, зокрема в сучасних електронних новинних ресурсах. Відтак актуально постає завдання проаналізувати, як публіцистичний дискурс впливає на динаміку лексичної сполучуваності термінних одиниць.

Мета, завдання, методика дослідження

Мета роботи – дослідити розвиток лексичної сполучуваності детермінованих лексем у публіцистичному стилі літературної мови на прикладі терміна **інфекція**. Матеріалом для дослідження стали контексти його вживання на українському електронному новинному ресурсі «Українська правда» за період 2020–2022 рр. Для досягнення означеної мети передбачено реалізувати такі **завдання**: 1) спостерегти типові й невластиві для наукового дискурсу поєднання лексеми **інфекція** з повнозначними частинами мови; 2) з'ясувати причини використання лексеми **інфекція** в нетиповому лексичному сполученні; 3) виявити семантичні трансформації аналізованої лексеми у зв'язку з модифікаціями її лексичної сполучуваності; 4) простежити можливості досягнення стилістичного ефекту завдяки нетиповій лексичній сполучуваності детермінації.

Методика дослідження поєднує корпусні і лінгвістичні методи. Експериментальним полем для аналізу розвитку лексичної сполучуваності детермінованих лексем у публіцистичному стилі літературної мови на прикладі терміна **інфекція** використано Загальний регіонально анотований корпус української мови GRAK²². Його застосовано з метою пошуку фактологічних даних для філологічного аналізу і статистичного опрацювання зібраних матеріалів. У Grak v. 17 ми створили підкорпус «Українська правда_2020–2024», встановивши обмеження за назвами засобів масової інформації та за періодом дослідження. З метою вилучення з підкорпусу цитат із лексемою *інфекція* в усіх її граматичних формах у concordance було закладено пошук за лемою й укладено добірку цитат із використанням цієї лексеми, що й стала основною базою даних нашого дослідження.

У результаті опрацювання підкорпусу «Українська правда_2020–2024» виокремлено 1187 цитат із лексемою **інфекція**. Аналіз створеного підкорпусу ви-

«Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. Серія: Проблеми української термінології» 2000, № 402, с. 337–341.

²⁰ Н.М. Поплавська, С.О. Каленюк, В.А. Смеречинська, *Спортивна термінологія в масмедійних текстах (функційний аспект)*, «Закарпатські студії» 2023, № 29 (2), с. 39–43.

²¹ S. Albota, Z. Kunch, L. Kharchuk, M. Hnatyuk, *Corpus Research of Semantic Transformations of Deterministic Lexicon Using the Example of the Lexeme Virus*, [in:] *Computer Linguistics Workshop at CoLLnS 2024: Proceedings of the 8th International Conference on Computational Linguistics and Intelligent Systems. Volume IV: Computational Linguistics Workshop*, p. 425–456.

²² GRAC – Генеральний регіонально анотований корпус української мови, [в:] <https://uacorpus.org/Kyiv/ua> (14.07.2024).

явив, що часові рамки виокремлених для дослідження цитат звузилися до 2020-2022 рр., до того ж найбільш частотно вживання лексеми **інфекція** проявилася у 2020 році – 635 цитат, у 2021 році виявлено 334 цитати і в 2022 році – 218. Припускаємо, що таке значне переважання за частотністю у 2020 році зумовлено екстралінгвальним чинником – поширенням коронавірусної інфекції, на що, безумовно, має реагувати новинний ресурс.

Основним методом лінгвістичного дослідження вжитку лексеми **інфекція** в публіцистичному дискурсі є контекстний аналіз, застосування якого дає змогу виявити приклади детермінування аналізованої лексеми, з'ясувати її сполучуваність у мікроконтекстах, простежити семантичні нюанси. Цей метод ми поєднуємо з дистрибутивним аналізом мовних явищ, за допомогою якого поділ мовних одиниць і розуміння їхніх властивостей можна розглядати на основі їхнього виокремлення в певних фразах, що уможливорює висвітлити функціонування аналізованого терміна та його сполучуваність. Крім того, у дослідженні застосовано статистичний метод, який надає можливість виявити кількісні параметри окремих лексичних поєднань; дедуктивний метод, завдяки якому виокремлено лексичний інвентар, а саме вживання лексеми **інфекція** в її контекстуальному вияві; індуктивний метод, який дає змогу узагальнити результати конкретних спостережень і показати загальну картину використання лексеми **інфекція** в публіцистичному дискурсі.

Результати дослідження

Лексему **інфекція** сучасна українська мова сприймає як медичний термін. Один із найсучасніших електронних словників української мови подає два значення цієї лексеми:

ІНФЕКЦІЯ, ї, ж., мед. 1. Проникнення в організм хвороботворних мікробів; зараження. <...> // Хвороботворні мікроби. <...>

2. рідко. Взагалі інфекційна хвороба²³.

Нижче проаналізуємо розвиток лексичної сполучуваності цієї детермінації в конкретних умовах контексту публіцистичного стилю літературної мови на матеріалі публікацій електронного новинного ресурсу «Українська правда» у 2020-2022 рр.

Лексико-семантичний аналіз вибраного для дослідження матеріалу та його статистичне опрацювання дає підстави констатувати, що за ступенем втрати ознак терміна близько 99 % цитат використовують термін **інфекція** як детермінацію функційного рівня, тобто аналізована лексема зберігає своє термінне значення, але з огляду на контекстну реальність має здатність використовувати нетипові лексичні поєднання. Лише близько 1 % становлять вживання слова **інфекція** в семантично трансформованому значенні, тобто терміноодиниця в цих цитатах «втрачає свою дефінітивність частково»²⁴. Ця категорія детермінацій, безумовно, демонструє нетипову лексичну сполучуваність і вимагає, за влучною характеристикою

²³ Словник_ua, [в:] <https://slovnkyk.ua/> (20.07.2024).

²⁴ І.Д. Фаріон та ін., *Термінологічна актуалізація...*, с. 78.

В. Карпової, особливо «уважного ставлення до себе, бездоганного відчуття всіх додаткових “обертонів”, які виникають при їх уведенні до художнього тексту»²⁵.

Розвиток лексичної сполучуваності лексеми **інфекція** в основному поширюється, за нашими спостереженнями, на три повнозначні частини мови: іменник, прикметник і дієслово (дієприкметник). Займенники і числівники поєднуються з терміном **інфекція** рідко. Відтак проаналізуємо поєднання детермінованої лексеми з трьома частинами мови.

Сполучуваність із дієсловом

Як предикат, дієслово поєднується практично в усіх контекстах з аналізованою лексемою **інфекція**, яка виступає чи то об'єктом дії (**заразити інфекцією**), чи то суб'єктом (**інфекція потрапляє в організм**). Типовими сполученнями терміна **інфекція** з дієсловом у науковому дискурсі є лексеми **заражати / заразити (інфекцією)**, **вакцинувати / вакцинуватися (від інфекції)**, **запобігати / запобігти (інфекції)**, **хворіти / захворіти (на інфекцію)**, **лікувати / вилікувати (інфекцію)** тощо. Як впливає з матеріалів нашого дослідження, саме дієслова найбільш схильні до нетипових поєднань з терміном **інфекція**, що може бути зумовлено, на наш погляд, тим, що дієслово зазвичай не є медичним терміном і рідко стає компонентом термінологічної сполуки. Отож дієслово безперешкодно може сполучатися з детермінованою лексемою, частково трансформуючи своє значення та надаючи фразі нових семантико-стилістичних відтінків. Такого роду явища можна спостерегти також в інших сучасних мовах. Приміром, у польських новинних ресурсах натрапляємо на такі цитати: “**Ratunku! Dopadła mnie infekcja**”²⁶, “**Jak przenosi się infekcja?**”²⁷, “**Jak nie dać się infekcji?**”²⁸ тощо.

Матеріали нашого дослідження дають змогу констатувати, що дієслова, які завдяки детермінуванню лексеми **інфекція** набувають здатності сполучатися з нею, зазвичай покликані виконувати одну з таких функцій:

1) Урізноманітнювати мовлення, усувати повторення тих самих слів чи коренів. Це найяскравіше виявляє себе у використанні синонімів у широких контекстах, як у такому прикладі:

«Більшість людей з коронавірусом **не поширюють** його. Чому одиниці **заражають** багатьох? Ймовірно, що більшість хворих на COVID-19 не активно **розповсюджують** вірус. При цьому є невелика кількість інфікованих, які **можуть заразити** багатьох людей. Тобто надмірно **поширювати інфекцію**, пише The New York Times. При деяких захворюваннях, таких як грип і віспа, велика

²⁵ В. Карпова, *Термін і художнє слово*, Київ 1967, с. 49.

²⁶ *Ratunku, dopadła mnie infekcja!*, [w:] <https://salve.pl/aktualnosci/ratunku-dopadla-mnie-infekcja>, 129 (07.10.2024).

²⁷ *Jak się przenosi infekcja?*, [w:] <https://tuptuptup.org.pl/jak-sie-przenosi-infekcja/> (07.10.2024).

²⁸ *Jak nie dać się infekcji? Sposoby na zapobieganie przeziębieniu*, [w:] <https://apteczka24.pl/jak-nie-dac-sie-infekcji-sposoby-na-zapobieganie-przeziebieniu,b3.html> (07.10.2024).

частина заражених людей **передають збудник** ще кільком. Ці захворювання, як правило, **поширюються** повільно. Не всі хворі активно **розповсюджують** коронавірусну **інфекцію**» (2020)²⁹.

Спостерігаємо, що, найімовірніше, саме бажання автора уникнути частого повторення притаманної для наукового дискурсу лексеми **заражати / заразити** спонукало його використати близькі за значенням **поширювати, розповсюджувати інфекцію (вірус), передавати збудник, поширюватися**. Отож автор не допускає набридливого й стилістично неграмотного вживання тих самих коренів, урізноманітнює свій виклад інформації, а текст, відповідно, набуває стилістичної досконалості, виразності і зрозумілості.

Прикладів використання дієслів-синонімів, поєднаних з лексемою **інфекція**, можна навести чимало, як-от: для значення 'не допустити зараження інфекцією' матеріали нашого дослідження виявляють синонімні словосполучки **блокувати інфекцію, бути захищеним від інфекції, вберегтися від інфекції, вберегти себе від інфекції, врятуватися від інфекції, запобігати інфекції, запобігти розвитку інфекцій, застерігатися від інфекції, захиститися від інфекції, захищають від інфекцій, зупинити інфекцію, забезпечити себе від інфекції, уникнути інфекції** та ін.; для відтворення семантики 'вилікуватися від інфекції' автори використовують синонімні конструкції **усунути інфекцію, вилікувати інфекцію, побороти інфекцію, зупинити інфекцію, пережити інфекцію, перенести інфекцію, перехворіти на інфекцію** та ін.; значення 'мати слабкий імунітет' передають близькі за значенням словосполучки **бути беззахисним перед інфекцією, бути вразливим (вразливішим) до інфекції, бути сприйнятливим до інфекції, бути схильним до інфекції** та ін.; для реалізації значення 'мати сильний імунітет' використано словосполучки **бути захищеним від інфекції, захищати від інфекції, придушувати інфекцію, забезпечитися від інфекції** та ін.; семантику 'заразитися інфекцією' відтворюють словосполучки **не вберегтися від інфекції, занести інфекцію, набратися інфекції, захворіти на інфекцію** тощо.

Наведемо приклади того, як публіцистичний дискурс може за допомогою синонімних конструкцій відображати зміст 'заразити / заразитися інфекцією':

«Аби зменшити ризики **підхопити ротавірусну інфекцію**, слід дотримуватися принаймні елементарних правил гігієни: мити руки після туалету, після зміни підгузка дитині тощо» (2022); «Він зазначив, що в окопах ризик **“підхопити” інфекцію** повітряно-крапельним шляхом доволі незначний» (2022); «Чому одиниці **заражають багатьох?**» (2020); «За даними ААО, такі важкі ускладнення як повна втрата зору внаслідок лазерної корекції можливі, але трапляються вкрай рідко, наприклад, якщо протягом операції **була занесена інфекція**» (2020); «Так вагітних застерігають від **інфекцій, яких вони можуть набратися** від тварин» (2020).

2) Завдяки детермінуванню лексеми **інфекція** дієслова можуть надавати вислову образності, експресивності, що загалом притаманно для публіцистичного

²⁹ Тут і далі цитування матеріалів дослідження наводимо з виокремленого підкорпусу GRAC, у дужках зазначаючи дату публікації.

стилю літературної мови. Зокрема, нетипові лексичні поєднання детермінованої лексеми **інфекція** з дієсловами сприяють досягненню персоніфікації: **інфекція втручається, інфекція може забрати життя, зупинити інфекцію, робити менш серйозною інфекцію, допомагати інфекції, пом'якшувати інфекцію** тощо. Розгляньмо на конкретних прикладах:

- «Більшість вакцин працюють, навчаючи організм запобігати розмноженню вірусу. Зазвичай вони не запобігають зараженню людини; вони просто **роблять інфекцію менш серйозною** і дозволяють організму швидше її позбутися» (2021) – у цьому контексті використано лексему **серйозний** у переносному значенні ‘який заслуговує на особливу увагу (своєю важливістю, складністю і т. ін.)’³⁰; якщо суб’єктом цієї властивості виступає неістота (**інфекція**), то завдяки стилістичному засобу персоніфікації вислів набуває іронічного звучання і виникає яскравий стилістичний ефект;
- «В Інституті вважають, що на початку жовтня коронавірусна **інфекція може забрати життя 200 000 американців**» (2020) – семантика дієслова **забирати** ‘брати що-небудь собі, із собою’³¹ передбачає суб’єктність істоти, сполучення цього дієслова з іменником-назвою неістоти **інфекція** завдяки персоніфікації сприяє насиченню фрази експресією;
- «Коронавірусна **інфекція втручається в різні органи і системи організму людини**» (2021) – завдяки поєднанню терміна **інфекція** з предикатом **втручатися**, тобто ‘входити, проникати куди-небудь, у що-небудь’³², виникає враження активної діяльності реальної істоти, відтак посилюється сема ‘насилницька дія, самочинство’ і виникає виразний стилістичний ефект;
- «Вакцини тренують імунну систему. Вакцинація формує імунітет до збудника: імунні клітини пам’яті, тобто антитіла, швидко та ефективно **поборють інфекцію у разі зустрічі з нею** або допоможуть перенести хворобу значно легше» (2020) тощо – у цій цитаті спостерігаємо алегоричне зображення кількох назв неістот: **вакцина тренує, вакцинація формує, антитіла зустрічаються з інфекцією, допомагають побороти її, перенести хворобу**; тропейчне використання названих дієслів «матеріалізує» абстрактну думку, увиразнюючи зміст повідомлення, та сприяє загальній емоційності фрази;
- «У літніх людей кількість лейкоцитів, **які виявляють і допомагають усунути інфекції**, зменшується, пише Vox» (2020) – як впливає із тлумачення в словниковій статті, загальноновживані дієслова **виявляють, допомагають** або стосуються назв істот (**виявляти** – ‘показувати, робити явним, помітним (почуття, стан, наміри і т. ін.)’³³), або поєднуються із назвами істот (**допомагати** – ‘подавати допомогу **кому-небудь**’³⁴), отожд

³⁰ Словник_иа...

³¹ Там само.

³² Там само.

³³ Там само.

³⁴ Там само.

спостерігаємо персоніфіковане вживання детермінованих іменників **лейкоцити** та **інфекція**, що створює яскравий художній ефект.

В інших цитатах виявляємо приклади, в яких лексема **інфекція** може ставати складником персоніфікації не безпосередньо, а завдяки поєднанню дієслова з іншими лексемами, як у таких прикладах:

- «не всі мікроорганізми є патогеном, і у нас є **імунітет**, який **намагається боротися з інфекцією**» (2020) – як впливає з контексту фрази і лексичного значення дієслів **намагатися боротися**, спостерігаємо персоніфікований образ боротьби **імунітету** й **інфекції**, який викликає у свідомості читача емоційне сприйняття;
- «**Почервоніння, червоні смуги та набряк можуть сигналізувати про інфекцію**» (2022) – дієслово **сигналізувати** (‘передавати сигнальні знаки’³⁵) асоціюється з діяльністю особи, а сполучення його з назвами неістот (**почервоніння, червоні смуги, набряк**) персоніфікує контекст зі словом **інфекція** і надає йому експресивного звучання;
- «З більш старшими дітьми можна подивитися відео про те, як роблять щеплення та як **вакцини рятують життя, захищаючи від небезпечних інфекцій**» (2022) – дієслівні словосполучення **рятувати життя, захищати від інфекцій** в поєднанні зі суб’єктом **вакцини** набувають персоніфікованої семантики і передають чималий заряд експресії.

Загалом сполучуваність терміна **інфекція** із загальноновживаними дієсловами задля увиразнення мовлення, насичення тексту експресією відображено в таблиці 1.

Таблиця 1. Сполучуваність терміна **інфекція** із загальноновживаними дієсловами

Іменник інфекція як суб’єкт поєднується з дієсловами	Іменник інфекція як об’єкт поєднується з перехідними дієсловами	Іменник інфекція як об’єкт поєднується з неперехідними дієсловами
<i>інфекція</i> асоціюється; блокується; втручається; може забрати життя; передається; потрапляє в організм; почалась; поширюється.	вилікувати інфекцію; виявити інфекцію; допомагати усунути інфекцію; занести інфекцію; зупинити інфекцію; набратися інфекції; передати інфекцію; пережити інфекцію; перенести інфекцію; підхопити інфекцію; побороти інфекцію; погіршити інфекцію; поширювати інфекцію; розповсюджувати інфекцію; робити менш серйозною інфекцію; спричинити інфекцію; спровокувати інфекцію; уникнути інфекції.	бути беззахисним перед інфекцією; бути вразливим (вразливішим) до інфекції; бути захищеним від інфекції; бути сприйнятливим до інфекції; бути схильним до інфекції; вберегтися від інфекції; врятуватися від інфекції; гинути від інфекції; застерігати від інфекції; захворіти на інфекцію; захиститися від інфекції; перехворіти на інфекцію; постраждати від інфекції; тестувати на інфекцію; сигналізувати про інфекцію; убезпечити себе від інфекції; запобігати інфекції.

³⁵ Там само.

Сполучуваність із прикметником

Прикметники (дієприкметники) в термінологічних системах мають важливе значення, виступаючи складниками терміносполук. Позаяк публіцистичні тексти виконують значною мірою просвітницьку функцію, яка також притаманна і науковому дискурсу, спостерігаємо численні приклади використання лексеми **інфекція** в складі термінів-словосполук типу 'прикметник / дієприкметник + іменник': **аденовірусна інфекція, анаеробна інфекція, бактеріальна інфекція, безсимптомна інфекція, вакцинокерована інфекція, венерична інфекція, ВІЛ-інфекція, вірусна інфекція, гемофільна інфекція, герпесвірусна інфекція, герпесна інфекція, герпетична інфекція, гостра діарейна інфекція, гостра кишкова інфекція, гостра респіраторна інфекція, гостра респіраторна вірусна інфекція, грибова інфекція, кишкова інфекція, коронавірусна інфекція, менінгококова інфекція, пневмококова інфекція, респіраторна інфекція, ротавірусна інфекція, стафілококова інфекція, стовбурова інфекція, супутня інфекція, хібі-інфекція, хронічна інфекція** тощо. Зважаючи на актуальність проблематики поширення різних типів інфекції в певні періоди, на що, безумовно, реагує новинний ресурс, частотність використання окремих термінів-словосполук є особливо високою. Найчастотнішим у нашій вибірці є термін **коронавірусна інфекція**, який трапляється в матеріалах нашого дослідження 253 рази. Значну частотність демонструють також терміни **вірусна інфекція** (70 випадків вживання), **кишкова інфекція** (48 випадків вживання), **бактеріальна інфекція** (35 випадків вживання), **респіраторна інфекція** (26 випадків вживання), **ротавірусна інфекція** (21 випадок вживання). Терміни **вакцинокерована інфекція, пневмококова інфекція і хронічна інфекція** трапляються по 11 разів. Цікаво спостерегти, що пропорційно високу частотність демонструють лексеми-означення **коронавірусна, вірусна, кишкова, бактеріальна** і загалом у корпусі, проте відзначимо, що низькочастотні в підкорпусі «Українська правда_2020-2024» лексеми-означення лексеми **інфекція – нова, супутня, найпоширеніша, часта, підтверджена, небезпечна, важка** – трапляються загалом у корпусі дуже частотно: **нова інфекція** – 5546 випадків вживання, **важка інфекція** – 1127 випадків вживання, **небезпечна інфекція** – 795 випадків вживання, **підтверджена інфекція** – 246 випадків вживання. Це дає підстави припускати, що на лексичну сполучуваність детермінованої лексики мають вплив такі позамовні чинники, як тематична спрямованість видання, особисті вподобання автора, його творча манера тощо. Це може стати темою подальших наукових розвідок. Частотність вживання окремих лексем, сполучених із терміном **інфекція**, відображено в таблиці 2.

Прикметники виявляються доволі численною групою, яка демонструє відмінні від наукового дискурсу приклади лексичної сполучуваності. Йдеться про використання в атрибутивній функції лексеми, яка за вимогами наукового стилю літературної мови не поєднується з означуванням словом-терміном **інфекція**, але завдяки можливості довільно сполучатися з експресивно маркованими лексемами в умовах публіцистичного стилю набуває такої здатності, при цьому передає

Таблиця 2. Найчастотніші лексеми, що передують лексемі **інфекція**

Лема	Загальна кількість випадків колокацій в підкорпусі	Загальна кількість випадків колокацій в корпусі
коронавірусний	253	948
вірусний	70	372
кишковий	48	106
бактеріальний	35	104
респіраторний	26	248
ротавірусний	21	23
вакцинокований	11	13
пневмококовий	11	16
хронічний	11	537
новий	8	5546
супутній	3	176
найпоширеніший	3	188
частий	3	196
підтверджений	3	246
небезпечний	3	795
важкий	3	1127

значний заряд експресії за задумом автора. Цей вид сполучуваності ілюструють узгоджені означення, які супроводжують у різних контекстах детерміновану лексему **інфекція**. Виокремлюємо два типи таких словосполук:

а) **інфекція** + узгоджене означення – якісний прикметник, який зазвичай містить семи ‘інтенсивність’, ‘поширеність’, ‘загрозливість’ тощо: **важка інфекція, можлива інфекція, найпоширеніша інфекція, небезпечна інфекція, особливо небезпечна інфекція, смертельно небезпечна інфекція, легка інфекція, нова інфекція, рідкісна інфекція, різні інфекції, проста інфекція, серйозна інфекція, тривала інфекція, тяжка інфекція, найбільш небезпечна інфекція, часті інфекції, підступна інфекція, звичайна інфекція, виснажлива інфекція;**

б) **інфекція** + узгоджене означення – інша частина мови (займенник, дієприкметник): **будь-яка інфекція, така інфекція, ніяка інфекція, інша інфекція, ця інфекція, деякі інфекції, найбільш заразна інфекція, керована інфекція, перенесена інфекція, занесена інфекція** тощо.

Використання якісних прикметників в атрибутивній функції зазвичай демонструє тропеїчність мовлення – означення в таких випадках виступають епітетами до слова **інфекція**, як-от:

- «З подібними маніпуляціями можуть бути занесені **серйозні вірусні інфекції**: ВІЛ, гепатити тощо» (2022) – епітет **серйозні** підсилює семи ‘складність’, ‘відчутність’;

- «З більш старшими дітьми можна подивитися відео про те, як роблять щеплення та як вакцини рятують життя, захищаючи від **небезпечних інфекцій**» (2022) – завдяки епітетові **небезпечний** акцентовано увагу на семі ‘загрозливість’;
- «Моделі показують, коли все більше дорослих набудуть частковий імунітет (деякий рівень захисту від хвороби) в результаті попередньої інфекції або вакцинації, **важкі інфекції** практично зникнуть протягом наступного десятиліття» (2021) – епітет **важкі**, поєднуючись із детермінацією **інфекції**, експресивно посилює семи ‘який призводить до поганих наслідків’, ‘який потребує значних зусиль для подолання’.

Використання означень-епітетів – це важлива ознака публіцистичного стилю літературної мови, яка сприяє досягненню впливу на читача через залучення емоцій.

Якісний прикметник у ролі епітета часто приєднується до термінологічного сполучення з лексемою **інфекція**, як у такому прикладі: «Такий розчин не лише допоможе позбавитись болю, але й буде **гарною профілактикою інфекцій**» (2020). Спостерігаємо, що терміносполука **профілактика інфекцій**, яка зазнала в цьому контексті функційного детермінування, означена лексемою-епітетом **гарна**. Використання цього епітета дає змогу авторові суттєво увиразнити думку, зважаючи на його багатозначність: ‘блискучий, ефектний <...>; який має позитивні якості або властивості, цілком відповідає вимогам, заслуговує схвалення <...>; значний за кількістю або розміром’³⁶. Отож сполучуваність терміна *інфекція* із загальноновживаними лексемами в атрибутивній функції сприяє досягненню загальної емоційної насиченості виразу.

Сполучуваність з іменником

Типову лексичну сполучуваність демонструють іменники, які поєднуються з лексемою **інфекція** чи то як головне слово словосполучки (ускладнення (від) **інфекції**, штам **інфекції**, покази до **інфекції**, носій **інфекції**, ознаки **інфекції**, пацієнти з **інфекцією**, перебіг **інфекції**, лікування **інфекції**, наслідки **інфекції**, наявність **інфекції**, щеплення проти **інфекцій**, розвиток **інфекції**, профілактика **інфекції**, симптом **інфекції**, тип **інфекції**, розповсюдження **інфекції**), чи то як атрибути (**інфекція** верхніх дихальних шляхів, **інфекція** сечовивідних шляхів, **інфекція** нижніх дихальних шляхів, **інфекція** сечової системи, **інфекція** SARS-CoV-2, **інфекція** COVID-19 тощо). Відмінну від термінної лексичну сполучуваність виявляють зазвичай іменники, які виступають в ролі головного слова словосполучки, як-от: **активність інфекції**, **відповідь на інфекцію**, **ворота для інфекції**, **джерело інфекції**, **придушення інфекції**, **пом’якшення інфекції**, **резервуар інфекції**, **результат інфекції**, **ризик інфекції**, **пере-**

³⁶ Там само.

дача інфекції, сезон інфекції, спалах інфекції, сценарій поширення інфекції, фільтр для інфекції, хвиля інфекції тощо.

Звернімо увагу, що зміни лексичної сполучуваності лексеми *інфекція* зазвичай не супроводжуються в публіцистичних текстах новинного ресурсу «Українська правда» семантичними трансформаціями її, як це спостерігалось за лексемою *вірус*³⁷. Аналізована лексема загалом зберігає своє терміне значення, проте в поєднанні з іменниками, які належать до відмінних від медичного тематичних полів, набуває певних стилістичних чи експресивних навантажень, може навіть ставати складником тропа. Проілюструємо на прикладах:

- період поширення інфекції метафорично називають **сезоном інфекції**: «**“Сезон” кишкових інфекцій** у розпалі – 5 кроків захисту від ЦГЗ. В спеку розпочинається активний період поширення кишкових інфекцій» (2020). Лексеми **сезон**, яка має значення ‘частина року, найбільше придатна для яких-небудь робіт, занять, відпочинку тощо’³⁸, вжито не просто як синонім до названої терміної словосполуки, але й щоб підсилити семи ‘тривалості’, ‘регулярної повторюваності’ і наситити фразу іронічним звучанням завдяки метафоризації;
- варіанти розвитку інфекції означають назвою **сценарії інфекції**: «Чотири **сценарії поширення інфекції** спираються на такі показники: активні інфіковані (відсоток населення); період (місяць, рік); обмежувальні заходи щодо подорожей (зокрема, за допомогою авіапелерельотів) з урахуванням активності поширення інфекції (+ / - 10 %)» (2020). Науковий термін **сценарій** є складником двох термінологічних систем – кіномистецтва і театрального мистецтва: ‘1. *кін*. Літературний твір, який служить основою для створення фільму, визначає його ідейно-художній зміст, образи, розгортання подій, жанр; кіносценарій <...>. 2. *театр*. Сюжетна схема, план п’єси, опери, балету і т. ін.’³⁹. Поширюючись завдяки детермінуванню на медичну сферу, ця лексема надає словосполучі **сценарії поширення інфекції** метафоричного звучання, акцентувавши увагу на семах ‘схема’, ‘план’, ‘типовий зміст’. Відтак виникає яскравий стилістичний ефект фрази.

В окремих випадках у сполученні з терміном **інфекція** виявлено не терміни інших термінологічних систем, а загальновживані іменники, які надають фразі метафоричного звучання, створюють яскраву семантичну модифікацію і сприяють емоційному насиченню її.

- «Ми очікуємо, що в майбутньому будуть **хвилі інфекцій**, потенційно в різні моменти часу по всьому світу, спричинені різними підваріантами штаму “Омікрон” або навіть різними варіантами, що викликають занепокоєння» (2022) – словосполуча **хвилі інфекцій**, безперечно, яскрава

³⁷ S. Albota, Z. Kunch, L. Kharchuk, M. Hnatyuk, *Corpus Research of Semantic Transformations...*

³⁸ *Словник_иа...*

³⁹ Там само.

метафора, яка завдяки семантиці слова *хвиля* ('водяний вал, що утворюється від коливання водної поверхні'⁴⁰) «матеріалізує» в уяві читача абстрактне поняття, увиразнює семи 'регулярної повторюваності', 'руйнівної сили', 'наявності періодів зростання і спадання', а відтак і викликає у свідомості читача виразну емоційну реакцію;

- «При топінгу великі зрізи скелетних гілок і стовбура стають *воротами для інфекції* (наприклад для грибів-трутовиків, гливи, опенька, фламуліни, міксоміцетів), яка за кілька років може знищити дерево» (2021) – лексему **ворота** ('проїзд або прохід в огорожі між будівлями тощо, а також ворітниць, що його закривають'⁴¹) автор, очевидно, використав для онаочнення абстрактної думки та щоби посилити дві найважливіші в цьому контексті семи 'значна величина' і 'здатність зачинитися', отож і увиразнив думку, і досяг емоційної реакції читача.
- «Антитіла – захисні білки, що виробляються у **відповідь на інфекцію** – можуть тривати всього два-три місяці, особливо у людей, у яких не проявлялися симптоми хвороби під час інфікування» (2020) – використана в словосполучі лексема **відповідь**, лексичне значення якої в цьому контексті 'дія, вчинок, що здійснюється на противагу іншій дії, заклику, висловленню тощо'⁴², покликана акцентувати семи 'обов'язковість', 'адекватність', 'неминучість' і створити таким чином яскравий метафоричний образ;
- «Країни постають перед вибором між інтенсивними і дорогими заходами по **придушенню інфекції** та ризиком перевантаження системи охорони здоров'я» (2020) – віддієслівний іменник **придушення** походить від слова **придушити / придушувати** в поширеному для публіцистичного дискурсу переносному значенні: '*перен.* Силою припиняти повстання, революційні дії і т. ін.'⁴³. Відтак автор досягає актуалізації відповідної емоційної аналогії, увиразнює думку та чинить значний емотивний вплив на читача.

Деякі цитати, виявлені в матеріалах нашого дослідження, демонструють вживання аналізованої лексеми в складі об'ємних художніх засобів, зокрема широкую метафору із залученням лексеми **інфекція** виявляємо, приміром, у таких уривках:

- «У сучасних умовах роль лікарів і фармацевтів у суспільстві стає головною, і ці фахівці зараз **знаходяться на передовій у боротьбі з інфекцією та приймають на себе перший удар**» (2020). Іменник **передова** у військовій термінології вживають на позначення поняття 'частина лінії оборони, найближча до ворога'⁴⁴. Залучення до словосполучки 'бути на передовій'

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Там само.

⁴² Там само.

⁴³ Там само.

⁴⁴ Там само.

тематично відмінного медичного терміна **інфекція** свідчить про втрату системності терміна в публіцистичному дискурсі, а також демонструє авторський задум щодо стилістичної орнаментативності тексту – наголосити на труднощах, пов’язаних із подоланням інфекції, які співмірні з воєнними діями на передовій лінії, у безпосередній близькості з ворогом. Відтак лексема **інфекція** певною мірою трансформує своє терміне значення, зазнає персоніфікації, а в читача з’являється яскравий візуальний ефект, який сприяє емоційному сприйняттю фрази.

- «Бо для того, щоб як слід **прокинулась імунна відповідь на будь-яку інфекцію**, потрібно кілька днів» (2020). У цій фразі спостерігаємо метафоричну словосполучуку **відповідь на інфекцію**, але головну роль у створенні художнього ефекту відіграє загальновживане дієслово **прокинутися**, яке має значення ‘переставати спати, дрімати; пробуджуватися від сну; будитися, просипатися’⁴⁵, актуалізуючи таким чином семи ‘активності після відпочинку’, ‘нової сили’. Хоча аналізована лексема загалом зберігає тут своє терміне значення, залучення її до складу широкої метафори спричинює яскраву художню образність і емотивний вплив на читача.
- «**Заходи щодо пом’якшення наслідків поширення інфекції** залишаються в силі протягом чотирьох тижнів і згодом заміняться слабшими» (2020) – головну роль у створенні широкої метафори відіграє в цьому контексті віддієслівний іменник **пом’якшення**, який посилює семи ‘м’якість, еластичність’, ‘піддатливість, доступність для стороннього впливу’, ‘приємність для сприйняття’ і додає яскравої художньої виразності та відчутного заряду експресії.

Зазначимо, що сполучуваність лексеми *інфекція* із загальновживаними іменниками, яка супроводжується певним стилістичним ефектом, можна спостерегти й на прикладі інших мов. Приміром, у польських ЗМІ трапляються фрази “**Dieta w walce z infekcją**”⁴⁶, “**Jak zmniejszyć ryzyko infekcji górnych dróg oddechowych?**”⁴⁷, “**łagodzenie infekcji**”⁴⁸ тощо. Аналіз лексичної сполучуваності детермінованих лексем на матеріалі інших мов або в зіставному аспекті може стати предметом подальших досліджень.

Узагальнену інформацію про сполучуваність терміна **інфекція** із загальновживаними іменниками для увиразнення мовлення, створення стилістичного ефекту на базі досліджуваного матеріалу відображено в таблиці 3.

⁴⁵ Там само.

⁴⁶ *Dieta przy przebiegu i grypie. Co jeść w trakcie infekcji?*, [w:] <https://diag.pl/pacjent/artykuly/dieta-w-trakcie-infekcji/> (07.10.2024).

⁴⁷ *Jak zmniejszyć ryzyko infekcji górnych dróg oddechowych?*, [w:] <https://memedic.pl/jak-zmniejszyc-ryzyko-infekcji-gornych-drog-oddechowych/> (07.10.2024).

⁴⁸ *Zdrowie intymne kobiet w okresie letnim: zapobieganie, leczenie i profilaktyka*, [w:] <https://www.szpitalnaklinach.pl/blog/zdrowie-intymne-kobiet-w-okresie-letnim-zapobieganie-leczenie-i-profilaktyka/> (07.10.2024).

Таблиця 3. Сполучуваність терміна **інфекція** із загальновживаними іменниками

Іменник інфекція виступає головним словом словосполучки	Іменник інфекція виступає залежним словом безприйменникової двочленної словосполучки	Іменник інфекція виступає залежним словом прийменникової двочленної словосполучки	Іменник інфекція виступає залежним словом багаточленної словосполучки
інфекція верхніх дихальних шляхів; інфекція дихальних шляхів; інфекція нижніх дихальних шляхів; інфекція сечовивідних шляхів; інфекція сечової системи; інфекція SARS-CoV-2; інфекція COVID-19.	виникнення інфекції; виявлення інфекції; вплив інфекції; враження інфекцією; джерело інфекції; запобігання інфекції; збудник інфекції; зникнення інфекції; кількість інфекції; лікування інфекції; наслідки інфекції; наявність інфекції; носії інфекції; ознаки інфекції; перебіг інфекції; передача інфекції; поширення інфекції; поява інфекції; приєднання інфекції; проникнення інфекції; протидія інфекції; профілактика інфекції; резервуар інфекції; результат інфекції; ризик інфекції; розвиток інфекції; розмноження інфекції; розповсюдження інфекції; сезон інфекції; симптом інфекції; спалах інфекції; ускладнення інфекції; хвиля інфекції; штам інфекції.	аналіз на інфекцію; боротьба з інфекцією; вакцинація від інфекції; вакцина від/проти інфекції; виживання після інфекції; відповідь на інфекцію; ворота для інфекції; дослідження на інфекції; загибель від інфекції; захист від інфекції; захворюваність на інфекцію; захворювання на інфекцію; заходи проти інфекції; імунітет проти інфекції; інформація про інфекцію; контроль за інфекцією; пацієнти з інфекцією; покази до інфекції; реакція на інфекцію; смерть від інфекції; спеціаліст з інфекції; ускладнення від інфекції; фільтр для інфекції; щеплення проти інфекції.	активність поширення інфекції; заходи по придушенню інфекції; імунна відповідь на інфекцію; пом'якшення наслідків інфекції; ризик для життя від інфекції; ризик передачі інфекції; ступінь поширення інфекції; сценарій поширення інфекції.

Висновки

На підставі аналізу 1187 цитат із лексемою **інфекція**, вибраних з анотованого підкорпусу «Українська правда_2020-2024», констатуємо, що в сучасному мовному просторі термінна лексика стає невід'ємним складником публіцистичного дискурсу, органічно функціуючи в ньому і засвідчуючи високий рівень його інтелектуалізації. Завдяки широкому залученню детермінованих лексем автори досягають максимальної точності викладу та відтворюють мовні реалії сучасного освіченого суспільства.

Проаналізувавши на прикладі українського новинного ресурсу «Українська правда» за 2020-2022 рр. розвиток лексичної сполучуваності лексеми **інфекція** з трьома повнозначними частинами мови (іменником, прикметником і дієсловом / дієприкметником), ми виявили, що найбільш схильні до нетипових поєднань з терміном **інфекція** дієслова. Сполучаючись завдяки детермінуванню з лексемою **інфекція**, вони виконують одну з таких функцій: 1) урізноманітнюють мовлення, усувають повторення тих самих слів чи коренів; 2) надають вислову образності, експресивності, зокрема, сприяють персоніфікації аналізованої лексеми: **інфекція втручається, зупинити інфекцію, робити менш серйозною інфекцію, допомагати інфекції, побороти інфекцію**.

Прикметники (дієприкметники) в публіцистичному дискурсі зазвичай поєднуються з лексемою **інфекція** в складі термінів-словосполук типу 'прикметник / дієприкметник + іменник'. Найчастотнішим у нашій вибірці є термін **коронавірусна інфекція**, значну частотність демонструють також терміни **вірусна інфекція, кишкова інфекція, бактеріальна інфекція, респіраторна інфекція, ротавірусна інфекція**.

Як свідчать матеріали нашого дослідження, прикметники є доволі численною групою, яка виявляє відмінні від наукового дискурсу приклади лексичної сполучуваності. Якісні прикметники в атрибутивній функції зазвичай демонструють тропеїчність свого використання – означення в таких контекстах виступають епітетами слова **інфекція**: **серйозна інфекція, тяжка інфекція, підступна інфекція**.

Іменники в нетипових поєднаннях з аналізованою лексемою зазвичай сприяють семантичним трансформаціям і створенню художньої образності через метафоризацію, що стає основою для формування певних стилістичних чи експресивних навантажень: **сценарії поширення інфекції, хвиля інфекції, ворота інфекції**.

Отож детермінована лексика в публіцистичному дискурсі не лише служить для позначення відповідних наукових понять, але й завдяки нетиповим лексичним поєднанням та долученню нових семантичних нашарувань і метафоричних трансформацій сприяє створенню певного стилістичного ефекту, посиленню художньої виразності, насиченню тексту експресією. Зміни лексичної сполучуваності лексеми **інфекція**, які ми виявили в результаті цього дослідження, підтверджують, що термінна лексика – важливий складник реалізації творчих ідей автора.

References

Dictionaries

GRAC – *General'nyy rehional'no anotovannyi korpus ukrayins'koyi movy*, [v:] <https://uacorpus.org/Kyiv/ua>.

Slovnyk_ua, [v:] <https://slovnyk.ua/>.

Materials

- Dieta przy przeziębieniu i grypie. Co jeść w trakcie infekcji?*, [w:] <https://diag.pl/pacjent/artykuly/dieta-w-trakcie-infekcji/>
- Jak nie dać się infekcji? Sposoby na zapobieganie przeziębieniu*, [w:] <https://apteczka24.pl/jak-nie-dac-sie-infekcji-sposoby-na-zapobieganie-przeziębieniu,b3.html>.
- Jak się przenosi infekcja?*, [w:] <https://tuptuptup.org.pl/jak-sie-przenosi-infekcja/>.
- Jak zmniejszyć ryzyko infekcji górnych dróg oddechowych?*, [w:] <https://memedic.pl/jak-zmniejszyc-ryzyko-infekcji-gornych-drog-oddechowych/>
- Ratunku, dopadła mnie infekcja!*, [w:] <https://salve.pl/aktualnosci/ratunku-dopadla-mnie-infekcja,129>.
- Zdrowie intymne kobiet w okresie letnim: zapobieganie, leczenie i profilaktyka* [w:] <https://www.szpitalnaklinach.pl/blog/zdrowie-intymne-kobiet-w-okresie-letnim-zapobieganie-leczenie-i-profilaktyka/>.

Studies

- Albota S., Kunch Z., Kharchuk L., Hnatyuk M., *Corpus Research of Semantic Transformations of Deterministic Lexicon Using the Example of the Lexeme Virus*, [in:] *Computer Linguistics Workshop at CoLLnS 2024: Proceedings of the 8th International Conference on Computational Linguistics and Intelligent Systems*. Volume IV: *Computational Linguistics Workshop*, p. 425-456.
- Banzeruk O.V., Shakura Yu.O., *Viys'kova leksyka v istorychniy prozi P. Kulisha*, "Literatura ta kul'tura Polissya" 2010, № 59.
- Condamines A., *How can one explain "deviant" linguistic functioning in terminology*, "Terminology" 2021, vol. 27 (2).
- Demyanchuk Yu., *The Term Combination and the Metaphor in the Official Business Document: Cognitive Aspect*, "Visnyk Universytetu imeni Alfreda Nobelya. Seriya: Filolohichni nauky" 2023, № 1 (25).
- Dubynets' O., *Viys'kova leksyka v romani R. Ivanychuka "Mal'vy"*, "Visnyk Charkivs'koho natsional'noho universytetu im. V. Karazina. Seriya: Filolohiya" 2015, nr 73.
- Farion I.D., Kun'ch Z.Y., Vasylyshyn I.P., Mykytyuk O.R., Mentyns'ka I.B., *Terminolohichna aktualizatsiya ukrayins'koyi movnoyi diysnosti*, L'viv 2020.
- Horodylovs'ka H., *Pereosmyslennya semantyky termina ta rozshyrennya sfer yoho funktsionuvannya v suchasniy ukrayins'kiy literaturniy movi (na materialy khudozhnikh tvoriv Romana Ivanychuka*, „Visnyk Natsional'noho universytetu 'L'vivs'ka politekhniky'. Seriya: Problemy ukrayins'koyi terminolohiyi" 2014, № 791.
- Hryhorash A., *Indyvidual'no-avtors'ke vykorystannya suspil'no-politychnoyi terminolohiyi frazeolohichnoho kharakteru yak zasib politychnoyi polemiky (na materialy presy Ukrainy 90-kh rokiv)*, „Visnyk Natsional'noho universytetu 'L'vivs'ka politekhniky'. Seriya: Problemy ukrayins'koyi terminolohiyi" 2000, № 402.
- Karpilovs'ka Ye.A., *Termin u suchasniy movotvorchosti*, "Ukrayins'ka terminolohiya i suchasnist'" 2013, nr 9.
- Karpova V., *Termin i khudozhnye slovo*, Kyiv 1967.
- Kiklewicz A., *Active processes in the terminology of modern linguistics*, "Przegląd Wschodnio-europejski" 2020, nr 11 (1).
- Klymenko N.F., *Vzayemodiya funktsional'nykh styliv literaturnoyi movy i vplyv yiyi na slovo-tvirnu systemu*, [v:] Klymenko N.F., *Vybrani pratsi*, Kyiv 2014.

- Klymenko N.F., Karpilovs'ka Ye.A., Kyslyuk L.P., *Dynamichni protsesy v suchasnomu ukrayins'komu leksykonі*, Kyiv 2008.
- Koval' A., *Naukovyy styl' suchasnoyi ukrayins'koyi literaturnoyi movy: Struktura naukovoho tekstu*, Kyiv 1970.
- Kun'ch Z.Y., *Nayvazhlyvishi aspekty vyvchennya terminnoyi leksyky zi studentamy inzhenerno-tekhnichnykh spetsial'nostey*, "Visnyk Universytetu imeni Alfreda Nobelia. Seriya: Filolohichni nauky" 2022, nr 1 (23).
- Kun'ch Z.Y., *Stylistychna rol' determinolohizmiv u skladi porivnyan' (na materialі povisti Bohdana Lepkoho "Motria")*, "Alfred Nobel University Journal of Philology" 2023, nr 1 (25).
- Kun'ch Z.Y., *Stylistychna rol' determinovanoyi leksyky v publitsystychnomu styli (na materialі statii Liny Kostenko "Humanitarna aura natsiyi, abo Defekt holovnoho dzerkala")*, "Alfred Nobel University Journal of Philology" 2024, nr 1 (27).
- Kun'ch Z., Kharchuk L., *Studying Semantic Transformations of Deterministic Vocabulary in Artistic Discourse Using Corpus Technologies*, "CEUR Workshop Proceedings" 2023, vol. 3608.
- Kun'ch Z., Kharchuk L., Hnatyuk M., *Research of medical terms-substantives in O. Zabuzhko's artistic works on the basis of the text corpus*, "CEUR Workshop Proceedings" 2023, vol. 3396.
- Lytvyin O.H., *"Represovani" terminy v perekladnykh slovnykakh ukrayins'kykh terminolohichnykh shkil*, "Visnyk Universytetu imeni Alfreda Nobelia. Seriya: Filolohichni nauky" 2021, nr 1 (21).
- Mentyns'ka I.B., *Suchasnyy stan ta perspektyvy onlain-leksykohrafiy komp'yuternoy haluzi*, "Visnyk Universytetu imeni Alfreda Nobelia. Seriya: Filolohichni nauky" 2022, nr 2 (24).
- Nakonechna H.V., *Terminolohizatsiya i determinolohizatsiya: stupin' opratsyuvannya i vektory rozvytku*, [v:] *Teoriya termina: konkretizatsiya leksyko-semantychnykh paradyhm*, L'viv 2018.
- Panasyuk K., *Viys'kova terminolohiya v romani Yuriya Scherbaka "Zbroya sudnoho dnya"*, „Visnyk Natsional'noho universytetu 'L'vivs'ka politehnika'. Seriya: Problemy ukrayins'koyi terminolohiyi" 2018, nr 890.
- Poplavs'ka N.M., Kalenyuk S.O., Smerechyns'ka V.A., *Sportyvna terminolohiya v masmediynykh tekstakh (funktsiynyy aspekt)*, "Zakarpats'ki studiyi" 2023, nr 29 (2).
- Symonenko T., *Stylistychni funktsiyi terminolohichnoyi leksyky v poeziyi V. Stusa*, „Linhvistychni doslidzhennya" 2012, № 34.
- Yatsenko N., *Viys'kova leksyka v istorychnykh romanakh L. Kostenko*, "Dyvoslovo" 2000, № 3 (517).
- Zadoyana L., *Stylistychni funktsiyi terminolohichnoyi leksyky u poetychnomu teksti (na materialі poeziy Vasylya Symonenka)*, "Ukrayins'ka terminolohiya i suchasnist'" 2007, vyp. 7.

ПРО АВТОРА

Zoriana Kunch [Зоряна Куньч] – dr filologii, profesor nadzwyczajny, kierownik wydziału języka ukraińskiego Uniwersytetu Narodowego „Politechnika Lwowska”, Lwów, Ukraina.

Publikacje: *Стилістична роль детермінологізмів у складі порівнянь (на матеріалі повісті Богдана Лепкого “Мотря”)*, «Вісник Університету імені Альфреда Нобеля Серія: Філологічні науки» 2023, nr 1 (25), с. 191-204; *Studying Semantic Transformations of Deterministic Vocabulary in Artistic Discourse Using Corpus Technologies*, [in:] CEUR Workshop Proceedings 2023, nr 3608, p. 326-344; *Античні афоризми як матриці культурно-інтелектуальної, психоментальної та історіософської інтенції студентського соціуму (девізи університетів світу)*, [w:] *Wroclawska Ukrainistyka. Lingua – Litterae – Sermo. Monografia*, Wrocław 2022, s. 167-180; *Стилістична роль детермінованої лексики в публіцистичному стилі (на матеріалі статті Ліни Костенко “Гуманітарна аура нації, або Дефект головного дзеркала”)*, “Alfred Nobel University Journal of Philology”, nr 1 (27), с. 206-219; *Варіантність термінів: детермінологізація чи детермінування*, «Термінологічний вісник» 2023, nr 7, с. 53-62.

ORCID: 0000-0002-8924-7274

Email: zorjana.kunch@gmail.com

Алена Руденка

Warszawa, Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk

КОНЦЕПТ “РОДИНА” ПО ДАННЫМ БЕЛАРУССКОЯЗЫЧНЫХ ТЕКСТОВ

The Concept of “Homeland” in Belarusian Texts

ABSTRACT: The article examines the use of names for the concept “homeland” in texts of different types of discourse within Belarusian. Analyzed are contexts with the lexemes *radzima*, *ajchyna*, *bačkaŭščyna* in official documents, scientific texts, folklore, fiction and newspapers as well as in text corpora. A conclusion is drawn about the opposition existing within the Belarusian worldview of the motherland as a country and the notion of the local homeland. This opposition originates in the formation of the new Belarusian language of the late 19th – early 20th century, when peasant culture stood in opposition to the government, which continued to exist in the Soviet period. The local homeland, home, family were often more important than the bigger one. The latter was usually nominated by the proper noun – *Belarus*.

KEYWORDS: Homeland, text, types of discourse, the Belarusian language, linguistic worldview

Введение

Исследование концептов согласно методологии Люблинской этнолингвистической школы¹ предполагает три типа данных: системные, анкетные и текстово-корпусные. В данной статье представлены результаты анализа номинаций белорусского концепта “родина” в текстах. Анализировались только тексты на белорусском² языке – вопросы языковой ситуации в Беларуси не затрагиваются³.

¹ О Люблинской этнолингвистической школе см.: J. Bartmiski, *Aspects of Cognitive Ethnolinguistics*, London 2009; S. Niebrzegowska-Bartmińska, *Definowanie i profilowanie pojęć w (etno)lingwistyce*, Lublin 2020.

² Написание *беларус*, *беларусский* выбрано с целью сохранения единства с названием страны *Беларусь*.

³ Несбалансированное двуязычие в Беларуси охарактеризовано в: A. Rudenka, *Changes in the profiling of the democracy stereotype in Belarus in recent years*, [in:] *I Międzynarodowy Kongres Etnolingwistyczny*, t. 4. *Nazwy wartości i koncepty kulturowe, ich hierarchie i rekonstrukcje*, Lublin 2022, s. 163, 170.

Двадцатилетний опыт работы в проекте EUROJOS (Europejski Językowy Obraz Świata, см. о проекте страницу Института славистики ПАН⁴) показал, что концепты по-разному соотносятся не только с разными языками, но и с временной шкалой. Некоторые из них более устойчивы, менее подвержены изменениям, как, например, «семья» или «здоровье». Другие изменяются очень быстро, на протяжении одного поколения или даже быстрее, как «демократия»⁵. Очевидно, что родина для белорусов советского времени была иной, чем для белорусов перестройки, лукашенковского периода, эпохи протестов 2020 года и для современников. В настоящей статье концепт «родина» моделируется в основном по данным современных текстов⁶.

В современном белорусском языке концепт «родина» обозначается лексемами *радзіма, айчына, бацькаўшчына*. Лексикографические описания этих лексем, как и этимологические и другие словарные сведения представлены в моей статье *Концепт “родина” в языковой картине мира белорусов: история номинаций и системные данные*⁷. Как репрезентированы эти лексемы в разных типах дискурса⁸?

Официально-деловые тексты

В текстах **официально-делового стиля** слова с семантикой ‘родина’ отсутствуют. Их нет в Конституции Республики Беларусь, в Уголовном кодексе страны и других официальных документах. Это показательно: «родина» – не объект права, не юридический, а морально-нравственный, эмоционально нагруженный концепт. Знаменитая статья уголовного кодекса, называемая в народе «Измена родине» (ст. 356 и последующие в Уголовном кодексе Республики Беларусь), на самом деле называется «Здрада дзяржаве» ‘Измена государству’ и во всей Главе 32 «Злачынствы супраць дзяржавы» ‘преступления против государства’ речь идет только о государстве⁹. О том, что концепт «родина» не представлен в офи-

⁴ Europejski Językowy Obraz Świata, [w:] <https://ispan.waw.pl/default/badania/eurojos/> (10.12.2024).

⁵ A. Rudenka, *Changes in the profiling of the democracy stereotype...*, p. 163-174.

⁶ К анализу не привлекались чрезвычайно многочисленные работы, посвященные белорусской идентичности, становлению нации, истории Беларуси, например, R. Radzik, *Białorusini – między Wschodem a Zachodem*, Lublin 2012; *Polska – Litwa – Białoruś. Historia, która dzieli i łączy*, „Acta Baltico-Slavica” 2017, nr 41, и мн. др.

⁷ А. Руденка, *Концепт “родина” в языковой картине мира белорусов: история номинаций и системные данные*, „Przegląd Wschodnioeuropejski” (в печати).

⁸ «Дискурс – единица текста, используемая лингвистами для анализа языковых явлений, охватывающих более одного предложения» (Collins Online Dictionary – <https://www.collinsdictionary.com/>) (10.12.2024). Соответственно цели и характеристикам дискурса выделяются его разные типы: массмедийный (публицистический), литературный (художественный), научный, политический, юридический, религиозный, экономический, официально-деловой и др.

⁹ *Национальный правовой Интернет-портал Республики Беларусь*, [в:] https://pravo.by/document/pdf/kodeksibel/kriminalni_kodeks_rb_1999_bel (10.12.2024), с. 15, 153.

циальном дискурсе, свидетельствует и его отсутствие в документах оппозиционного Координационного совета и Объединенного переходного кабинета, размещенных в Интернете.

Официальные документы Республики Беларусь, а ранее – БССР, писались на русском языке и впоследствии переводились на белорусский язык. Таким образом, модель мира, репрезентируемая этими текстами, не «защита» в семантике и синтактике белорусского языка, т.е. неаутентична. Если говорить о репрезентации концепта «родина» в языковой картине мира белоруса по данным того или иного типа дискурса, то, несомненно, тексты на белорусском языке должны присутствовать, несмотря на несбалансированное двуязычие в Беларуси.

Научные и научно-популярные тексты

В **научном дискурсе** в целом номинации концепта «родина» тоже практически отсутствуют. Их нет в соответствующих словарях¹⁰, есть только определение понятия *патрыятызм*: «Патрыятызм (ад грэч. *patris* – айчына, радзіма) – шырокае і глыбокае пачуццё любові да сваёй Радзімы, да сваёй Айчыны, гатоўнасць падпарадкаваць свае асабістыя і групавыя інтарэсы грамадству...»¹¹.

В любом случае словари такого рода, как названные выше, ничего не дают для исследования белорусского концепта «родина»: все они переведены с русского языка, как и тексты официально-делового стиля (последние применительно к белорусскому типу государственности).

Концепт «родина» в рамках научного стиля присутствует в работах гуманитариев, в частности филологов. Анализ таких работ представлен в статье *Концепт «родина» в языковой картине мира белорусов: история номинаций и системные данные*¹².

Если речь идет о научном стиле, то концепт «родина» может быть смоделирован также на основе текстов, представленных в учебниках, в частности школьных.

В учебниках по истории Беларуси слово *радзіма* чаще употребляется в значении «малая родина, место рождения». В учебнике за 10 класс из 20 употреблений только в 2 случаях (в начале книги) лексема имеет значение «родная страна»: «Гісторыя дапамагае даведацца пра мінулае сваёй радзімы, больш дакладна вызначыць яе месца сярод іншых краін і народаў»¹³; «на тэрыторыі нашай Радзімы яшчэ адсутнічалі продкі людзей»¹⁴. В остальных случаях слово употреблено

¹⁰ *Кароткі руска-беларускі грамадска-палітычны слоўнік*, Мінск 2008; В.В. Шынкароў, С.П. Раманава, *Беларускі палітычны слоўнік*, Мінск 2011.

¹¹ *Чалавек і грамадства. Энцыклапедычны даведнік*, Менск 1998.

¹² А. Руденка, *Концепт “родина” в языковой картине мира белорусов: история номинаций и системные данные*, „Przegląd Wschodnioeuropejski” (в печати).

¹³ В.А. Белазаровіч, С.А. Кудраўцава, А.У. Любы, *Гісторыя Беларусі са старажытных часоў да канца XVIII ст.*, Вучэбны дапаможнік для 10 класа ўстаноў агульнай сярэдняй адукацыі з беларускай мовай навучання, Мінск 2020, с. 6.

¹⁴ Там же, с. 8.

в значении 'малая родина, место рождения': «асаблівасці этнічнай гісторыі на тэрыторыі вашай “малой радзімы”»¹⁵. Существительное **айчына** в этом учебнике отсутствует, есть только 8 случаев употребления прилагательного **айчынны**: «У айчыннай гісторыі з’явіўся феномен “уніяцкай царквы”»¹⁶. Синоним **бацькаўшчына** в учебнике не встречается.

В Беларуси единый образовательный стандарт и образовательная программа, выбор учебников отсутствует. Очевидно, что в этом случае моделируется тот образ родины, который наиболее соответствует представлениям о ней властей предрекающих и наиболее удобен государству.

Во время перестройки и после нее – в период т. н. Второго Беларусского Возрождения – возродился интерес беларусов к истории, культуре, языку своей родины: не как части СССР, а как самоценной единицы. Конечно, этому в первую очередь способствовало образование независимого государства Республика Беларусь. В девяностых годах XX века те, кто называл себя беларусами, осознали значение истории как науки и как фактора, формирующего мировоззрение, в том числе концепт «родина». Появилось понимание, что знание истории прямо связано с чувством родины.

То, как индивид / сообщество / народ представляет историю своей земли, взаимосвязано с его образом родины. Из этого тезиса выводится ряд следствий. Во-первых, историю родины можно моделировать, и то, как моделируется история страны, обуславливает структуру и содержание концепта «родина» в картине мира индивида / сообщества / народа. Осознание важности этого постулата, особенно в период Первого и Второго Беларусского Возрождения, обусловило появление книг, научных и научно-популярных работ по истории Беларуси, которые моделировали образ просвещенной и славной Родины с богатой культурой и традициями – Родины, которой можно и нужно гордиться.

Образ родины можно не только моделировать посредством предлагаемой / навязываемой системы знаний о ней, но также и манипулировать им. Эта истина была хорошо усвоена еще Советской властью – и она активно эксплуатируется в двадцатых годах XXI века. Фактически сейчас реанимируется образ Советской Беларуси, и в этом задействуются разнообразные средства и идеи. Собственная, независимая беларусская история усекается и искажается; культивируется идея трех братских восточнославянских народов, их общего пути; широко пропагандируется идея общей победы в Великой Отечественной войне; переписываются учебники по истории и родственным гуманитарным дисциплинам. Прямого запрета на «беларусскость» нет – более того, она пропагандируется: например, в школе преподается **радзімазнаўства** 'знание родины'. Однако это допустимо только в контексте единой истории Беларуси и России.

В учебниках по белорусскому языку и литературе, в противоположность учебникам истории, слово **радзіма** употребляется, как правило, в значении 'род-

¹⁵ Там же, с. 48, 68, 132, 153, 172 и др.

¹⁶ Там же, с. 173.

ная страна'. Отобранные контексты указывают на 1) ряд характеристик родины и 2) «правила поведения» относительно нее. Фактически создается и поддерживается модель идеальной родины.

Приведем в качестве примера контексты из учебника для 8-го класса, который является типичным представителем всего блока школьных учебников по белорусскому языку¹⁷:

(1) **Родина необходима** («Чалавек без радзімы – што птушка без крылаў»¹⁸, как необходима мать (**Радзіма-маці**¹⁹); **родина** – светлое, **позитивное место** («Твая зямля, твая Радзіма Названа светла: Беларусь!» Ю. Свірка²⁰), известное **партизанским движением** («Мая краіна – партызанка, мая Радзіма – Беларусь». М. Лужанін²¹); на родине **прекрасная, уникальная природа**.

(2) **Родине нужно служить** («Жыць – радзіме служыць»²²), **родину нужно любить и помнить** всегда («(Не/ні) адзін я, пісалі мы ўсе... ліст любімым сваім, ліст Радзіме сваёй». П. Броўка²³); **ей нельзя изменять** – нельзя променять ее на что-либо другое («Толькі на Радзіме чалавеку Ходзіцца і дыхаецца ўсмак». Г. Бураўкін²⁴).

Существительное *айчына* в рассматриваемой книге встретилось только один раз, контекст, в котором оно употреблено, также предписывает определенное поведение: «Запытай ты сябе чалавеча што зрабіў для Айчыны, ці многа?» (Я. Колас)²⁵. Из трех примеров с прилагательным *айчыны* два – в словосочетании **Вялікая Айчынная вайна**.

Два раза употреблено слово **бацькаўшчына**, один из них в эпиграфе к книге – цитаты из прозы Алоизы Пашкевич (Тётки): «Бедны той, хто, апрача грошай, апрача багацця, каторае пры першым няшчасці счэзне дазвання, не мае скарбаў вечных – скарбаў душы. Такі скарб, каторы ніхто і ніколі адабраць ад нас не здолее, – гэта любоў да Бацькаўшчыны, да свайго народа, да роднай мовы...» (Цётка). Во втором художественном фрагменте **бацькаўшчына** охарактеризована как **векавечная**: «У векавечнай бацькаўшчыне клёны Нячутна пачынаюць аблятаць На рыжую траву, на мох зялёны, На весніцы, на ціхі стаў, на гаць». У. Караткевіч²⁶.

¹⁷ З.І. Бадзевіч, І.М. Саматія, *Беларуская мова*. Вучэбны дапаможнік для 8 класа ўстаноў агульнай сярэдняй адукацыі з беларускай і рускай мовамі навучання, Мінск 2020.

¹⁸ Там же, с. 74 и др.

¹⁹ Там же, с. 105.

²⁰ Там же, с. 150.

²¹ Там же, с. 87.

²² Там же, с. 81.

²³ Там же, с. 26.

²⁴ Там же, с. 191.

²⁵ Там же, с. 182.

²⁶ Там же, с. 189.

Фольклорные тексты

В **устном народном творчестве** тема родины представлена особым образом. В фольклорных текстах лексемы **айчына**, **бацькаўшчына**, **радзіма** не употребляются – употребляются слова **кут**, **край**, **зямля**, даже **двор**, **хата** и под., как правило, в значении ‘место рождения, малая родина’.

Юлия Чернявская, исследователь белорусских сказок и автор книги *Белорусы: от «тутэйшых» к нации*, пишет:

Традиционному белорусу присуще понимание пространства как „малой родины”: ведь вследствие особенностей отечественной истории, основой идентичности белоруса искони служила *связь с землей*... Переносный смысл слова *земля* (территория) отождествляется с прямым. Отсюда идеальный образ родины: „земля зраджайная, сенажаці мурожныя да берагі – сена некуды дзеваць” (Сержпутоўскі 2000, 76). Отсюда одушевление „малой родины”: так, земля может петь веселые или печальные песни в зависимости от усиления или, напротив, ослабления гнета („Адкуль песня”)²⁷.

И еще одна цитата:

...солдат – наиболее яркий образ „перекати-поля”, во многом благодаря ему оседлый крестьянин, мало сталкивающийся с миром „большой родины” осознает свою „тутэйшасць”, глубинную принадлежность к „малой родине”²⁸.

В малых фольклорных формах – пословицах, поговорках, фразеологизмах – родина представлена косвенно. В *Фразеалагічным слоўніку беларускай мовы*²⁹ фразеологизмы с лексемами *радзіма*, *айчына*, *бацькаўшчына* отсутствуют, но это не означает, что в языковой картине мира беларусов образ родины не представлен. В беларусском языке много фразеологизмов, пословиц и поговорок о родине и отношении к ней, однако прямые номинации концепта «родина» редки („*Радзіма* — матка, чужына — мачыха”). Такие языковые единицы имеют позднее происхождение (некоторые из них можно назвать «советизмами»), на что указывает их идеологический и назидательный характер:

Чалавек без *Радзімы* як салавей без песні; Толькі таму пашана будзе, хто *Радзіму* не на словах любіць; За *Радзіму* сваю будзь героем у баю; На *Радзіму* сонца свеціць бясконца; Ад душы працуеш – *Радзіму* шануеш; Бацькоў любі, старых паважай, здароўе беражы, *Радзіме* верна служы; *Бацькаўшчыны* не купляюць і не прадаюць³⁰.

²⁷ Ю. Чернявская, *Белорусы: от „тутэйшых” к нации*, Минск 2010, с. 238-239.

²⁸ Там же, с. 194.

²⁹ І. Лепешаў, *Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы*, т. 1-2, Мінск 1993.

³⁰ А.С. Аксамітаў, *Прыказкі і прымаўкі: тлумачальны слоўнік беларускіх прыказак і прымавак*, Мінск 2000; М.Я. Грынблат, *Прыказкі і прымаўкі*, кн.1-2, Мінск 1976; І.Я. Лепешаў, М.А. Якалцэ-

Указанием на позднее происхождение является также абстрактная лексика, нехарактерная для фольклорных текстов («Там жыццё рай, дзе свабоды край; На добрай зямлі добрая надзея»), или нетипичные для устного народного творчества лексемы («Той патрыёт, хто змагаецца за народ»).

Как правило, в пословицах и поговорках концепт «родина» номинируется не лексемами **радзіма, айчына, бацькаўшчына**, а другими – синонимичными – лексемами:

Родная зямля мякчэй чужой пярыны; Родная зямелька – як зморанаму пасцелька; Далёкая старана без ветру сушыць; З роднага боку і варона мілая; У сваім краі, як у раі; Кожнаму свой куток мілы; Няма лепш за той куток, дзе вязалі пупок; Усюды добра, а дома лепей; Хоць ясі крапіву ды салому, але пры дому; Свая хатка – родная матка, а чужая – мачыха³¹,

или репрезентируется описательно:

Усякай птушцы сваё гняздо міла; Кожная сасна свайму бору песню пяе; Чым за морам віно піць, лепш з Нёмана вадзіцу; Няма смачнейшае вадзіцы, як з роднай крыніцы; На чужыне і камар загіне; На родным полі расце лепшая доля і мн. др.³².

Исследование обозначений концепта «родина» в белорусском фольклоре показывает, что в его основе лежат понятия «семья, род», «наследство», «место рождения».

Художественные тексты

В художественном дискурсе можно выделить три репрезентации родины:

- 1) Родина – Советский Союз;
- 2) «и Беларусь, и Советский Союз», или «Беларусь в Советском Союзе»;
- 3) Беларусь как самостоятельная, самоценная территория со своей историей, культурой, языком.

Если первые две репрезентации отражены в основном в произведениях, написанных с двадцатых гг. XX в. до начала XXI в., то третья представлена в клас-

віч, *Слоўнік беларускіх прыказак*, Мінск 1996; Ф. Янкоўскі, *Беларускія прыказкі, прымаўкі, фразеалагізмы*, Мінск 2004.

³¹ Там же.

³² Там же. Гл. таксама: С. Иванова, Я. Иваноў, *Слоўнік беларускіх прыказак, прымавак і крылатых выразаў: лінгвакраіназнаўчы дапаможнік*, Мінск 1997; *Беларускія народныя прыказкі і прымаўкі*, ред. М.Р. Суднік, Мінск 1957; А.С. Фядосік, *Анталогія беларускай прыказкі, прымаўкі і выслоўя*, Мінск 2002; І. Шкраба, Р. Шкраба, *Крынічнае слова: беларускія прыказкі і прымаўкі*, Мінск 1987.

сических произведениях конца XIX – начала XX века, в новейшей и эмигрантской литературе.

(1) Идеологема «**наша Родина – Советский Союз**» внедрялась в сознание жителей страны так активно, что существенный процент жителей Беларуси не разделял Советский Союз и Беларусь – в понятии «родина» сливалось и то, и другое.

«Наша Родина – СССР» – этот лозунг активно насаждался и хорошо приживался также в связи с активной миграцией населения страны. По замыслу правящих сил, крестьянская Беларусь становилась индустриальной высокотехнологичной частью Советского Союза, и переселение людей на эту территорию служило той же цели. Кроме того, массовые перемещения способствовали нивелированию национальной идентичности, бывшей несомненной угрозой идее пролетарского интернационализма и СССР в целом. Упомянутый лозунг был аксиоматичен: слова **Радзіма, Айчына** (с прописной буквы) в первую очередь по умолчанию понимались как «Савецкі Саюз: ...да пераможнага салюта, Якім байцоў Радзіма славіць, Мы ведалі, Урал магутны Даўно руду ў мартэнах плавіць» (М. Танк)³³.

Идеологема «наша Родина – Советский Союз» часто связана с Великой Отечественной войной. Спекуляция на военной теме, на ветеранах войны стала активно используемым пропагандистским приемом и штампом, в том числе и в художественной литературе. За разрушение этого шаблона был подвергнут остракизму Валерий Быков, писавший о войне нелицеприятную правду.

(2) Наряду с однозначным слоганом «родина = Советский Союз», существовало некое синтетическое понятие «**и Беларусь, и Советский Союз**» или «Беларусь в Советском Союзе», что тоже находило выражение в текстах: «Радзіма мяне блаславіла на вернасць І мінскім барам, і крамлёўскай сцяне». П. Панчанка; «Паволі разыходзіліся салдаты, поўныя дум пра лёс сваёй бацькаўшчыны, сем'яў, пра сваё асабістае жыццё». Гурскі.

Именно в рамках этого регистра реализуются самые распространенные темы, художественные приемы, метафоры и сравнения, например, «родина – это мать» («Шматпакутная маці – радзіма мая». М. Танк) или «родина – это семья» («Ёсць радзіма на свеце, Дзе чакаюць вас маткі і дом, Дзе вы знойдзеце ласку Братэрскую ў сэрцах, хлеб і песню за кожным сталом». М. Танк).

То же самое, что сказано выше о слове **радзіма**, еще в большей степени касается и **айчына**. В текстах белорусской художественной литературы при употреблении лексемы **айчына** далеко не всегда очевидно, что речь идет о Беларуси: «Ляці ж, мой спеў, звiні няспынна Ты над Айчынаю маёй». Я. Журба.

(3) **Родина как Беларусь** представлена в классической дореволюционной литературе³⁴ и в белорусскоязычной художественной литературе XXI века, в пер-

³³ Здесь и ниже примеры взяты из: *Беларускі N-корпус* (<https://bnkorporus.info/korpus.be.html>) (10.12.2024). См. также: Н. Гаўрош, Н. Няшковіч, *Афарыстычныя выслоўі беларускіх пісьменнікаў*, Мінск 2011; А. Леванюк, *Майстры кажучь...: беларускія літаратурныя афарыстычныя выслоўі*, Брэст 2010.

³⁴ См. также: В.П. Лемцюгова (ed.), *Слоўнік мовы “Нашай нівы” 1906-1915*, т. 1-5, Мінск 2003.

вую очередь эмигрантской. В послереволюционной белорусской художественной литературе XX века концепт “родина” понимается как Беларусь только при прямом наименовании страны, как в стихотворении В. Колесникова, ставшем популярной песней, «*Беларусь мая сінявокая*», стихах В. Дубовки «*О Беларусь, мая шытшына*»; «*О, Беларусь! Я на цябе маюся, Тваім шляхам – прыйду ў шырокі свет*».

Многие тексты классической дореволюционной литературы стали прецедентными: «Не шукай ты шчасця, долі На чужым, далёкім полі... Не шукай сабе, мой братку, З ветрам Бацькаўшчыну-матку» (Я. Купала. Не шукай... [1913] 1928, 30); «Мой родны кут, як ты мне мілы!.. » (Я. Колас [Новая зямля, 1910-1923] 1952, 7).

В классических произведениях много не прямых номинаций родины: «О край мой мілы!.. Усёй душою Хачу злучыцца я з табою» (Я. Колас [Новая зямля, 1910-1923] 1952, 10) – см. также пример выше.

Лексема **радзіма** употребляется и в значении ‘родная страна’, и в значении ‘малая родина’: «Радзіма – гэта і той курганок зямлі, дзе ляжаць астанкі бацькоў, дзядоў і прадзедаў». Б. Сачанка.

В тех белорусскоязычных текстах, где концепт «родина» подразумевает Беларусь, употребительны и лексема **радзіма**, и лексема **айчына**. Однако в произведениях эмигрантов наиболее распространена номинация **бацькаўшчына**. Концепту «родина» в текстах эмигрантов посвящена отдельная статья автора³⁵, к ней можно добавить только материал гродничанки Светланы Тарасовой, изложенный в ее статье, опубликованной в Белостоке³⁶.

Беларускі N-корпус основан на текстах белорусской художественной литературы классического периода (конец XIX – начало XX века) и XX века. Анализ 100 случайно отобранных контекстов показал, что родина трактуется как «Советский Союз», «Беларусь в составе СССР», «Беларусь (советская)».

Дзень добры, мая ты навекі Радзіма Саветаў! (Я. Пушча); Што верна бароніць Радзіму маю (П. Глебка); Радзіма Беларусь, шумяць твае сады! (Я. Пушча); Усе-народная адданаць да савецкай радзімы зрабіла Савецкую Беларусь магутным фарпостам Савецкага Саюза (К. Чорны).

Во всех трех случаях **Радзіма**, как правило, пишется с прописной буквы.

Больше половины отобранных контекстов – это употребление лексемы **радзіма** в значении ‘малая родина, место рождения’.

Валодзя назваў мясцовасць, і Асвятцімскі ўспомніў, што вось тут ужо недалёка яго радзіма – месца, дзе ён нарадзіўся і вырас. Яшчэ зранку, выязджаючы з далёкага

³⁵ A. Rudenka, *The Concept of Homeland in the Works of Belarusian Emigrants and Repressed Citizens*, “Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury” 2024, nr 36, s. 256-269.

³⁶ С. Тарасова, *Сакралізацыя вобразу Радзімы ў творчасці беларускіх пісьменнікаў Польшчы*, “Białorutenistyka Białostocka” 2014, nr 6, s. 223-232.

раёна, дзе ён быў некалькі дзён па справах сваёй працы, ён радасна думаў, што яму прыйдзеца праехаць праз гэты родны яму куток (К. Чорны “Родныя мясціны”).

В употреблении лексемы **радзіма** в художественной литературе конца XIX – XX века четко прослеживается противопоставление: официозная Радзіма и родны кут, свая зямля, тутэйшасць и дзяржаўнасць, позднее «савецкасць».

Слово **айчына** употребляется практически исключительно в значении ‘родная страна’: на 100 контекстов только один передает семантику ‘место происхождения’: «Як птушка і тая айчынай маячыць» (Я. Купала. «*Вяртаюцца з выраю жоравы, гусі...*»). Сделанные ранее наблюдения соответствуют и данным Белорускага N-корпуса в том, что касается употребления синонима **бацькаўшчына**.

Анализ материалов *Параллельного русско-беларусского корпуса* www.ruscorgo.ru показал следующее.

С лексемой **радзіма** во всех словоформах найдено 385 примеров из 76 текстов. Седьмая часть контекстов (55 примеров) – с семантикой ‘малая родина’: «А потым, у нейкі дзень, калі нехта падае ім адным зразумелыя знакі: ці вяне лісцё да нейкай асаблівай жаўцізны, ці халодзіць ім ногі ранішняя шэрань, — яны падымаюцца ў паветра, развінаюць белыя крылы і лятуць у паднябесных абшарах да збавіцельнага цяпла даўняй радзімы» (К. Тарасаў)³⁷. В остальных контекстах существительное *радзіма* употребляется в значении ‘родная страна’: «Яна ўвасабляе для гэтых людзей маці-Радзіму, дарагую Айчыну, любую сэрцу Беларусь» (М. Ткачоў).

Существительное *айчына* во всех словоформах встретилось 82 раза в примерах из 22 текстов. Во всех случаях оно употреблено в значении ‘родная страна’, например: «Абарона айчыны павінна ўлічваць пэўную канкрэтную абстаноўку» (І. Шамякін).

Слово **бацькаўшчына** (во всех формах) встретилось 76 раз в примерах из 29 текстов. Это наиболее многозначная лексема из всего синонимического ряда. Самое распространенное значение – ‘родная страна’ (30 контекстов): «Так за тое, што чалавек шоў на вайну, бараніў сваю бацькаўшчыну, то ронд польскі даваў зямлю, даваў вольнасць, даваў шляхецтва, – а Маскаль чы гэтак робіць?» (К. Каліноўскі). **Бацькаўшчына** в значении ‘малая родина’ встретилась 26 раз: «Усё было нават лепей, чымся там, на бацькаўшчыне» (Я. Маўр). Слово **бацькаўшчына** употребляется также в значении ‘наследство’ (10 контекстов) и ‘унаследованная земля’ (5 контекстов): «Расевічу лепш; яму не бяда: адзіны сын; бацькаўшчына ўся яму дастанецца. Падзялі бацькаўшчыну на шэсць кавалкаў – што атрымаеш? Тады Сялява пад’ехаў да Іллініча, прапанаваў збочыць з полацкага шляху – за дванаццаць вёрст яго бацькаўшчына» (К. Тарасаў). Еще 5 контекстов – это имя собственное, название «Згуртаваньня беларусаў сьвету “Бацькаўшчына”».

³⁷ Здесь и ниже примеры взяты из Параллельного русско-беларусского корпуса – www.ruscorgo.ru.

Публицистические тексты

Для анализа публицистического дискурса были отобраны соответствующие контексты из Параллельного русско-беларусского корпуса www.ruscorpora.ru, а также материалы двух беларусскоязычных газет: официальной газеты «Звязда» и оппозиционной «Наша ніва» (электронный архив с 2000 года).

По данным корпуса www.ruscorpora.ru в публицистическом дискурсе все три синонима – **айчына**, **бацькаўшчына**, **радзіма** – передают значение ‘родная страна’. Исключением является лексема **радзіма**, которая может употребляться в значении ‘малая родина’, но значительно реже, чем в значении ‘родная страна’ (во втором случае слово, как правило, пишется с прописной буквы). Например:

Але цяпер эфэмэрныя групоўкі індывідаў могуць выклікаць у нашай Бацькаўшчыне вялікі хаос і спрычыніць вялікія пакуты, і гэта будзе каштаваць ім менш за адзін танк (Р. Хестанаў, 2002).

Калі сёння шмат хто ў рэспубліцы не ведае імя пачынальніцы асветы на Беларусі, дык гэта вялікая крыўда для нашай годнасці. Ефрасіння Полацкая адкрывае шэраг постацей, якія ўпрыгожваюць нашу гісторыю, даюць узор шчырай, бескарыснай любові да Айчыны, да ведаў, да чалавека. Такія людзі заўсёды застаюцца сучаснымі, бо яны вырашалі не момантавыя патрэбы, а клапаціліся пра выхаванне душы і духоўнасці (К. Тарасаў, 1984).

Калі хто-небудзь абураўся, хацеў павезці труну на радзіму, яго пераконвалі, што яны, маўляў, героі і цяпер сям’і ўжо не належаць. Праўду кажучы, я і не адчуваю, што мая радзіма – Расія, мы выходзілі па-іншаму: наша Радзіма – Савецкі Саюз. У нас была Радзіма, цяпер яе няма. (С. Алексіевіч, 1996).

Из ста случайных контекстов оппозиционной газеты «Наша ніва» в 30 случаях лексема *радзіма* употреблена в значении ‘малая родина’: «Як кахаць малую радзіму». (<https://nashaniva.com/?c=ar&i=11538>). Еще в 5 контекстах **Радзіма** – имя собственное, название фильма, книги, газеты, памятника. В остальных случаях Радзіма – это ‘родная страна’:

Глядзіце, Дзяніс, мы ўсё ж асобная краіна. Так, мы дэ-юрэ ўваходзім ў Саюзную дзяржаву, але гэта не падстава ставіць сваёй Радзіме нагу на шыю (<https://m.nashaniva.com/articles/225595/>).

“Не вы адмаўляецеся ад Радзімы, а яна ад вас”. Спецыяліст прааналізавала псіхалагічнае вымярэнне ўказа № 278 (<https://m.nashaniva.com/326024>).

Ситуация со словом *айчына* в архиве газеты «Наша ніва» не совсем типична, поскольку была опубликована книга Владимира Орлова и Павла Татарникова *Айчына. Маляўнічая гісторыя*. Из 200 контекстов половина – это имя собственное – название или часть названия:

У суботу, 11 лютага, ад 14-й да 16-й гадзіны ў Выставачным павільёне (Мінск, пр. Пераможцаў, 14) на XXIV Мінскай міжнароднай кніжнай выставе-кірмашы каля стэнда выдавецтва “Тэхналогія” адбудзецца аўтограф-сесія аўтараў кнігі Айчына. Маляўнічая гісторыя Уладзіміра Арлова і Паўла Татарнікава (10.02.2017. <https://nashaniva.com/?c=amp&i=185002&lang=ru>).

Беларускіх школьнікаў прыцягнулі да ўдзелу ў чэмпіянаце “Мая Айчына – Расія” (23.08.2023. <https://nashaniva.com/324674>).

В остальных контекстах лексема айчына употреблена исключительно в значении ‘родная страна’: «Айчына, безумоўна, шырэйшая за дзяржаву, можа, нават зусім іншае паняцце. Калі дзяржава – палітычнае ўтварэнне, краіна – геаграфічнае, то Айчына альбо Бацькаўшчына – ад Айца... Ад продкаў, дзядоў, прадзедаў і бацькоў...» (С. Ваганаў. Забаронцы Айчыны. 03.03.2012. <https://nashaniva.com/?c=amp&i=69297>).

Несколько раз приводятся высказывания А. Лукашенко, где он называет **айчынай** общее с Россией пространство:

«Расія – гэта наша, Расія – гэта наша агульная Айчына. Мы ніколі з Расіяй не сутыкаліся па вялікім рахунку, па дробязях у нас былі і будуць пытанні, жывем у агульным доме. Але ніколі ў нас не было вялікіх праблем і ніколі іх не будзе» (21.08.2015. <https://nashaniva.com/?c=amp&i=155012>).

«А наша Айчына ад Брэста да Уладзівастока – гэта зямля, свабода і нашы народы, якія тут жывуць» (27.06.2023. <https://nashaniva.com/320164>).

«Не схаваю, было балюча назіраць за падзеямі, якія адбываліся на поўдні Расіі. Не толькі мне. Многія нашы грамадзяне ўспрынялі іх блізка да сэрца. Бо Айчына адна», – падкрэсліў беларускі палітык (27.06.2023. <https://nashaniva.com/320164>).

Лексема **бацькаўшчына** также часто употребляется в составе названий, преимущественно «Задзіночанне беларусаў свету „Бацькаўшчына”»: из ста случайных контекстов 50 – это имена собственные.

В остальных случаях **бацькаўшчына** употребляется и в значении ‘малая родина’ (20 контекстов из ста, например, название статьи «Блізкая бацькаўшчына. Ястрамбельскі палац» (05.05.2008. <https://nashaniva.com/?c=ar&i=16959>), и в значении ‘родная страна’ (23 контекста из ста):

Бацькаўшчыну як тэрыторыю, як зямлю ў нас забралі, але ў шырэйшым, глыбінным сэнсе зрабіць гэта немагчыма. Бацькаўшчына перш за ўсё рэч ментальная і панятак ментальны (С. Курс. Пакуль леў ці конь жывыя, іх будуць лупіць з усіх бакоў. 19.11.2023. <https://nashaniva.com/330458>),

и в значении ‘наследство; участок земли, усадьба, полученная в наследство’ (2 контекста из ста):

– Не лічу, што я кроўны мясцовы. Вось калі б я свой дом пабудаваў сваімі рукамі, тады б і лічыў сябе лядзенскім, мясцовым. Мне ж хата дасталася ад бацькоў, і гэта лічыцца “бацькаўшчына” (семантика ‘наследство’).

– Але ж і вёска для вас – таксама бацькаўшчына, хіба не? (семантика ‘малая родина’) (22.02.2022. <https://nashaniva.com/285203>).

Публицистический дискурс представлен также в нашем исследовании анализом контекстов из газеты «Звязда» за последние 25 лет (электронный архив). Официальная белорусскоязычная газета Беларуси «Звязда», учредителями которой являются Совет Республики Национального собрания Республики Беларусь, Палата представителей Национального собрания Республики Беларусь, Совет Министров Республики Беларусь, выходит 5 раз в неделю тиражом 25000 экз.

Синоним *айчына* в газете «Звязда» в 20 случаях из ста употреблен как имя собственное или в составе такового: Факультатыў «Мая Айчына», клуб «Айчына», Мінскі ваенна-патрыятычны пошукавы цэнтр «Айчына», кніга *Сэрцу мілая Айчына: вобраз радзімы ў творчасці Адама Міцкевіча*, клас ваенна-патрыятычнай накіраванасці *Мужнасць. Айчына. Абавязак* и т. п. В остальных случаях, как и в публицистических контекстах из параллельного русско-беларусского подкорпуса из корпуса www.ruscorpora.ru, **айчына** употребляется в значении ‘родная страна’ и, как правило, пишется с прописной буквы:

Мужнасць. Айчына. Абавязак: клас ваенна-патрыятычнай накіраванасці адкрылі ў СШ № 110 г. Мінска. Упэўненасць у тым, што мужнасць і паняцце доўгу закладзены ў юных пагранічніках, што надзелі сёння новую форму, выказаў Яўген Брацкоў. Ён перакананы, што далей па жыцці рабяты будуць ісці з высока паднятай галавой, горда несці званне абаронцы Айчыны (21.01.2023).

В 40 контекстах из ста речь идет об общей отчизне белорусов и россиян, об их общей родине. Об этом любит говорить и А. Лукашенко:

Лукашэнка правёў рабочую сустрэчу з Дзмітрыем Рагозіным. “Ведаю вас як чалавека дзейнага, які не можа быць дзесьці ўбаку ад галоўных падзей не толькі ў рэгіёне, але і ў свеце, – адзначыў кіраўнік дзяржавы, звяртаючыся да Дзмітрыя Рагозіна. – Гатовы садзейнічаць таму, каб вашы вопыт і веды спатрэбіліся на карысць нашым агульным ідэям, якія мы разам з вамі падзяляем, і прытым даўно. У нас адзіная Айчына, і ў імя гэтага мы з вамі проста павінны працаваць” (3. 31.07.2023).

Лукашэнка: “Самае небяспечнае, не тое, якой была сітуацыя, а як яна магла развівацца і яе наступствы”. “Я такі ж удзельнік гэтых падзей, як Прэзідэнт Пуцін, бо гэта наша Айчына. Таму калі хтосьці там у Расіі (а я гэта чую) кажа аб пасярэдніцтве Лукашэнка, ніякага пасярэдніцтва. Гэта такая ж праблема наша, мая, як і Прэзідэнта Пуціна і расіян” (6. 17.05.2023).

Культурны код згоды. “Мы сёння гаворым аб фарміраванні адзінай культурнай прасторы Саюзнай дзяржавы. Аляксандр Рыгоровіч Лукашэнка шматразова падкрэсліваў, што ў нас адзіная Айчына ад Брэста да Уладзівастока”, – падкрэсліў дзяржасакратар Саюзнай дзяржавы Дзмітрый Мезенцаў (03.04.2023).

Распространенность контекстов такого рода, а также повышенное внимание к идеологии и патриотическому воспитанию свидетельствует о возврате к советской идеологии:

Факультатыў «Мая Айчына» прызначаны для вучняў пятах-сёмых класаў. Навучальная праграма разлічана на 105 гадзін (на 35 гадзін у кожным класе). Заняткі накіраваны на фарміраванне грамадзянска-патрыятычных якасцей асобы падлетка. ... Так, у выніку асваення вучэбнай праграмы факультатыву школьнікі будуць мець уяўленне аб паняццях «Радзіма», «Айчына», «знакі дзяржаўнасці», аб ідэалогіі беларускай дзяржавы, канстытуцыйных правах і абавязках грамадзяніна Рэспублікі Беларусь, сацыяльна-эканамічных дасягненнях беларускай дзяржавы, спосабах арганізацыі жыццядзейнасці чалавека ў адпаведнасці з маральнымі нормамі і законамі (2. 14.08.2023).

Газета «Звязда» всегда была официальной государственной газетой. Однако 13 августа 2020 года, в первую неделю массовых протестов, журналисты «Звязды» выступили с коллективным обращением, призывая власти отказаться от применения силы против протестующих и прекратить преследования журналистов. 20 августа стало известно об увольнении главного редактора «Звязды» Павла Сухорукова, и газета вернулась к провластному курсу (<https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%97%D0%B2%D1%8F%D0%B7%D0%B4%D0%B0>).

Анализ ста случайно выбранных контекстов в газете «Звязда» со словом *радзіма* показал, что этот синоним, в отличие от *айчына*, в гораздо меньшей степени эксплуатируется в идеологических целях. В половине случаев он обозначает малую родину, место рождения, происхождения («Брэст – радзіма міжнародных фестываляў»; 10.01.2024; «Гнесічы – мая малая радзіма», – сказала Ганна Аляксандраўна Емяльяновіч прадстаўнікам органаў сацыяльнай абароны, якія прыехалі з віншаваннямі»; 09.01.2024); «Бабруйск – радзіма гісторыкаў»; 15.01.2024), в другой половине передает семантику ‘родная страна’:

«І такая блізкая Радзіма аказалася такой далёкай, нават недасяжнай...» (21.12.2023);

«Калі супадаем на прынцыповых пазіцыях, такіх як любоў да сваёй радзімы, сям’і, адносіны да негатыўных з’яў у грамадстве і некаторых іншых, то ў астатніх момантах часцей за ўсё паразуменне знаходзіцца» (27.12.2023).

Лексема **бацькаўшчына** употребляется в официальной «Звяздзе» преимущественно в значении ‘родная страна’ («*Бацькаўшчына. У пошуках страчанага*»,

26.12.2023, <https://zviazda.by/be/tags/backaushchyna-u-poshukah-strachanaga>), в отличие от «Нашай нівы», где спектр ее значений более разнообразен.

Анализ публицистических материалов и прессы, как официальной, так и оппозиционной, показывает, что и провластная, и «экстремистская» публицистика стремится создать положительный образ родины, с чудесной природой, с прекрасными людьми. Прелесть родины объясняется в первую очередь тем, что здесь место рождения, «родны кут», близкие люди, т. е. наличествуют атрибуты «малой родины». Родина официальная и оппозиционная отличается дополнительными характеристиками, которые далеко не всегда выражены эксплицитно, например: **незалежная / адзіная (з Расіяй); свая, блізкая / агульная.**

Разговорные тексты

Лексемы с семантикой ‘родина’ – **радзіма, айчына, бацькаўшчына** – нехарактерны для **разговорного стиля** в силу принадлежности к стилю высокому. Их практически невозможно встретить в чатах, блогах, мессенджерах – если они и встретятся, то только в саркастических контекстах (!) в связи с политической ситуацией в Беларуси или в значении ‘место рождения, малая родина’. Проблема осложняется еще и тем, что многие беларусы или дву-, или русскоязычны (этот аспект мы здесь не затрагивали), и очень значительная часть жителей Беларуси – результат смешения разных этносов, чаще восточных славян. Наиболее распространенный ответ на прямые вопросы в устных беседах («Дзе твая радзіма? Што значыць для цябе слова радзіма?») – «Дзе добра, там і радзіма» или название конкретной местности – малой родины. В случае необходимости вместо **радзіма, айчына, бацькаўшчына** практически всегда будет использовано имя собственное **Беларусь**. Разговорный стиль представлен также в результатах анкетирования, которые будут проанализированы в отдельной статье.

Заключение

Каков концепт «родина» в беларусской языковой картине мира по данным текстов?

Беларусский концепт «родина» реализуется в двух языковых значениях: ‘родная страна’, ‘малая родина’. Для беларуса малая родина очень важна, едва ли не важнее, чем родина в первом значении. Малая родина, место происхождения в сознании беларуса занимают главенствующее место и противопоставлены официальной родине, будь то царская Россия (в классической беларусской литературе) или Советский Союз. В силу этого прямые номинации концепта – **радзіма, айчына, бацькаўшчына** – часто заменяются синонимами «второго ряда»: **край, кут, зямля** и др., более подходящими для наименования малой родины, места рождения и взросления. Приверженность беларуса малой родине, его «тутэйшасць» – это способ сохранения идентичности и ключевая характеристика беларусского концепта «родина», по данным текстов на беларусском языке.

Все три номинации концепта «родина» распространены преимущественно в художественной литературе и публицистике. Из лексем *радзіма*, *айчына*, *бацькаўшчына* наиболее официальным и высоким является слово *айчына*, которое не употребляется в значении 'малая родина'.

В настоящей статье в качестве материала привлекалась официальная публицистика и литература, издаваемая в Беларуси. В этих изданиях лексемы *радзіма* и *айчына* могут обозначать и 'Беларусь', и 'Советский Союз', а позже – 'общая с Россией родина'. Существительное *бацькаўшчына* номинирует только Беларусь.

Итоговые наблюдения над употреблением номинаций концепта «родина» в белорусскоязычных текстах могут быть обобщенно представлены в таблице (см. Таблица 1).

Таблица 1. Дифференциальные и интегральные семантические признаки белорусских номинаций концепта «родина» по данным текстов

Дифференциальные признаки / Лексемы	'общая с Россией родина'	'родина'	'малая родина'
<i>бацькаўшчына</i>	-	+	+
<i>радзіма</i>	+	+	+
<i>айчына</i>	+	+	-

References

- Aksamitaw A., *Prykazki i prymawki: tlumachal'ny slownik byelaruskikh prykazak i prymavak*, Minsk 2000.
- Badzyevich Z., Samatyia I., *Byelaruskaya mova*, Vuchebny dapamozhnik dlya 8 klasa wstanow ahul'nay syarednyay adukatsyi z byelaruskay i ruskay movami navuchannya, Minsk 2020.
- Bartminski J., *Aspects of Cognitive Ethnolinguistics*, London 2009.
- Byelaruskiya narodnyya prykazki i prymawki*, red. M. Sudnik, Minsk 1957.
- Byelazarovich V., Kudrawtsava S., Lyuby A., *Historyya Byelarusi sa starazhytnykh chasow da kantsa XVIII st.*, Vuchebny dapamozhnik dlya 10 klasa wstanow ahul'nay syarednyay adukatsyi z byelaruskay movay navuchannya, Minsk 2020.
- Chernyavskaya Yu., *Belorusy. Ot "tut-eyshykh" k natsii*, Minsk 2010.
- Chalavyek i hramadstva: Encyklapyedychny davyednik*, Myensk 1998.
- Fyadosik A., *Antalohiya byelaruskay prykazki, prymawki i vyslowya*, Minsk 2002.
- Hawrosh N., Nyamkovich N., *Afarystychnyya vyslowi byelaruskikh pis'myennikaw*, Minsk 2011.
- Hrynblat M., *Prykazki i prymawki*, kn.1-2, Minsk 1976.
- Ivanova S., Ivanow Ya., *Slownik byelaruskikh prykazak, prymavak i krylatykh vyrazaw: lnhvakrainaznawchy dapamozhnik*, Minsk 1997.
- Karotki ruska-byelaruski hramadska-palitychny slownik*, Minsk 2008;

- Lyepyeslaw I., Yakaltsevich M., *Slownik byelaruskikh prykazak*, Minsk 1996.
- Lyepyeslaw I., *Frazyealahichny slownik byelaruskay movy*, t. 1-2, Minsk 1993.
- Lyeveryuk, A., *Maystry kazhuts'....: byelaruskiya litaraturnyya afarystychnyya vyslowi*, Brest 2010.
- Natsional'nyy pravovoy Intyernyet-portal Ryespubluku Byelarus', [v:] https://pravo.by/document/pdf/kodeksibel/kriminalni_kodeks_rb_1999_bel.
- Niebrzegowska-Bartmińska, S. *Definowanie i profilowanie pojęć w (etno)lingwistyce*, Lublin 2020.
- Polska – Litwa – Białoruś. *Historia, która dzieli i łączy*, „Acta Baltico-Slavica” 2017, nr 41.
- Radzik R., *Białorusini – między Wschodem a Zachodem*, Lublin 2012.
- Rudenka A., *Changes in the profiling of the democracy stereotype in Belarus in recent years*, [in:] *I Międzynarodowy Kongres Etnolingwistyczny*, t. 4. *Nazwy wartości i koncepty kulturowe, ich hierarchie i rekonstrukcje*, red. Niebrzegowska-Bartmińska S., Szadura J., Pazio-Wlazłowska D., Żywicka B., Lublin 2022.
- Rudenka A., *The Concept of Homeland in the Works of Belarusian Emigrants and Repressed Citizens*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury” 2024, nr 36.
- Rudenka A., *Kontsept “rodina” v yazykovoy kartine mira belarusov: istoriya nominatsiy i sistemnyye dannyye*, „Przegląd wschodnioeuropejski” (w druku).
- Shynkarou V.V., Ramanava S.P., *Byelaruski palitychny slownik*, Minsk 2011.
- Syerzhputowski A., *Kazki i apavyadanni byelarusaw Slutskaha pavyeta*, Minsk 2000.
- Shkraba I., Shkraba R., *Krynichnaye slova: byelaruskiya prykazki i prymawki*, Minsk 1987.
- Slownik movy “Nashay nivy” 1906-1915*, red. V. Lyemtsyuhova, t. 1-5, Minsk 2003.
- Tarasava S., *Sakralizacyja vobrazu Radzimy w tvorchasci byelaruskich pismiennikaw Polśhchy*, „Białorutenistyka Białostocka” 2014, nr 6.
- Yankowski F., *Byelaruskiya prykazki, prymawki, frazyealahizmy*, Minsk 2004.

КОРОТКО ОБ АВТОРЕ

Alena Rudenka – prof. dr hab., Instytut Slawistyki PAN. **Publikacje:** **książki:** *Этнолінгвістыка без граніц / Ethnolinguistics without borders*, Minsk 2014; *Введение в германскую филологию / Basics of German Philology*, Minsk 2008; *Дзеясловы з семантыкай разумовых працэсаў у беларускай мове / Verbs with semantics of cognitive processes in the Belarusian Language*, Minsk 2000. **Артыкулы:** *The Concept of Homeland in the Works of Belarusian Emigrants and Repressed Citizens*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury” 2024, nr 36, s. 256-269; *Changes in the profiling of the DEMOCRACY stereotype in Belarus in recent years*, [in:] *I Międzynarodowy Kongres Etnolingwistyczny*, t. 4. *Nazwy wartości i koncepty kulturowe, ich hierarchie i rekonstrukcje*, Lublin 2022, p. 163-174.

ORCID: 0000-0002-1165-3299.

Email: alena.rudenka@ispan.edu.pl

Tamara Graczykowska

Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy

UWAGI O FEMINATYWACH W MOSKIEWSKIEJ „TRYBUNIE RADZIECKIEJ” (1927-1938)

Observations on the Feminatives in the Moscow Newspaper “Trybuna Radziecka” (1927-1938)

ABSTRACT: The main focus of the article is to point out the feminatives excerpted from the newspaper “Trybuna Radziecka” – the central Polish newspaper published in Moscow in the years 1927-1938. The goal of the paper is to present the semantic and word-formation characteristics of female names. In the first part are described the sociopolitical and cultural transformations following the rebirth of Poland in 1918 which caused a change in the position of women in society. The new reality required the development of new patterns of linguistic behavior in relation to women. In this part the situation of women after the October Revolution is presented too. With their activity on the labor market, there was a need to nominate new feminine professions or functions. In the second part those female names found in “Trybuna Radziecka” are presented in several semantic groups (e.g. the names of professions, titles, social status) and discussed are the ways feminine forms are derived.

KEYWORDS: feminatives, the Polish-language press, the USRR, the interwar period

W ostatnim czasie obserwujemy wzrost zainteresowania feminatywami. Z jednej strony są one tematem w dyskusji o ewolucji języka polskiego, z drugiej, coraz częściej pojawiając się w przestrzeni publicznej, wywołują ożywione spory. Przy czym polemiki te, prowadzone głównie na łamach mediów społecznościowych, charakteryzują się zaangażowaniem emocjonalnym i zabarwieniem ideologicznym. Bardzo często feminatywy uznawane są za przejaw nowomowy feministycznej i traktowane jako wytwór, który przybył do Polski po upadku komunizmu, co jest oczywiście błędnym stwierdzeniem. Feminatywy to najbardziej neutralny sposób wyrażania płci w języku polskim i są w nim obecne od dawna¹.

¹ Notowano je już w pierwszej połowie XVI w. (A. Małocha-Krupa, *Feminatywum w uwikłaniach językowo-kulturowych*, Wrocław 2018, s. 17-19).

Językoznawcza literatura poświęcona osobowym nazwom żeńskim jest bardzo liczna, a badacze chętnie zabierają głos na ich temat, wzbogacając ten obszar kolejnymi opracowaniami. Nazwy żeńskie były przedmiotem refleksji m.in. Zenona Klemensiewicza, który prześledził normatywną dyskusję o sposobach nazywania kobiet toczącą się na łamach „Poradnika Językowego”².

Perspektywę historyczną odnajdziemy m.in. w pracach Marii Borejszo o nominacjach kobiet w dobie staropolskiej³, Haliny Wiśniewskiej poświęconej nazwom żeńskim w XVII wieku⁴, Marty Karamańskiej i Ewy Młynarczyk charakteryzujących pierwiastek żeński w nazwach stowarzyszeń II Rzeczypospolitej⁵, Ewy Woźniak, która skupiła swoją uwagę na formacjach żeńskich w pismach kobiecych oraz w prasie codziennej i specjalistycznej w dwudziestoleciu międzywojennym⁶. Ostatnio ukazało się bardzo ciekawe opracowanie tejże autorki na temat historii stosowania terminu *feminatywum* w polskiej literaturze językoznawczej oraz w języku ogólnym⁷.

Analizę typów słowotwórczych nazw żeńskich we współczesnej polszczyźnie zawierają m.in. artykuły Marty Grochowskiej, Agnieszki Wierzbickiej⁸. Należy wspomnieć jeszcze prace Jolanty Szpyry-Kozłowskiej⁹, Agnieszki Małochy-Krupy poświę-

² Z. Klemensiewicz, *Tytuły i nazwy zawodowe kobiet w świetle teorii i praktyki*, (przedruk), [w:] *Składnia, stylistyka, pedagogika językowa*, red. Z. Klemensiewicz, Warszawa 1982.

³ M. Borejszo, *O nazwach kobiet w polszczyźnie i ich roli w rekonstruowaniu obrazu świata*, [w:] *Język a komunikacja*, red. G. Szpila, Kraków 2005, s. 235-246.

⁴ H. Wiśniewska, *Nazwy żeńskie (niewiast) w XVII wieku*, „Studia Historycznojęzykowe”, t. III, Kraków 2000.

⁵ M. Karamańska, E. Młynarczyk, *Komponenty eksponujące cechę żeńskości w nazwach stowarzyszeń II Rzeczypospolitej*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Linguistica” 2019, nr 14, s. 67-78.

⁶ E. Woźniak, *Przełomowe dwudziestolecie. Lata 1918-1939 w dziejach języka polskiego*, Łódź 2020, s. 158.

⁷ Jak ustaliła E. Woźniak, termin ten został zaproponowany przez Bogusława Kreję w artykule *Słowotwórstwo nazw żeńskich we współczesnym języku polskim* z 1964 r. (por.: [...] „feminativa”, czyli nazwy żeńskie utworzone od odpowiednich nazw męskoosobowych przy pomocy właściwych formantów słowotwórczych. Formant feminatywny wnosi do tego rodzaju nazwy jedynie cechę żeńskości, a znaczenie zasadnicze (zawodu, czynności, cechy itd.) wzięte jest z podstawy nazwy męskiej”). Zob. B. Kreja, *Słowotwórstwo nazw żeńskich we współczesnym języku polskim*, „Język Polski” 1964, t. XLIV, s. 129-140; E. Woźniak, *Od nazwy żeńskiej do feminatywum. Z dziejów kategorii słowotwórczej i jej nazewnictwa*, „Poradnik Językowy” 2024, nr 8, s. 87-99).

⁸ M. Grochowska, A. Wierzbicka, *Produktywne typy słowotwórstwa nazw żeńskich we współczesnej polszczyźnie*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Linguistica” 2015, t. 49, s. 45-55.

⁹ J. Szpyra-Kozłowska, *Premiera, premierka czy pani premier? Nowe nazwy żeńskie i ograniczenia w ich tworzeniu w świetle badania ankietowego*, „Język Polski” 2019, XCIX, z. 2, s. 22-40; tejże, *Nianiek, ministra i japonki. Eseje o języku i płci*, Kraków 2021; tejże, *Rektorka, dziekana, kanclerka. Męskie i żeńskie nazwy kobiet zatrudnionych na stanowiskach uniwersyteckich w świetle badania ankietowego*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Linguistica” 2021, t. 55, s. 37-55.

cone problematyce współczesnych feminatywów¹⁰. Ostatnia badaczka jest również redaktorką *Słownika nazw żeńskich polszczyzny*¹¹.

Przedmiotem analizy w niniejszym artykule są feminatywy wyekscerpowane z moskiewskiej „Trybuny Radzieckiej”, a celem ich charakterystyka semantyczna oraz strukturalna.

„Trybuna Radziecka” była centralną gazetą polskojęzyczną wydawaną w ZSRR w latach 1927-1938. I tak jak i inne periodyki (zarówno rosyjskie, jak i polskojęzyczne) była częścią prasy partyjnoradzieckiej, w której szerzono bolszewicką, komunistyczną propagandę. Gazetę redagowali oraz publikowali w niej czołowi polscy komuniści, m. in. Tomasz Dąbal, Jan Neyman, Stefan Borski, Zofia Dzierżyńska, Feliks Kon, Stanisław Stände, Bruno Jasieński. W większości byli to przedstawiciele przymusowej emigracji politycznej z II Rzeczypospolitej, którzy uciekli do ZSRR przed wyrokami sądów sanacyjnych¹². Język, którym posługiwali się, tworząc „Trybunę Radziecką”, reprezentował pisemny, oficjalny wariant porewolucyjnej polszczyzny radzieckiej¹³. Na poziomie leksykalnym był on silnie zrusyfikowany i jednocześnie zsowietyzowany¹⁴. Z założenia był to język ogólnopolski, jednocześnie ściśle odwzorowujący radziecki język rosyjski (tzw. *nowojaz*¹⁵).

Przystępując do omówienia feminatywów odnalezionych na stronach „Trybuny Radzieckiej”, należałoby zwrócić uwagę na jeszcze jedną kwestię, z jednej strony na stosunek do żeńskich nazw osobowych w Polsce w dwudziestoleciu międzywojennym, gdyż stąd pochodziła większość redaktorów gazety. Z drugiej strony, polscy działacze komunistyczni, opuszczając kraj rodzinny i osiadając w ZSRR, musieli dostosować swoje zwyczaje językowe do zastanych warunków. Stąd, równie istotne będą radzieckie realia społeczno-polityczne, które miały wpływ na sytuację językową w badanym okresie.

¹⁰ A. Małocha-Krupa, *Opis leksykograficzny feminatywum. (Nie)możliwości zobiektywizowania*, [w:] M. Bańko, H. Karaś (red.), *Między teorią a praktyką. Metody współczesnej leksykografii*, t. 1, Warszawa 2018, s. 151-165. Por. też P. Krysiak, A. Małocha-Krupa, *Feminatywum, feminatyw, nazwa żeńska, żeńska końcówka – problemy terminologiczne*, „Oblicza Komunikacji” 2020, t. 12, s. 229-238.

¹¹ A. Małocha-Krupa i in., *Słownik nazw żeńskich polszczyzny*, Wrocław 2015.

¹² Była to tzw. Polonia komunistyczna. W jej skład wchodziło ok. 12 tys. osób, które odegrały kluczową rolę w organizowaniu życia społecznego, kulturalnego, politycznego Polaków w ZSRR w okresie międzywojennym (T. Graczykowska, *Słownictwo „Trybuny Radzieckiej” wydawanej w Moskwie w latach 1927-1938*, Bydgoszcz 2018, s. 20).

¹³ Polszczyzna radziecka to język polski, którym posługiwali się Polacy mieszkający w ZSRR od momentu jego powstania aż do upadku (J. Mędelska, M. Marszałek, *Kulak czy gbur? Rozterki twórców polszczyzny radzieckiej*, „Przegląd Polonijny” 2000, t. XXVI, nr 3, s. 121-132).

¹⁴ T. Graczykowska, *Słownictwo...* Por. też T. Graczykowska, *Radzieckie ideologemy w prasie polskojęzycznej w ZSRR w okresie międzywojennym ZSRR (na wybranych przykładach z „Trybuny Radzieckiej”)*, „Slavia Orientalis” 2021, t. 70, nr 1, s. 155-165.

¹⁵ Określany również jako **язык тоталитарного общества, советский новояз, язык советского общества, ложный язык** (Н.А. Купина, *Тоталитарный язык: Словарь и речевые реакции*, Екатеринбург – Пермь 1995, c. 3) oraz *drewniany język* (F. Thom, *Drewniany język*, Warszawa 1990).

Początek XX wieku to ważny okres w dziejach polskich kobiet. Wybuch I wojny światowej i czynny w niej udział mężczyzn zmusił kobiety do przejmowania nowych funkcji społecznych, zapewnienia bytu rodzinie, podjęcia pracy zarobkowej w zastępstwie zmobilizowanych mężczyzn, co zdarzało się częściej niż przed wojną. Po zakończeniu działań militarnych, mimo powrotu mężczyzn, wiele kobiet, głównie były to wdowy, samotne czy sieroty, nadal podejmowało pracę. Jednocześnie powojenny kryzys gospodarczy, niewystarczające środki do życia zapewniane przez mężów, przyczyniły się do społecznej zmiany statusu kobiety i zaakceptowania jej w roli osoby pracującej (dotyczyło to również kobiet z tzw. „dobrych domów”)¹⁶. Istotną zmianą dla kobiet w niepodległej Polsce było wprowadzenie powszechnego, bezpłatnego nauczania na poziomie podstawowym obejmującego chłopców i dziewczęta. Kobiety zaczęły studiować na uniwersytetach¹⁷, zajmować stanowiska na uczelniach, wykonywać zawody, które do tej pory były dla nich niedostępne¹⁸, a w 1918 r. uzyskiwały prawa wyborcze¹⁹. Mimo tych korzystnych zmian nadal dominowała asymetria pozycji społecznej, zawodowej i publicznej kobiety w stosunku do pozycji mężczyzny związana głównie z przeszkodami tkwiącymi w świadomości jednostkowej i grupowej²⁰.

Ta zmieniająca się rzeczywistość wymagała wypracowania nowych wzorów zachowań językowych w odniesieniu do kobiet. Na początku XX w., do I wojny światowej tworzenie sufiksalnych form żeńskich nazw zawodowych i nazwisk było powszechnie obowiązującą normą, a w całym dwudziestoleciu międzywojennym obserwuje się dużą produktywność oraz frekwencję żeńskich nominacji²¹. Jak zauważa E. Woźniak, w latach 20. i 30. nie należą do rzadkości żeńskie nazwy stanowisk (np. **inspektorka, kierowniczką, ławniczką, skarbniczką, referentką**). Dodaje jednak, że

¹⁶ Aktywizacja zawodowa objęła zwłaszcza przedstawicielki klas średnich i uprzywilejowanych. Kobiety pracowały w biurach i w handlu. Stanowiły 1/2 kadry nauczycielskiej w nauczaniu elementarnym (z czasem ta liczba malała) i ok. 1/3 w szkolnictwie średnim (J. Żarnowski, *Kobiety w strukturze społeczno-zawodowej Polski międzywojennej*, [w:] *Równe prawa i nierówne szanse. Kobiety w Polsce międzywojennej*, red. A. Żarnowska, A. Szwarc, Warszawa 2000, s. 102-103).

¹⁷ Polki uzyskały prawo studiowania na uniwersytetach we Lwowie i Krakowie już w 1897 r., wcześniej studiowały za granicą (M. Kondracka, *Kobiety na uniwersytetach*, [w:] *Równe...*, s. 271-272).

¹⁸ Na 800 profesorów wyższych uczelni w przeddzień II wojny światowej kobiet było zaledwie kilka. Na niższych szczeblach było ich więcej (J. Żarnowski, *Kobiety...*, s. 104). O kobietach na uniwersytetach zob. M. Kondracka, *Kobiety...*

¹⁹ D. Kałwa, *Pełnym głosem wyborczym*, „Zadra” 2001, nr 2 (7), s. 10.

²⁰ P. Pietrzak, *Sytuacja prawna kobiet w drugiej Rzeczypospolitej*, [w:] *Równe...*, s. 91. Por. też K. Sierakowska, *Przegląd piśmiennictwa poświęconego dziejom kobiet w Polsce międzywojennej*, [w:] *Równe...*, s. 10-11.

²¹ H. Jadacka, *Kultura języka polskiego. Fleksja, słowotwórstwo, składnia*, Warszawa 2005, s. 126-127; E. Woźniak, *Przełomowe...*, s. 96. Należy dodać, że już w XIX w. próbowano uzupełniać istniejącą lukę w systemie nazw osobowych żeńskich na trzy sposoby. Głównie tworzone struktury żeńskie derywowane od nazw męskoosobowych (**doktor – doktorka**), wprowadzano nazwy męskoosobowe w funkcji żeńskiej w postaci analityzmu (**panna doktor Sadowska**) oraz stosowano analityzmy z protezą (**kobieta-lekarz**) (M. Osińska-Szymańska, K. Preuhs, *Polityczność feminatywów*, „Studia Polityczne” 2022, t. 50, nr 3, s. 12, 14).

feminizacja nazw tytułów, zawodów, stanowisk nie jest tendencją dominującą. Równie częsta jest maskulinizacja, czyli nazywanie kobiet rodzajem męskim (por. „Pierwsza kobieta *burmistrzem* w Belgii”)²².

Jak w takim razie kształtowała się sytuacja kobiet w ZSRR²³? W 1918 r. w pierwszej radzieckiej Konstytucji zrównano ich prawa wyborcze z mężczyznami. Przy czym kobiety mogły nie tylko wybierać, ale również być wybierane do organów władzy państwowej. Dekret z 2 sierpnia 1918 r. umożliwił im dostęp do szkolnictwa wyższego. Władza komunistyczna zachęcała je do pracy w zawodach fizycznych na typowo męskich stanowiskach²⁴. Aby aktywizować zawodowo kobiety, otwierano żłobki i przedszkola²⁵.

Wraz ze zmianą statusu kobiet i ich aktywnością na rynku pracy pojawiła się konieczność nominacji nowych zawodów czy funkcji. W procesie tworzenia żeńskich nazw osobowych szczególnie aktywny był sufiks *-к(а)* (np. **активистка, милиционерка, кулачка**). Do tworzenia nazw zawodów w sferze przemysłu wykorzystywano sufiks *-щиц(а)/-щица* (np. **грузчица, вагонщица**). Natomiast przy nominacji wysoko wykwalifikowanych zawodów lub stanowisk społeczno-politycznych w odniesieniu do kobiet używano słów rodzaju męskiego na *-тель* (np. **деятель, руководитель**). W latach 20.-30. istniała tendencja do czasowego tworzenia żeńskiego odpowiednika nazwy zawodu. Kiedy kobiety opanowały daną dziedzinę, w odniesieniu do obu płci stosowano nazwę męską. W kolejnych latach, zwłaszcza w okresie stalinowskim, liczba żeńskich odpowiedników malała, a im dany zawód wymagał wyższych kwalifikacji, tym częściej używano uogólnionej nazwy męskiej²⁶.

Zanim przejdę do prezentacji jednostek eksponujących cechę żeńskości wyekscerpowanych z „Trybuny Radzieckiej”, chciałabym w tym miejscu przedstawić rozumienie terminu *feminatywum* stosowane w niniejszym opracowaniu.

Autorki *Słownika nazw żeńskich polszczyzny* pod red. A. Małochy-Krupy za feminatywy uznają takie formy językowe, które „są nazwami kobiet [...] oraz spełniają przynajmniej jeden z warunków: 1. eksplikują wyznacznik morfologiczny (przyrostek) żeńskości: *chrześniacz-ka, zwyciężcz-yni*; 2. zazwyczaj pochodzą od podstaw słowo-

²² E. Woźniak, *Język a emancypacja, feminizm, gender*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN” 2014, t. LX, s. 301-302.

²³ Podczas I wojny światowej kobiety w Rosji, podobnie jak w Polsce, zatrudniane były na stanowiskach zwyczajowo przeznaczonych dla mężczyzn, np. w przemyśle (B.B. Беркутова, *Феминитивы в русском языке: исторический аспект*, «Филологический аспект» 2018, № 11 (43), s. 11).

²⁴ Podobną sytuację obserwujemy w PRL, gdzie władze komunistyczne również zachęcały kobiety do podjęcia pracy w typowo męskich zawodach (np. *traktorzystka, tokarka, brygadzystka, chlewnistrzyni*), (Z. Klemensiewicz, *Tytuły...*, s. 729-730). Jak zauważa Stanisław Dubisz w latach 1945-1960 „fala socjalistycznego równouprawnienia kobiet” przyniosła m.in. takie formy jak: *dyrektorka, kierownicza, milicjantka, pilotka, posłanka, tramwajarka, szoferka* (S. Dubisz, *Raz jeszcze o feminatywach i feminizmie – uwagi spokojne*, „Poradnik Językowy” 2021, z. 5, s. 112).

²⁵ E.Ю. Волкова, *Что дала революция 1917 года в России?*, «Вестник КГУ» 2017, № 4, s. 275-276.

²⁶ B.B. Беркутова, *Феминитивы...*, s. 12-13.

twórczych męskoosobowych: *handlarz* → *handlarka*, *handlowiec* → *handlowcz-yni*²⁷. Zgadzam się z opinią E. Woźniak, że stwierdzenie, że „zazwyczaj pochodzą” jest dość ryzykowne, ponieważ, nie dysponując wiedzą na temat wszystkich zasobów leksykalnych dawnej polszczyzny, nie można jednoznacznie stwierdzić, która nazwa, męska czy żeńska, była pierwsza, czy jakiś wyraz był, czy go nie było w języku²⁸. W artykule odnoszę się do tradycyjnego pojmowania tego terminu jako kategorii słowotwórczej i za feminatywy uznaję nazwy pochodne utworzone „od różnych podstaw za pomocą jednego z licznych w polszczyźnie formantów wnoszących znaczenie żeńskości”²⁹.

Z punktu widzenia semantycznego w niniejszym opracowaniu omówię nominacje żeńskie, które, jak słusznie zauważyła Zofia Kubiszyn-Mędrała, wskazują „na przynależność narodową, pochodzenie, wyznanie, przekonania, właściwości psychiczne i fizyczne, wykonywane czynności”³⁰. Stąd, opierając się na klasyfikacji semantycznej nazw kobiet zaproponowanej przez M. Borejszo³¹ oraz Barbarę Batko-Tokarz na temat klasyfikacji tematycznej do pola „płeć”³², feminatywy wypisane z „Trybuny Radzieckiej” podzieliłam na kilka grup. Te jednostki, które nie występują w polszczyźnie ogólnej bądź ich znaczenie jest niezrozumiałe dla współczesnego czytelnika, opatruję definicją sytuacyjno-kontekstualną lub realnoznaczeniową (gdy brakuje w polszczyźnie ogólnej odpowiedniego ekwiwalentu). Każdą jednostkę ilustruję jednym cytatem z „Trybuny Radzieckiej”³³.

W „Trybunie Radzieckiej” odnajdujemy:

1. Nazwy kobiet ze względu na uprawiany przez nie zawód:

batraczka ‘wyrobnica, robotnica rolna’: „Młoda robotnico i batraczko – rwij węzły niewoli domowej [...]” – 29/44/4; w „Trybunie Radzieckiej” również **batrak**;

bojownica ‘bojownicza’: „[...] była jedną z aktywnych bojownic [...]” – 31/154/4; w gazecie również **bojowiec**;

brakowszczyca ‘brakarka’: „Brakowszczyca: Antonina Starostina” – 37/115/3 [podpis pod listem];

brygadjerka ‘brygadzystka’: „[...] pracuje jako brygadjerka oddziału pudełek” – 38/100/2; w gazecie również **brygadjer**;

²⁷ Tymczasem w słowniku rejestrują jednostki niebędące synchronicznie derywatami, jak *żona*, *matka*, *córka* czy *jątrew* (A. Małocha-Krupa i in., *Słownik...*).

²⁸ Warto dodać, że wspomniana badaczka jest przeciwna szerokiemu rozumieniu terminu *feminatyw* jako wszystkich nazw istot płci żeńskiej (jak np. J. Szpyra-Kozłowska) (E. Woźniak, *Od nazwy...*, s. 97).

²⁹ Ibidem.

³⁰ Z. Kubiszyn-Mędrała, *Żeńskie nazwy tytułów i zawodów w słownikach współczesnego języka polskiego*, „LingVaria” 2007, z. 1, s. 31.

³¹ M. Borejszo, *O nazwach...*, s. 239-245.

³² B. Batko-Tokarz, *Klasyfikacja haseł słownikowych do pola tematycznego „płeć”*, „Język Polski” 2012, t. XCII, z. 3, s. 184-193.

³³ Wszystkie cytowania pochodzące z „Trybuny Radzieckiej” zostają w niniejszym artykule zapisane zgodnie z ich oryginałem (bez wprowadzania korekty ortograficzno-interpunkcyjnej i gramatycznej). Cyfry podane za cytatem oznaczają kolejno: rok wydania gazety, numer, stronę.

buchalterka ‘pracownica prowadząca księgi rachunkowe, księgową’: „Przynajmniej 20. tys. [...] buchalterek jest bezrobotnych” – 33/8/1; w gazecie również **buchalter; dojarka/ dójka**: „Dojarka orderówka Fiokła Szampo” – 38/21/3; „Dójka Marta Łuciuk ma najlepsze wyniki swej pracy” – 38/74/4;

jednostkowczyni ‘gospodyni (właścicielka) indywidualnego gospodarstwa rolnego’: „Zrozumiałym jest entuzjazm z jakim [...] jednostkowczynie powitały otwarcie u siebie tak pożytecznego zakładu” – 35/142/3; w gazecie również **jednostkowiec**;

kamasznica ‘rzemieślniczka wykonująca wierzchnią część obuwia, cholewki, kamaszniczka’: „[...] kamasznica 4-go oddziału fabryki obuwia [...] W. Borysowa” – 38/70/4;

kobieta-kolektywnica ‘pracownica kołchozu’: „[...] tworzą się kółka pomocy doraźnej, złożone z kobiet-kolektywnic” – 32/93/3;

kobieta-nacjonalka ‘działaczka mniejszości narodowościowych’: „[...] przy warsztatach tych fabryk i zakładów przemysłowych stają tysiące kobiet-nacjonalek” [...] – 37/140/2;

kolektywniaczka/ kolektywnica/ kolchoznica ‘członkini kołchozu, kołchoźnica’: „Klub [...] kolektywniaczki sprzątają po kolei” – 29/50/3; „Zrozumiałym jest entuzjazm z jakim [...] kolektywnice [...] powitały otwarcie u siebie tak pożytecznego zakładu” – 35/142/3; „Wśród kołchozniczek i kołchoznic, którzy nigdy nie mieli zamiaru uczyć się – rosną otłocznicy nauki” – 37/136/2; w gazecie również **kolektywista, kolektywniak, kolektywnik**;

kombajnerka ‘kombajnistka’: „Urzeczywistnia się życzenie towarzysza wypowiedziane [...] podczas narady przodujących [...] kombajnerek [...]” – 37/133/1; w gazecie również **kombajner**;

lotniczka-orderówka ‘kobieta lotnik odznaczona orderem’³⁴: „[...] lotniczka-orderówka Walentyna Grizodubowa dokonała dwóch [...] lotów na hydrosamolotach [...]” – 37/140/4; w gazecie również **lotnik**;

maszynistka ‘kobieta zajmująca się zawodowo pisanem na maszynie’: „[...] tysiące delegatów, rzeczoznawców, sekretarzy, maszynistek [...] znamy ceremoniał takich otwarć” – 33/131/4;

nauczycielka: „Przyczyną tak niskiego procentu pionierzyzacji szkoły jest to, że nauczycielka A. Tomaszewska [...] musi pracować w dwóch zmianach [...]” – 33/116/2; w gazecie również **nauczyciel**;

obsługaczka ‘posługaczka’: „[...] obsługaczka internatu otrzymuje pensję za swoją pracę [...]” – 30/56/3;

ogniwowa ‘kierowniczka ogniwa, niewielkiej grupy pracowników polowych’: „[...] ogniwowa kołchozu „Politotdielec” [...] otrzymała po 43 cent. zboża” – 37/115/4; w gazecie również **ogniowoy**;

pracowniczka ‘pracownica’: „Nauczycielka t. F. Lozak i pracowniczka t. Gindler [...] pracowały podczas kampanji wyborczej [...]” – 38/120/2;

³⁴ Feminatyw ten został również włączony do grupy „Nazwy charakteryzujące kobiety ze względu na nadane im godności i tytuły”.

przędzalka ‘kobieta pracująca w przędzalni, prządka’: „Przytoczę wypadek z przędzalką Mołokanową” – 32/118/2;

rachmistrzini ‘kobieta zajmująca się zawodowo obliczaniem czegoś’: „Przynajmniej 20. tys. [...] rachmistrzów [...] jest bezrobotnych” – 33/8/1;

robkorka ‘robotnicza korespondentka’: „Tow. Wybornowa [...] aktywna robkorka drukowanej gazety fabrycznej nagrodzona orderem Lenina” – 32/103/2; w gazecie również **robkor**;

robotnica: „[...] 400 robotnic zdało egzamin „doskonale” [...]” – 34/56/1; w gazecie również **robotnik**;

siostra pielęgniarza: „Garść lekarzy społeczników i sióstr pielęgniarek [...] pracują dziś na wsi [...]” – 27/1/4;

stenografistka ‘osoba biegle posługująca się stenografią, umiejąca pisać pismem stenograficznym’: „Przynajmniej 20. tys. stenografistek [...] jest bezrobotnych” – 33/8/1;

stróżka ‘dozorczyni’: „Stróżka, na wszelki wypadek, żebyś padając nie stłukł portretu za szkła, zdjęła go ze ściany” – 33/119/2;

śpiewaczka: „[...] wyrosli tu świetni śpiewacy, śpiewaczki, muzykanci [...]” – 38/46/3; w gazecie również **śpiewak**;

traktorzystka-orderówka ‘traktorzystka odznaczona orderem’³⁵: „Praskowja Nikitczna Angielina, traktorzystka-orderówka [...]” – 37/158/1; w gazecie również **traktorzysta**;

wieszczbiarka ‘wieszczka’: „[...] pisma burżuazyjne coraz bardziej zapełniają się wróżbami [...] głoszonymi przez [...] wszelkie wieszczbiarki” – 32/38/2.

2. Nazwy kobiet przekraczających normy pracy socjalistycznej:

piatisotnica/ pięciosetnica ‘przodownica pracy wykonująca 500% normy’: „Rozprzesztrzeni doświadczenie [...] piatisotnic na wszystkie gałęzie wytwórczości [...]” – 35/146/2; „Ruch pięciosetnic przyniósł ogromne sukcesy [...]” – 38/12/3; w gazecie również **pięciosetnik**;

siedmioletnica ‘przodownica pracy wykonująca 700% normy’: „Ruch siedmioletnic przyniósł ogromne sukcesy [...]” – 38/12/3;

stachanówka ‘przodownica pracy socjalistycznej wzorująca się na A. Stachanowie’: „[...] 60-letnia stachanówka [...] puściła się w [...] żwawym hopaku [...]” – 37/116/2; w gazecie również **stachanowiec**;

szturmowczyni/ szturmówka ‘wybitna przodowniczka produkcji przekraczająca normy pracy m.in. dzięki gwałtownemu, okresowemu nadrabianiu planu’: „Szturmowczyni Kasjan P. [...] żęła po 4 kopy dziennie – 33/208/2; Kobiety szturmówki do partii” – 31/25/1; w gazecie również **szturmowiec**;

sześciosetnica ‘przodownica pracy wykonująca 600% normy’: „Mamy już również „sześciosetnice”” – 35/150/11;

³⁵ Feminatyw ten został również włączony do grupy „Nazwy charakteryzujące kobiety ze względu na nadane im godności i tytuły”.

tysiącznica ‘przodownica pracy wykonująca 1000% normy’: „Zorganizować nauczanie agrotechniczne tysiącznic” – 38/28/3.

3. Nazwy charakteryzujące kobiety ze względu na nadane im godności i tytuły:
orderówka ‘kobieta odznaczona orderem’: „[...] uczestniczki zebrania [...] orderówki tt. Fomina i M. Winogradowa [...]” – 37/130/1; w gazecie również **orderowiec**;
lotniczka-orderówka: „[...] lotniczka-orderówka Walentyna Grizodubowa dokonała dwóch [...] lotów na hydrosamolotach [...]” – 37/140/4;
traktorzystka-orderówka: „Praskowja Nikiticzna Angielina, traktorzystka-orderówka [...]” – 37/158/1;
tysiącznica-orderówka ‘przodownica pracy wykonująca 1000% normy odznaczona orderem’: „Tysiącznice-orderówki [...] walczą uparczywie o to, aby w tym roku zebrać po 1000-1300 centn. buraków z hektara” – 37/115/3.

4. Określenia kobiet zajmujących się sportem:
awjomodelistka ‘konstruktorka modeli samolotów’: „[...] szykuje swe modele na święta grupa dziewcząt awjomodelistek” – 38/54/3; w gazecie wystąpiły również męskie odpowiedniki **awjomodelarz**, **awjomodelista**;
fizkulturnica ‘kobieta zajmująca się sportem, zawodniczka’: „Obie są świetnymi fizkulturnicami” – 34/128/4; w gazecie również **fizkulturnik**;
paraszutystka ‘spadochroniarka’: „Jest ona najlepszą paraszutystką” – 34/184/3; w gazecie również **paraszutysta**;
sportsmenka: „[...] 115 tys. sportowców i sportsmenek stolicy [...]” – 35/85/4; w gazecie również **sportsmen**.

5. Nazwy sygnalizujące przynależność kobiet do określonej wspólnoty (państwowej, narodowej):
niemka: „[...] moja matka była niemką [...]” – 30/12/4;
Tiurczyńska ‘Turczynka’: „Tiurczyńska przeszła historyczną drogę” – 35/177/1.

6. Nazwy charakteryzujące kobiety ze względu na przynależność do klasy społecznej:
biedaczka ‘chłopka należąca do biedoty wiejskiej, małorolna’: „Zapisała się też biedaczka, Anna Terpielowska” – 30/1/3; w gazecie jako męski odpowiednik występuje **biedniak**;
niezamożnica ‘niezamożna chłopka’: „[...] trzeba koniecznie przystąpić do organizacji niezamożnic, których mamy tak dużo [...]” – 28/10/7; w gazecie również **niezamożnik**;
włościanka: „[...] kooperacja spożywcza i bytowe wyzwolenie włościanki” – 27/34/11; w gazecie również **włościanin**.

7. Nazwy charakteryzujące kobiety ze względu na przypisywane im poglądy polityczne:

marksistka ‘zwolenniczka koncepcji filozoficznej, ekonomicznej i społeczno-politycznej stworzonej przez K. Marksa i F. Engelsa’: „Nie jestem marksistką [...]” – 33/104/3.

8. Nazwy sytuujące kobiety w kręgach kościelno-religijnych:

budilka ‘zakonnica budząca inne zakonnice w klasztorze’: „„Budilki” w prawosławnych klasztorach żeńskich pełniły rolę żandarmerji klasztornej” – 29/54/1.

Najwięcej nazw żeńskich odnotowano w tych zakresach tematycznych, które dotyczyły sfer życia radzieckich Polaków najczęściej poruszanych na łamach „Trybuny Radzieckiej”. Tak jak w innych gazetach (zarówno polskojęzycznych, jak i rosyjskich), zgodnie z wytycznymi władz, w każdym numerze wiele miejsca poświęcano tematom związanym z życiem robotników i chłopów oraz ich pracą w radzieckiej gospodarce³⁶.

Ze względu na rolę, jaką w ZSRR przypisywano państwowym gospodarstwom rolnym, w ekscerpcie mamy dużą reprezentację nazw kobiet pracujących w kołchozach, m.in. **dojarka, dójka, kobieta-kolektywnica, kolektywniczka, kolchoznica, kombajnerka, ogniowowa, traktorzystka-orderówka**. Obok nich występują feminitywy ukazujące zróżnicowanie społeczeństwa wiejskiego, por. **batraczka, jednostkowczyni, niezamożnica, włościanka**.

Ciekawą grupę stanowią nominacje kobiet zatrudnionych w radzieckim przemyśle, np. **brakowszczyca, brygadjerka, kamasznica, przędzalka**. Komunistyczna propaganda na łamach prasy bardzo często wskazywała dokonania kobiet na polu gospodarczym, aby podkreślić ich znaczenie w budownictwie socjalistycznej ojczyzny, stąd pojawiają się w „Trybunie Radzieckiej” m.in. takie nazwy jak: **orderówka, traktorzystka-orderówka, tysiącznica-orderówka**. Jedną z cech radzieckiego systemu gospodarczego było podejmowanie działań zmierzających do szybkiego osiągnięcia wytyczonego celu czy okresowego nadrabiania planu (ros. **урыпм**), dlatego odnajdujemy wiele nazw kobiet podejmujących tę formę działalności produkcyjnej, np. **piatisotnica, pięciosetnica, siedmiosetnica, stachanówka, szturmowczyni, szturmówka, tysiącznica**.

W gazecie zamieszczano sprawozdania z wydarzeń sportowych czy apologetyczne teksty o zwycięstwach radzieckich sportowców. Wynikało to z ideologicznego założenia władzy komunistycznej o wykorzystaniu kultury fizycznej do kształtowania pożądanych postaw wśród obywateli ZSRR. Ekscerpcja „Trybuny Radzieckiej” zawoocowała kilkoma przykładami nazw kobiet związanych ze sportem, np. **awjomodelistka, fizykulturka, sportsmenka, paraszutystka**.

Omawiając feminitywy wyekscerpowane z „Trybuny Radzieckiej”, należy zwrócić uwagę na jeszcze jeden fakt. Nie wszystkie zaprezentowane przykłady należą do słownictwa objętego kodyfikacją. Część z nich nie została zarejestrowana w słownikach języka polskiego (np. **kamasznica, przędzalka**). Zdecydowaną większość nieskodyfikowanych feminitywów stanowią zapożyczenia z języka rosyjskiego. Wśród

³⁶ T. Graczykowska, *Słownictwo...*, s. 71-74.

nich mamy też wiele sowietyzmów, czyli nazw, które odzwierciedlają radzieckie realia, tj. życie w państwie radzieckim, radziecki porządek społeczny, ekonomię czy politykę. Por. m.in. rusycyzmy: **batraczka** (ros. батрачка), **brakowszczyca** (ros. браковщица), **budilka** (ros. будилка³⁷), **fizykulturnica** (ros. физкультурница), **kombajnerka** (ros. комбайнерка), **paraszutystka** (ros. парашютистка), **Tiurczynka** (ros. тюрчанка³⁸) oraz sowietyzmy: (**kobieta**)-**nacjonalka** (ros. националка), **ogniwowa** (ros. звеньевая), **piatisotnica** (ros. пятисотница), **robkorka** (ros. рабкорка), **siedmioletnica** (ros. семисотница), **tyśiącznica** (ros. тысячница).

Są też w ekscerpce nazwy żeńskie, które charakteryzowały się określonym nacechowaniem, opatrzone je w słownikach kwalifikatorami chronologicznymi, geograficznymi czy wskazującymi na stopień upowszechnienia (np. *przest.*, *gw.*, *rzad.*), por. m.in.: **bojownica** (SL³⁹, SWil nie notują; zna SW; w SJPD jako *przest.* i odsył. do **bojownicza**), **dójka** (SL nie notuje; w SWil *pro*., a SW *gw.*; w SJPD i USJP z odsył. do **dojarka**), **kombajnerka**⁴⁰ (w SJPD bez ograniczeń, w PSWP z ostrzeż.), **obsługaczka** (SL, SWil nie notują; w SW *mało używ.*; **obsługacz** w SJPD *daw.*), **pracownicza** (bez ograniczeń w SL, SWil, SW, SJPD; w SJPSz *rzad.*, a w PSWP *pot.*), **wieszczbiarka** (w SWil, SW bez ograniczeń; w SJPD *przest.* i odsył. do **wieszczka**).

Analizując feminatywy wypisane z tekstów prasowych „Trybuny Radzieckiej”, możemy zaobserwować liczne nazwy zawodów tradycyjnie wykonywanych przez mężczyzn, do których po rewolucji zatrudniano kobiety, np. **brygadjerka**, **kombajnerka**, **traktorzystka**. Pojawienie się takich nominacji w „Trybunie Radzieckiej” jest jak najbardziej uzasadnione, gdyż w ZSRR zachęta do aktywności zawodowej w typowo męskich zawodach była silnie propagowana przez władze komunistyczne. Należy jednak dodać, że takie nazwy notowano również w polszczyźnie etnicznej po II wojnie światowej, co było związane z brakiem sił męskich do pracy w tychże zawodach (np. **spawaczka**, **tokarka**, **traktorzystka**)⁴¹.

W „Trybunie Radzieckiej” nie brakuje nazw zawodów zdominowanych przez kobiety, np. **dojarka**, **dójka**, **nauczycielka**, **obsługaczka**. Ten typ nominacji żeńskich również występował w polszczyźnie ogólnej w dwudziestoleciu międzywojennym (np. **pakowaczka**, **przędka**, **sprzątaczk**)⁴².

³⁷ Rzeczownik ten w języku ros. jest rodzaju męskiego i oznacza ‘mężczyznę, do którego obowiązków należało budzenie robotników’.

³⁸ Na wpływ ros. wskazuje postać fonetyczna wyrazu.

³⁹ Wykaz skrótów znajduje się na końcu artykułu.

⁴⁰ Według Danuty Buttler zapożyczenia związane z dziedziną uspołecznionego rolnictwa (np. *kolektywizacja*, *kombajn*, *snopowięźalka*) zostały przejęte do polszczyzny w pierwszych latach po wyzwoleniu (D. Buttler, *Nowsze zapożyczenia rosyjskie w języku polskim*, „Zeszyty Naukowo-Dydaktyczne Filii UW w Białymstoku. Humanistyka” 1973, nr 6, s. 17). Por. też uwagę w PSWP: „Zaleca się zastępowanie wyrazu *kombajner* synonimem *kombajnista*” (ze wskazaniem na ros. pośrednictwo przy przejściu tego anglicyzmu).

⁴¹ A. Małocha-Krupa, *Feminatywum...*, s. 171-173.

⁴² Op. cit., s. 176-178.

Na podstawie przeanalizowanych tekstów prasowych „Trybuny Radzieckiej” można stwierdzić, że najczęstszym realizowanym schematem słotwórczym było tworzenie nazw żeńskich od rzeczowników męskoosobowych. Tak więc redaktorzy gazety odwoływali się do typowych dla polszczyzny sposobów pomnażania zasobów leksykalnych⁴³.

Najwięcej feminatywów zostało utworzonych za pomocą formantu *-ka*, por. m.in. **biedaczka, dojarka, marksistka, maszynistka, pracownicza, sportsmenka, traktorzystka**. Mamy też nazwę żeńską **włościanka** z formantem *-ka* utworzoną dezintegralnie od męskiego rzeczownika na *-anin* (z opuszczeniem męskiego morfemu *-in* będącego wykładnikiem męskości). Dezintegralność wystąpiła w nazwach **niemka** oraz **orderówka, stachanówka, szturmówka**, utworzonych od męskich podstaw na *-ec* i *-owiec*.

Dość liczną grupę tworzą feminatywy derywowane przy pomocy sufiksu *-nica* od męskiej podstawy, por. m.in. **bojownica, kamasznica, robotnica**. Jak zauważa R. Grzegorzczkova, w nazwach żeńskich na *-nica* można dwojako interpretować derywację: jako wymianę męskiego sufiksu *-nik* na *-nica* lub oboczność $k \rightarrow c + -a$ ⁴⁴.

W feminatywach **jednostkowczyni, szturmowczyni** obserwujemy kolejne przykłady derywacji sufiksальной z obocznościami w podstawie ($c \rightarrow \check{c}$ oraz $e \rightarrow \emptyset + -yni$). Z kolei **rachmistrzyni** powstała od rzeczownika męskoosobowego za pomocą *-yni*.

W „Trybunie Radzieckiej” mamy też struktury pleonastyczne typu **kobieta-kolektywnica, kobieta-nacjonalka**. Na podobne zjawisko podwajania wykładnika żeńskości zwróciła uwagę E. Woźniak w polszczyźnie etnicznej w okresie międzywojennym (por. **kobieta-obywatelka, kobieta-prawniczka**)⁴⁵. W formie zestawień apozycyjnych wystąpiły w „Trybunie Radzieckiej” **lotniczka-orderówka, traktorzystka-orderówka, tysiącznica-orderówka**.

Jak wykazała przeprowadzona analiza, feminatywy wyekscerpowane z „Trybuny Radzieckiej” w większości nie odbiegają od nazw żeńskich, które były obserwowane w polszczyźnie etnicznej w tym okresie. Były tworzone za pomocą środków słotwórczych służących do wyrażania żeńskości stosowanych od wieków (głównie derywowane od nazw męskich za pomocą sufiksu *-ka*). Interesującą grupę nazw żeńskich stanowią te jednostki, które nie mają odpowiedników w języku ogólnopolskim i są rusycyzmami bądź sowietyzmami. Polacy mieszkający w ZSRR byli zmuszeni do przystosowania słownictwa odnoszącego się do realiów radzieckich do języka polskiego. Ogromna liczba nowych terminów musiała również pojawić się w gazetach

⁴³ R. Grzegorzczkova, *Zarys słotwórstwa polskiego*, cz. 1, Warszawa 1972, s. 106-109; M. Osińska-Szymańska, K. Preuhs, *Polityczność...*, s. 15-16. Ten typ derywowania nazw żeńskich jest również cechą charakterystyczną języka rosyjskiego (В.А. Первак, *Феминитивы в русском языке*, [в:] *Лингвистика, лингводидактика, лингвокультурология: актуальные вопросы и перспективы развития: материалы IV Международной научно-практической конференции*, отв. ред. О.Г. Прохоренко, Минск 2020, с. 539).

⁴⁴ R. Grzegorzczkova, *Zarys...*, s. 108.

⁴⁵ E. Woźniak, *Język...*, s. 302.

polskojęzycznych wydawanych w ZSRR w okresie międzywojennym. Redaktorzy „Trybuny Radzieckiej” nie znali polskich odpowiedników lub nie było ich wówczas w polszczyźnie, stąd na łamach gazety pojawiły się określenia kobiet będące zapożyczeniami z języka rosyjskiego (np. **ogniowa**, ros. **звеньевая**; **niezamożnica**, ros. **незамощница**).

Bez wątpienia formacje żeńskie były ważnym elementem polszczyzny moskiewskiej „Trybuny Radzieckiej”. Zwiększona aktywność kobiet w życiu zawodowym i publicznym oraz uwarunkowania społeczno-polityczne w ZSRR w dwudziestolecu międzywojennym przyczyniły się do „wysypu” feminatywów na łamach gazety.

Wykaz skrótów

- PSWP *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny*, t. 1-50, red. H. Zgólkowa, Poznań 1994-2005.
 SJPD *Słownik języka polskiego*, t. 1-10, red. W. Doroszewski, Warszawa 1958-1968.
 SJPSz *Słownik języka polskiego. Wydanie zmienione i poprawione*, red. S. Szymczak, t. 1-3, Warszawa 1992.
 SL Linde S.B., *Słownik języka polskiego*, t. 1-6, Warszawa 1807-1814.
 SW Karłowicz J., Kryński A.A., Niedźwiedzki W., *Słownik języka polskiego*, t. 1-8, Warszawa 1900-1927.
 SWil Zdanowicz A. i in., *Słownik języka polskiego*, t. 1-2, Wilno 1861.
 USJP *Uniwersalny słownik języka polskiego*, t. 1-6, red. S. Dubisz, Warszawa 2003.

References

- Batko-Tokarz B., *Klasyfikacja haseł słownikowych do pola tematycznego „pleć”*, „Język Polski” 2012, t. XCII, z. 3.
 Berkutova V.V., *Feminitivy v russkom yazyke: istoricheskij aspekt*, „Filologicheskij aspekt” 2018, № 11 (43).
 Borejszo M., *O nazwach kobiet w polszczyźnie i ich roli w rekonstruowaniu obrazu świata*, [w:] *Język a komunikacja*, red. G. Szpila, Kraków 2005, t. 8.
 Buttler D., *Nowsze zapożyczenia rosyjskie w języku polskim*, „Zeszyty Naukowo-Dydaktyczne Filii UW w Białymstoku. Humanistyka” 1973, nr 6.
 Dubisz S., *Raz jeszcze o feminatywach i feminizmie – uwagi spokojne*, „Poradnik Językowy” 2021, z. 5.
 Graczykowska T., *Słownictwo „Trybuny Radzieckiej” wydawanej w Moskwie w latach 1927-1938*, Bydgoszcz 2018.
 Graczykowska T., *Radzieckie ideologemy w prasie polskojęzycznej w ZSRR w okresie międzywojennym ZSRR (na wybranych przykładach z „Trybuny Radzieckiej”)*, „Slavia Orientalis” 2021, t. 70, nr 1.
 Grochowska M., Wierzbicka A., *Produktywne typy słowotwórstwa nazw żeńskich we współczesnej polszczyźnie*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Linguistica” 2015, t. 49.

- Grzegorzycowa R., *Zarys słowotwórstwa polskiego*, cz. 1, Warszawa 1972.
- Jadacka H., *Kultura języka polskiego. Fleksja, słowotwórstwo, składnia*, Warszawa 2005.
- Kałwa D., *Pełnym głosem wyborczym*, „Zadra” 2001, nr 2 (7), s. 10.
- Karamańska M., Młynarczyk E., *Komponenty eksponujące cechę żeńskości w nazwach stowarzyszeń II Rzeczypospolitej*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Linguistica” 2019, nr 14.
- Klemensiewicz Z., *Tytuły i nazwy zawodowe kobiet w świetle teorii i praktyki*, [przedruk] [w:] *Składnia, stylistyka, pedagogika językowa*, red. Z. Klemensiewicz, Warszawa 1982.
- Kondracka M., *Kobiety na uniwersytetach*, [w:] *Równe prawa i nierówne szanse. Kobiety w Polsce międzywojennej*, red. A. Żarnowska, A. Szwarc, Warszawa 2000.
- Kreja B., *Słowotwórstwo nazw żeńskich we współczesnym języku polskim*, „Język Polski” 1964, t. XLIV.
- Krysiak P., Małocha-Krupa A., *Feminatywum, feminatyw, nazwa żeńska, żeńska końcówka – problemy terminologiczne*, „Oblicza Komunikacji” 2020, nr 12.
- Kubiszyn-Mędrala Z., *Żeńskie nazwy tytułów i zawodów w słownikach współczesnego języka polskiego*, „LingVaria” 2007, z. 1.
- Kupina N.A., *Totalitarnyy yazyk: slovar' i rechevyie reaktsii*, Ekaterinburg – Perm' 1995.
- Małocha-Krupa A. i in., *Słownik nazw żeńskich polszczyzny*, Wrocław 2015.
- Małocha-Krupa A., *Feminatywum w uwikłaniach językowo-kulturowych*, Wrocław 2018.
- Małocha-Krupa A., *Opis leksykograficzny feminatywum. (Nie)możliwości zobiektywizowania*, [w:] *Między teorią a praktyką. Metody współczesnej leksykografii*, red. M. Bańko, H. Karaś, t. 1, Warszawa 2018.
- Mędelśka M., Marszałek M., *Kulak czy gbur? Rozterki twórców polszczyzny radzieckiej*, „Przegląd Polonijny” 2000, t. XXVI, nr 3.
- Osińska-Szymańska M., Preuhs K., *Polityczność feminatywów*, „Studia Polityczne” 2022, t. 50, nr 3.
- Pervak V.A., *Feminitivy v russkom yazyke*, [v:] *Lingvistika, lingvodidaktika, lingvokul'turologiya: aktual'nyye voprosy i perspektivy razvitiya: materialy IV Mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii*, red. O.G. Prokhorenko, Minsk 2020.
- Pietrzak P., *Sytuacja prawna kobiet w drugiej Rzeczypospolitej*, [w:] *Równe prawa i nierówne szanse. Kobiety w Polsce międzywojennej*, red. A. Żarnowska, A. Szwarc, Warszawa 2000.
- Sierakowska K., *Przegląd piśmiennictwa poświęconego dziejom kobiet w Polsce międzywojennej*, [w:] *Równe prawa i nierówne szanse. Kobiety w Polsce międzywojennej*, red. A. Żarnowska, A. Szwarc, Warszawa 2000.
- Szpyra-Kozłowska J., *Premiera, premierka czy pani premier? Nowe nazwy żeńskie i ograniczenia w ich tworzeniu w świetle badania ankietowego*, „Język Polski” 2019, t. XCIX, z. 2.
- Szpyra-Kozłowska J., *Nianiek, ministra i japonki. Eseje o języku i płci*, Kraków 2021.
- Szpyra-Kozłowska J., *Rektorka, dziekana, kanclerka. Męskie i żeńskie nazwy kobiet zatrudnionych na stanowiskach uniwersyteckich w świetle badania ankietowego*, „Acta Universitatis Lodzensis”, „Folia Linguistica” 2021, t. 55.
- Wiśniewska H., *Nazwy żeńskie (niewiast) w XVII wieku*, „Studia Historycznojęzykowe”, t. III, Kraków 2000.
- Thom F., *Drewniany język*, Warszawa 1990.
- Volkova, E.Yu., *Chto dala revolyutsiya 1917 goda v Rossii?*, „Vestnik KGU” 2017, № 4.
- Woźniak E., *Język a emancypacja, feminizm, gender*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN” 2014, t. LX.

- Woźniak E., *Przełomowe dwudziestolecie. Lata 1918-1939 w dziejach języka polskiego*, Łódź 2020.
- Woźniak E., Recenzja: Małocha-Krupa A., *Feminatywum w uwikłaniach językowo-kulturowych*, „Poradnik Językowy” 2020, nr 3, z. 7.
- Woźniak E., *Od nazwy żeńskiej do feminatywum. Z dziejów kategorii słowotwórczej i jej nazewnictwa*, „Poradnik Językowy” 2024, nr 8.
- Żarnowski J., *Kobiety w strukturze społeczno-zawodowej Polski międzywojennej*, [w:] *Równe prawa i nierówne szanse. Kobiety w Polsce międzywojennej*, red. A. Żarnowska, A. Szwarc, Warszawa 2000.

NOTA O AUTORZE

Tamara Graczykowska – dr hab., prof. uczelni, Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy. **Publikacje: książka:** *Słownictwo „Trybuny Radzieckiej” wydawanej w Moskwie w latach 1927-1938*, Bydgoszcz 2018. **Artykuły:** *Obraz radzieckiego sportu w moskiewskiej „Trybunie Radzieckiej” w ujęciu ideologicznym i językowym*, „Przegląd Wschodnioeuropejski” 2021, XII (2), s. 351-365; *Radzieckie ideologemy w prasie polskojęzycznej w ZSRR w okresie międzywojennym (na wybranych przykładach z „Trybuny Radzieckiej”)*, „Slavia Orientalis” 2021, t. 70, nr 1, s. 155-165; *Klecha, książulek, opryszek w sutannie – uwagi o antyreligijnej polityce władz radzieckich wobec Kościoła katolickiego w okresie międzywojennym (na materiale moskiewskiej gazety „Trybuna Radziecka”)*, „Roczniki Humanistyczne” 2022, t. 70, z. 7, s. 203-219; *Uwagi o języku „Elementarza” Henryka Balka i Zofii Charszewskiej z 1940 roku jako przyczynek do badań polskojęzycznych podręczników w Związku Radzieckim*, „Heteroglossia. Studia kulturoznawczo-filologiczne” 2023, nr 14, s. 179-194.

ORCID: 0000-0002-6715-363X

Email: a.graczykowski@wp.pl

RECENZJA

PIERRE GONNEAU, *LA GUERRE RUSSE OU LE PRIX DE L'EMPIRE. D'IVAN LE TERRIBLE A POUTINE*, ÉDITIONS TALLANDIER, PARIS 2023, SS. 539.

Monografia autorstwa prof. Pierre'a Gonneau *La guerre russe ou le prix de l'Empire. D'Ivan le Terrible à Poutine* (Wojna rosyjska czyli cena imperium od Iwana Groźnego do Putina), wydana przez wydawnictwo Tallandier (ze wsparciem francuskiego Ministerstwa Sił Zbrojnych) jest próbą ukazania historii Rosji pod kątem jej aspiracji imperialnych i mocarstwowych oraz ewolucji potęgi militarnej tego państwa.

Praca składa się z *Wprowadzenia*, trzynastu rozdziałów wyodrębnionych na zasadzie chronologicznej i podzielonych na podrozdziały chronologiczno-problemowe. Całość zamykają *Wnioski*, *Bibliografia*, dziewięć map czarno-białych, *Indeks osobowy* i *Spis treści*. Przypisy umieszczone są na końcu pracy.

Wprowadzenie zawiera umotywowanie wyboru tematu, objaśnienie założeń analitycznych poszczególnych części pracy i prezentację jej struktury opartej na podziale chronologicznym: Imperium Rosyjskie, ZSRR, Rosja postsowiecka z wyodrębnieniem „wojen wyłonienia się” Rosji od epoki Iwana III Srogiego po Piotra I „1460-1735” (NB. daty te są błędne – Iwana III wstąpił na tron w 1462 r., a Piotr I zmarł w 1725 r.). Iwan III przedstawiony jest jako ten, który „rozpoczął zbieranie ziem **rosyjskich**”. Sformułowanie to jest błędne. Działa propagandowo na rzecz imperialnej tezy rosyjskiej, utożsamiającej państwo moskiewskie z całością Rusi i „usprawiedliwiającej” pretensje do panowania nad nią jako „należnym jej dziedzictwem”. Autor naprawił tę nieścisłość w rozdziale 1., wprowadzając termin *Rous' de Kiev* (właściwszym byłby – zawierający ukraińską, a nie rosyjską pisownię nazwy Kijowa – termin *Rous de Kyiv*) i słusznie wskazując na mylący charakter zapisu *Russie de Kiev*.

W pierwszej „carskiej” części opracowania Autor wyodrębnia w rozdziale 1. okres narodzin idei Imperium Rosyjskiego – od Iwana Groźnego (1547) do początku panowania Piotra I (1689) i okres rozrastania się tego imperium aż po rok 1914 (rozdziały 2-7). Czasy sowieckie 1917-91 są przedstawione w jednym bloku (rozdziały 8-11), zaś

postsowieckie z podziałem na ukazanie ewolucji Rosji ku pozycji państwa rewizjonistycznego, otoczonego strefą zamrożonych konfliktów (rozdział 12), aż po wielkoskalową agresję Rosji na Ukrainę z 2022 r. (rozdział 13) z przywołaniem zasady, „usprawiedliwiającej” rosyjskie pretensje terytorialne hasłem, że „ziemia rosyjska znajduje się tam, gdzie rozlana została rosyjska krew”.

W rozdziałach poświęconych historii państwa moskiewskiego i Rosji XVIII w. Autor opisuje ewolucję potęgi militarnej Rosji, w odniesieniu zaś do wojen napoleońskich i obu wojen światowych jego rozważania skoncentrowane zostały na sposobie, w jaki Rosjanie widzieli i przeżywali te wydarzenia. Epokę Rosji Putinowskiej (2000-2022) prezentuje w oparciu o materiały z oficjalnych stron prezydenta Rosji, Ambasady Rosji w Paryżu i agencji RIA Nowosti bez – jak pisze – „usiłowania wchodzenia w jego (tzn. Putina – P.Ż.G.) głowę lub opisywania jego systemu rządzenia”, co jest deklaracją badawczo zaskakującą. W odniesieniu do relacji rosyjsko-ukraińskich deklaruje chłodne podejście badawcze i nieuleganie narracji żadnej ze stron, a w odniesieniu do wielkoskalowej wojny rosyjsko-ukraińskiej toczonej od 2022 r. – wolę prezentacji punktu widzenia Rosji, Ukrainy i Zachodu w oparciu o prasę i media elektroniczne „bez wchodzenia w szczegóły polemiki na temat każdego wydarzenia militarnego, humanitarnego czy ludzkiego”. Deklarowanym zamiarem Autora nie jest zajęcie stanowiska wobec takich czy innych zagadnień, lecz ich zrozumienie.

W krótkiej recenzji brak miejsca na zaprezentowanie bogatego w faktografię wykładu prof. Gonneau, skupimy się więc na wskazaniu głównych błędów i nieścisłości zawartych w publikacji i dodaniu kilku uzupełnień.

Autor prezentuje dzieje Rosji od 1547 r. do 2022 r. Podpisanie umowy wydawniczej nastąpiło dwa dni przed wielkoskalowym uderzeniem Rosji na Ukrainę, które było dla niego zaskoczeniem. Zapewne więc pod wpływem związanych z tym emocji prof. Gonneau wprowadził uwagi o obecności Krymu i Ukrainy w narracji Zachodu od czasów Iwana Groźnego, np. w dziele Blaise’a de Vigenèr’a *La Description du Royaume de Pologne et Pays Adiacens avec les statuts, constitutions, moeurs et façons de faire d’iceux* (Paryż 1573). Sformułowanie „Ukraina i Krym epoki Iwana Groźnego” to jednak jawny anachronizm. Vigenère opisywał obie krainy w kontekście Rzeczypospolitej, z którą Moskwa toczyła wówczas wojny o dostęp do Bałtyku (Inflanty) i o pogranicze Litwy (Połock), a nie o Ukrainę i Krym, izolowane od państwa carów pustkami osadniczymi, ciągnącymi się na południe od Putywla. Wojny Moskwy o Ukrainę to dopiero następne stulecie, a o Krym – jeszcze kolejne. Obie krainy w epoce Iwana Groźnego ani więc do Moskwy nie należały, ani też nie były przedmiotem jej ekspansji. Stwierdzenie Autora o ich obecności we francuskiej narracji jest więc prawdziwe, ale umieszczone zostało w mylącym kontekście nieistniejących wówczas związków tych ziem z Moskwą.

Błędem jest sugestia, że Rosja powstrzymała ekspansję osmańską w końcu XVII w. Siła ofensywna Turcji została złamana w bitwach pod Wiedniem i Parkanami w 1683 r. przez koalicję polsko-habsburską, Moskwa zaś przystąpiła do wojny Ligi Świętej z Imperium Osmańskim dopiero w 1686 r., po ciężkich walkach zdobyła

Azow, utraciła go w kolejnej wojnie z Turcją (1710-11) i na trwale opanowała dopiero w 1739 r. Rosja była zatem główną siłą wypierającą Turków z Europy, ale dopiero od końca lat 1730., a nie od końca XVII w.

Dziwi uznanie, że zimna wojna toczyła się w latach 1945-74. Akt Końcowy z Helsinek (1975) był szczytem odprężenia, ale nie końcem zmagania. Moskwa w kolejnych latach, korzystając z paraliżu USA w wyniku „syndromu wietnamskiego”, nasiliła ekspansję w Afryce, Afganistanie i Ameryce Łacińskiej, a w uzależnionej od niej Polsce był stan wojenny.

Informację o przystąpieniu ZSRR do Ligi Narodów (LN) Autor słusznie podaje w kontekście prowadzonej przez Kreml „gry na zbliżenie z demokracjami”. Warto byłoby jednak dodać, że ZSRR przystąpił do LN dopiero w 1934 r., gdy Hitler zerwał współpracę niemiecko-sowiecką, trwającą od Rapallo, w ramach której Moskwa traktowała LN jako „blok państw imperialistycznych wymierzony w ZSRR”. Niemcy do 1933 r. dbali zaś o to, by na Kremlu nie budzić podejrzeń, że przystępując do LN (1926), uczestniczą w „antysowieckim spisku”. (Temu służył niemiecko-sowiecki traktat berliński z 24 IV 1926 r.). Pisząc o członkostwie ZSRR w LN jako o kroku pozytywnym, a nie wspominając, że ZSRR był jedynym państwem usuniętym z tej organizacji za agresję na inne państwo (Finlandię), Autor sugeruje, że Moskwa w okresie międzywojennym zachowywała się rozmaicie, w tym także działała na rzecz pokoju. Sugestia taka jest zaś nieprawdziwa.

W rozdziale 1. *Un empire universel sans frontières (1547-1689)*, Autor opisuje m.in. kozaczyznę zaporoską z odwołaniem się do słynnego dzieła François’a de Beaulan’a z 1660 r. *Description d’Ukraine...*, w taki sposób, że niezorientowany czytelnik może odnieść błędne wrażenie, że Zaporozcy wraz z kozakami dońskimi przyczynili się do wyniesienia na tron moskiewski Michała Romanowa. Nieprawdziwy jest opis ówczesnej armii polskiej jako „szlachty amatorów” w kontrze do zachodnioeuropejskich profesjonalistów. Armie Rzeczypospolitej w XVII w. nie opierały się bowiem na pospolitym ruszeniu, choć zdarzało się, że je zwoływano. System wojsk zaciężnych, jako podstawa militarnej siły państwa rozwinął się w Polsce już w czasach wojny trzynastoletniej, a zatem 200 lat wcześniej. Podobnie dominacja jazdy w wojskach Rzeczypospolitej nie była w XVII w. anachronizmem, wynikającym, jak chce Autor z „przywiązania elit”, ale logiczną konsekwencją topografii najczęstszego teatru działań wojennych – tzn. stepów ukraińskich i charakteru przeciwnika – czambułów tatarskich.

Najemne wojska szwedzkie w służbie rosyjskiej nie wycofały się z bitwy pod Kłuszynem z powodu niewypłaconego żołdu, lecz, okrążone przez Polaków, skapitulowały, otrzymując prawo swobodnego odejścia po złożeniu przysięgi, że nie będą już walczyć przeciw Rzeczypospolitej. Nie jest też prawdą, że armia Rzeczypospolitej w 1716 r. składała się z piechoty, artylerii i husarii – wszak nie cała jazda była husarią – husaria stanowiła mniejszość w tej broni.

W rozdziale 2. *Sur les pas de Pierre le Grand Russie des mers, Russie d’Europe (1689-1762)* dostrzegliśmy błędy literowe w polskich nazwiskach. Nieuzasadnione jest też przyjęcie cezury roku 1721 (koniec wojny północnej) zamiast 1723 (koniec wojny

rosyjsko-perskiej) dla pierwszego podrozdziału. W części, która dotyczy m.in. utrwalenia protektoratu Rosji nad Rzeczpospolitą po złamaniu wolnej elekcji w wyniku wojny sukcesyjnej polskiej (1733-35), warto by dodać, że przy okazji interwencji francuskiej w Gdańsku na rzecz Stanisława Leszczyńskiego 27 V 1734 r. na Westerplatte doszło do pierwszego w historii starcia armii francuskiej z rosyjską, zakończono go porażką Francuzów i śmiercią ich dowódcy płk. hr. Ludwika de Plélo.

Pisząc o udziale Rosji w wojnie siedmioletniej (1756-63), Autor jako jeden z celów wojennych Petersburga wskazał inkorporację Prus Wschodnich. Rosja wprawdzie chciała je zająć, ale – jak ustalono w konwencji petersburskiej z 2 II 1756 r. – po to, by wymienić je z bezwolną już wówczas Rzeczpospolitą na Kurlandię.

Rozdział 3. *Les triomphes de la Grande Catherine Alliance du Nord, conquêtes méridionales, liquidation de la Pologne (1762-1796)* poświęcony jest panowaniu Katarzyny II w tym udziałowi Rosji w rozbiorach Rzeczypospolitej. Przy opisie konfederacji barskiej i wynikającej z niej wojny rosyjsko-tureckiej lat 1768-74, Autor pominał fakt porwania grupy senatorów i biskupów polskich przez ambasadora Repnina i nie ustrzegł się błędu w datacji – konfederację zawiązano bowiem 29 II, a nie 1 III 1768 r. Zbyt pospieszył się także z okupacją Prus Królewskich przez wojska Fryderyka II, co nastąpiło dopiero w 1770 r., a nie w 1768 r. Przy opisie reform Sejmu Wielkiego Gonneau błędnie podkreśla rolę Tadeusza Kościuszki, który w ich tworzeniu nie uczestniczył. W opisie Insurekcji Kościuszkowskiej zaniżona jest liczba ofiar rzezi Pragi (2 000 zamiast 20 000). Autor nie wspomina o roli Voltaire'a w usprawiedliwianiu rosyjskich podbojów i tworzeniu czarnej legendy Rzeczypospolitej.

Z błędów dostrzeżonych w rozdziale 4. *Face à la France. La Russie protectrice, puis restauratrice de l'ordre européen (1796-1825)* warto wskazać, że wielkość sił dostarczonych Napoleonowi przez Litwę (rozumianą jako okupowane przez Rosję Wielkie Księstwo Litewskie) w 1812 r., jest zaniżona. „Zbuntowani poddani cara” z Litwy nie mieli statusu kombatanatów strony wojującej – jak żołnierze Wojska Polskiego z Księstwa Warszawskiego. Ci, co wzięli udział w litewskim wysiłku zbrojnym, byli więc po 1812 r. żywotnie zainteresowani zatarciem wszelkich śladów tego faktu, a sytuacja ta trwała aż do 1918 r. i dopiero ich prawnuki mogły starać się odtworzyć dzieje pradziadów. Obraz rzeczywistego wysiłku wojennego Litwy jest przez tę okoliczność znacznie pomniejszany. Tradycyjnie też dla historiografii zachodniej nazwa Księstwo Warszawskie jest błędnie w pracy podawana w formie Wielkie Księstwo Warszawskie.

Rozdział 5. *Apogée ou stagnation? Nicolas Ier, gendarme de l'Europe et conquérant de l'Asie (1825-1856)* obejmuje okres od powstania dekabrystów (tu warto byłoby dodać znaczenie „spotkania” z Zachodem, które stało się udziałem oficerów rosyjskich w latach 1813-14 i było źródłem przenikania do nich idei liberalnych) do porażki Rosji w wojnie krymskiej. Opis powstania listopadowego nie zawiera ani jego przyczyn (np. próby użycia Wojska Polskiego do stłumienia rewolucji w Belgii i Francji), ani triumfów polskiej ofensywy wiosennej, ani powstania na Litwie i Białorusi, choć jest wzmianka o Dwernickim na Ukrainie. Autor od razu po Grochowie przechodzi do Ostrołęki.

Próby snucia analogii między zaborem Krymu w 2014 r. a sytuacją na Bałkanach w latach 1850. mają charakter publicystyczny. Przy opisie wojny krymskiej zagadkowe jest, nieznane historiografii polskiej, stwierdzenie o porozumieniu prusko-austriackim z 20 IV 1854 r. co do redystrybucji ziem polskich w razie klęski Rosji w tej wojnie. W tekście wskazanego traktatu prusko-austriackiego i w jego artykule dodatkowym żadnych wzmianek na ten temat nie ma. Autor nie podaje, skąd zaczerpnął tę informację.

Rozdział 6. *L'Aliance des trois empereurs. La perte de la prépondérance russe (1856-1887)* prowadzi czytelnika od krótkiego – zerwanego przez powstanie styczniowe – zbliżenia rosyjsko-francuskiego i zniesienia poddaństwa w Rosji (1856-61), bez wyjaśnienia jego kolektywistycznej natury, przez schyłek sprawy polskiej jako przeszkody w relacjach Paryża i Petersburga (1863-74). Uznanie obozu „białych” z powstania styczniowego za dążących do zjednoczenia ziem polskich pod berłem cara i manifestacji z 29 XI 1860 r. (w rocznicę Nocy Listopadowej) za rzekome uczczenie rocznicy detronizacji Mikołaja I przez sejm powstańczy (25 I 1831) są zaskakującymi błędami. Autor na s. 135 poprawnie podał daty wybuchu powstania w 1830 r. i detronizacji cara.

W rozdziale 8. *Décomposition et reconstitution de l'Empire La frontière précaire (1er août 1914 – 30 décembre 1922)* Baranowicze opisane są jako położone „410 km na zachód od Warszawy” (sic!). Niesłusznie uznano gen. A. Brusilowa za wodza naczelnego operacji w Galicji Wsch. w 1914 r., przypisując mu zdobycie przez Rosjan Lwowa w tymże roku i Przemyśla w 1915 r. Uznanie Józefa Piłsudskiego za twórcę Legionów Polskich u boku Austro-Węgier jest znaczącym uproszczeniem. Błędnie określono podział stref okupacyjnych między Niemcy i Austro-Węgry. Niemiecki Ober-Ost kontrolował nie tylko Kurlandię i Litwę, ale także Białystok i Grodno, które prof. Gonneau przypisuje okupacji austro-węgierskiej. Celem wojennym Polski w 1920 r. nie było odtworzenie granic z 1618 r., ani z 1764 (?) – punktem startu do rozważań na temat granic był co najwyżej rok 1772, ale z pewnością nie granice z tego roku były celem politycznym Piłsudskiego. Walki z Niemcami w powstaniu wielkopolskim nie były prowadzone przez oddziały Piłsudskiego i nie trwały w okresie styczeń – czerwiec 1919 r. lecz 27 XII 1918 r. – 16 II 1919 r. Podobnie walki z Ukraińcami o Lwów i Galicję Wsch. rozpoczęły się 1 listopada 1918 r., a nie w grudniu owego roku. Brak rozróżnienia Ukrainy post-rosyjskiej (URL) i post-habsburskiej (ZURL) utrudnia zrozumienie zawilości w polityce Ukrainy do dnia dzisiejszego.

Błędnie podane są daty zajęcia przez Wojsko Polskie Kijowa (12 VI 1920 r.), Mińska (11 VII) i Wilna (14 VII), są to bowiem daty utraty tych miast wskutek ofensywy bolszewickiej, a nie ich wyzwolenia. Gonneau powtarza też wielokrotnie dementowaną, w tym przez samego gen. M. Weygandę, legendę o jego i Charlesa de Gaulle’a doradztwie przy opracowaniu przez Piłsudskiego planu kontruderzenia („cudu nad Wisłą”). Plan federacyjny Piłsudskiego, kryjący się za kampanią 1920 r., nie został przez Autora wspomniany. Wojna polsko-sowiecka w jego ujęciu pozostaje więc zwykłą wojną o granice, a nie o kształt Europy Środkowowschodniej i o „rozprucie Imperium Rosyjskiego po szwach narodowościowych”, czym w istocie była. Polityka Francji wobec wojny domowej w Rosji i wojny polsko-bolszewickiej nie jest

w pracy wyjaśniona. Nie ma informacji, że rzeczywistym motywem działań Paryża była obawa przed rewanżyzmem Niemiec i dążenie do odtworzenia sojuszu z potężną Rosją – oczywiście „białą”, na zwycięstwo której liczono i dopiero jej klęska skłoniła Francję do poparcia „sojusznika zastępczego” – Polski.

W rozdziale 9. *Le repli agressif La guerre soviétique avant Barbarossa (1923-1941)* Autor błędnie przypisuje Polsce bycie stroną układu monachijskiego z 30 IX 1938 r., na mocy którego jakoby „uczestniczyła w rozczłonkowaniu Czechosłowacji.” Polska dokonała aneksji Zaolzia, ale nie był to akt uzgodniony w Monachium. Twierdzenie, że na okupowanych terenach RP Niemcy w 1939 r. wprowadziły administrację wojskową „podobną do tej z lat 1915-18” świadczy o głębokiej nieznajomości realiów okupacji hitlerowskiej w Polsce.

W rozdziale 10. *La Grande Guerre et le nouvel ordre mondial (1941-1949)* opis inwazji niemieckiej i klęski ZSRR z 1941 r. powiela stereotyp o „ufnym Stalinie, zaskoczonym najazdem III Rzeszy” i o licznych, ale „uzbrojonych w przestarzały sprzęt”, wojskach sowieckich z kadrą osłabioną czystką z 1937 r. Dokonując bilansu ludzkich ofiar wojny Autor nie odróżnia strat wśród obywateli sowieckich sprzed 1939 r. i tych, którym obywatelstwo to przymusowo nadano po tej dacie.

Rozdział 11. *L'USSR superpuissance Guerre froide et guerres par procuration (1949-1991)* Autor rozpoczyna od podziału zimnowojennego świata na trzy bloki – sowiecki, zachodni i chiński, datując ten podział na lata 1949-79. Przyjęte cezury są co najmniej niejasne. Zwycięstwo komunistów w Chinach (1949) nie oznaczało wszak ich natychmiastowego zerwania z Moskwą, nastąpiło ono dopiero w 1960 r. o czym zresztą Autor pisze na s. 344.

Rokowania na temat kontroli zbrojeń nieprecyzyjnie określone są jako rozbrojeniowe. Teza, że „łodowiec demokracji ludowych” do 1989 „zachował solidność” przynajmniej w odniesieniu do Polski po 1980 r. jest wątpliwa, podobnie jak podkreślana przez Autora pozytywna rola „doktryny gaullistowskiej, zalecającej mądrą równowagę między dwoma blokami”.

W rozdziale 12. *La Russie post-soviétique (1991-2021)* podrozdział o wojnie w Gruzji otwiera wzmianka o niepodległości Kosowa, co – pozostawione bez komentarza – jest de facto potwierdzeniem tez rosyjskiej propagandy. Bez konkluzji o skutkach wzmiankowany jest też sprzeciw Francji i Niemiec wobec dyskutowanego na szczycie NATO w Bukareszcie MAP dla Ukrainy i Gruzji. Opisany został reset w relacjach USA–Rosja w latach 2009-14, ale dziwi brak wzmianek o wcześniejszym zbliżeniu między Waszyngtonem a Moskwą na bazie „wspólnej walki z terroryzmem” (2001-03), kończącym okres chłodu po Kosowie. Ocieplenie to skończyło się jednak szybko w związku z amerykańską inwazją na Irak, której sprzeciwiały się Rosja, Francja i Niemcy. Relacje UE–Rosja (*Wspólna strategia UE wobec Rosji* z 1999 r. *cztery wspólne przestrzenie UE-Rosja, partnerstwo dla modernizacji, zmiana przez handel, zmiana przez zbliżenie*, dialog strukturalny, szczyty UE–Rosja, kwestia NS1 i NS2, korumpowanie przez Rosję elit UE, kontrakt na Mistrale, wizyta Borrelli w Moskwie itd.) Autor pomija milczeniem, a udział Rosji w kryzysie imigracyjnym na granicy Białorusi z Polską, Litwą i Łotwą opatruje zbędnym znakiem zapytania.

W rozdziale 13. *L' «opération spéciale» en Ukraine (2022-?)* Stany osobowe sił ukraińskich w momencie inwazji są zaniżone do ok. 100 tys. W rzeczywistości było to ok. 260 tys. a z możliwością szybkiej mobilizacji weteranów z walk w Donbasie – 300-400 tys. Jest to o tyle ważne, że ich porównanie z również zaniżonymi stanami rosyjskimi (120-150 tys. – w rzeczywistości 150-200 tys.) pokazuje skalę woluntaryzmu decydentów rosyjskich, próbujących podbić kraj o wielkości Francji przy pomocy tak szczupłych sił.

Wsparcie materialne, humanitarne i polityczne Ukrainy przez Polskę, Czechy i Słowację jest wzmiankowane jednym zdaniem, ponadto Autor myli Słowację ze Słowenią, gdyż to premier tej ostatniej, a nie tej pierwszej wraz z premierami Polski i Czech jako pierwsi politycy zachodni złożyli wizytę w bombardowanym Kijowie w marcu 2022 r.

Wnioski są skoncentrowane wokół ukazania obrazu rzeczywistości tak, jak widzą ją Rosjanie. Prof. Gonneau pokazuje naród o silnych – dominujących tradycjach militarnych, ambicjach imperialnych wobec sąsiadów, odmawiający prawa do politycznego istnienia Ukraińcom i Białorusinom, przekonany o własnym zagrożeniu ze strony Zachodu i czerpiącym to przekonanie i te pragnienia z własnej zmitologizowanej i propagandowo zinstrumentalizowanej historii.

Bogata *Bibliografia* dzieła prof. Gonneau złożona jest głównie z opracowań angielsko- i rosyjskojęzycznych, z dodatkiem prac w języku francuskim. Sporadycznie występują opracowania polskie, ukraińskie, niemieckie i skandynawskie. Źródeł pierwotnych brak. To sprawia, że w recenzowanej monografii historia Rosji jest opisywana (choć z wyjątkami) z perspektywy Moskwy i Zachodu, z marginalną obecnością spojrzenia na nią oczami ofiar rosyjskiej zaborczości.

Przemysław Żurawski vel Grajewski
Uniwersytet Łódzki